श्री
श्रीगणेशायनमः
पातंजलिसूत्रस्य
व्याख्यालिख्यते

ॐनमामिजगदुत्पत्तिहेतवेवृषकेतवे॥क्लेशकर्मवि
पाकादिरहितायहितायच १ नत्वापतंजलिमृषिंवे:
दव्यासेनभाषिते॥संक्षिप्तस्पष्टबह्वर्थभाष्येव्याख्यावि
धास्यते २॥ ॥इहहिभगवान्पतंजलिःआरिप्सितस्य
शास्त्रस्यसंक्षेपतस्तात्पर्यार्थंप्रेक्षावत्प्रवृत्त्यंगंश्रोतॄ
णांसुखावबोधार्थमाचिख्यासुरादाविदंसूत्रंरचयां
चकार।अथयोगानुशासनं॥तत्रप्रथमावयवम
थशब्दंव्याचष्टे॥अथेत्ययमधिकारार्थोऽथेषज्यो
तिरितिवत्नत्वानंतर्यार्थः अनुशासनमितिहि शा
स्त्रमाह अनुशिष्यतेनेनेतिव्युत्पत्त्या नचास्यशमद
माद्यनंतरंप्रवृत्तिः अपितु तत्त्वज्ञानचिख्यापयिषाः

नतरं जिज्ञासाज्ञानयोस्तस्मात् यथाम्नायतेतस्मात्
शांतोदांतउपरतस्तितिक्षुः समाहितोभूत्वात्मन्येवात्मा
नं पश्येदित्यादि शिष्यप्रश्नतपश्चरणरसायनाद्युप-
योगानंतर्येस्यचसंभवेपिनाभिधानं शिष्यप्रतीतिप्र
वृत्त्योरनुपयोगात् प्रामाणिकत्वेयोगानुशासनस्यत
द्भावेप्युपेयत्वात् अप्रामाणिकत्वेचतद्भावेपिहे
यत्वात् एतेनतत्वज्ञानचिख्यापयिषयोरानंतर्याभि
धानंपरास्तं अधिकारार्थत्वेतु॥ शास्त्रेणाधिक्रिय
माणस्यप्रस्तूयमानस्ययोगस्याभिधानात् सकल
शास्त्रतात्पर्यार्थव्याख्यानेनशिष्यः सुखेनैवबोधित
श्च प्रवर्त्तितश्चभवतीतिनिःश्रेयसस्यहेतुः समाधि
रितिहि श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषुप्रसिद्धम् १॥ ॥
ननुकिंसर्वसंदर्भगतोऽथशब्दोधिकारार्थः तथास
त्यथातोब्रह्मजिज्ञासेत्यादावपिप्रसंगइत्यतआह
अथमिति ननुहिरण्यगर्भोयोगस्यवक्तानान्यःपुरा
तनइतियोगियाज्ञवल्क्यस्मृतेः कथंपतंजलेर्योग
शास्त्रत्वमित्याशंक्यसूत्रकारेणानुशासनमित्युक्तं
शिष्टस्यशासनमनुशासनमित्यर्थः यदायमथश-
ब्दोधिकारार्थस्तदेवंवाक्यार्थः संपद्यतइत्याह यो
गानुशासनंशास्त्रमधिकृतमिति ननुव्युत्पाद्यमा
नतयायोगोत्राधिकृतोनतुशास्त्रमित्यतआह वे
दितव्यमिति स॰ ॥

सतुतद्विषयेणशास्त्रेणकरणेनव्युत्साद्यः करणगोचर
श्च व्युत्पादकस्यव्यापारोनकर्मगोचरइतिकर्तृव्यापा
रविवक्षयायोगविषयस्य शास्त्रस्याधिकृतत्वंवेदि
तव्यं शास्त्रव्यापारगोचरतयातुयोगएवाधिकृतइ
तिभावः अधिकारार्थस्यचाथशब्दस्यान्यार्थनीयमा
नोदकुंभदर्शनमिवश्रवणंमंगलायोपकल्पतइतिमं
तव्यं शब्दसंदेहनिमित्तमर्थसंदेहमपनयतियोगः
समाधिः युजसमाधाविसस्माद्युत्पन्नः समाध्यर्थोनतु
युजिर्योगइत्यस्मात्संयोगार्थइत्यर्थः ननुसमाधिर
पिवक्ष्यमाणस्यांगिनोयोगस्यांगंनचांगमेवांगीत्यत
आह सचसार्वभौमः चस्त्वर्थोंगादंगिनंभिनत्ति भूमयो
वस्थावक्ष्यमाणामधुमतीमधुप्रतीकाविशोकासंस्का
रशेषांताश्चित्तस्य तासुसर्वासुविदितःसार्वभौमश्चि
त्तनिरोधलक्षणोयोगस्तदंगंतुसमाधिर्नैवंभूतः व्युत्प
त्तिनिमित्तमात्राभिधानंचैतद्योगः समाधिरितिअंगां
गिनोरभेदविवक्षामात्रेण प्रवृत्तिनिमित्तंतु योगशब्द
स्यचित्तवृत्तिनिरोधएवेतिपरमार्थः वृत्तयोज्ञानाम्या
त्माश्रयाणिअतस्तन्निरोधोप्यात्माश्रयएवेति येपश्यं
ति तन्निरासायाह॥ चित्तस्यधर्मइति चित्तशब्देनांतः
करणंबुद्धिमुपलक्षयति नहिकूटस्थनित्याचितिश
क्तिरपरिणामिनी ज्ञानधर्माभवितुमर्हति बुद्धिस्तुभव
तीतिभावः सादेतत्सार्वभौमश्चेद्योगः हंतभोःक्षिप्तमू

ढविक्षिप्ताअपिचित्तभूमयोस्तिचपरस्परापेक्षया वृत्ति
निरोधोप्यास्विति तत्रापियोगत्वप्रसंगइत्याशंक्य हेयो
पादेयभूमीरुपन्यस्यति क्षिप्तमित्यादि क्षिप्तंसदैव
रजसा तेषुतेषुविषयेषु क्षिप्यमाणमत्यंतमस्थिरंमू
ढंतु तमः समुद्रेकान्निद्रावृत्तिमत् विक्षिप्तंक्षिप्ताद्वि
शिष्टंविशेषोस्थैमबहुलस्यकादाचित्कः स्थैमा सान्वा
स्यास्थैम बहुलतासांसिद्धिकीवा वक्ष्यमाणव्याधि-
स्त्यानाद्यनंतरायजनितावा एकाग्रमेकतानं निरुद्ध
सकलवृत्तिकं संस्कारमात्रशेषांचित्तं निरुद्धंतत्रक्षि
प्तमूढयोःसत्यपिपरस्परापेक्षयावृत्तिनिरोधे पारंप
र्येणापि निःश्रेयसहेतुभावाऽभावात् तदुपघातक-
त्वाच्च योगपक्षाद्दूरोत्सारितत्वमितिनतयोर्योगत्वंनि
षिद्धं विक्षिप्तस्यतुकादाचित्कसद्भूतविषयस्थैमशा
लिनःसंभाव्येतयोगत्वमितिनिषेधति तत्रविक्षिप्ते
चेतसिसमाधिः कादाचित्कः सद्भूतविषयस्यचित्तस
स्थैमानयोगपक्षेवर्त्ततेकस्माद्यतस्तद्विपक्षविक्षेपो
पसर्जनीभूतः विपक्षवर्गांतर्गतस्यहि स्वरूपमेवदुर्ल
भंप्रागेवकार्यकरणं नखलुदहनांतर्गतं बीजंचिरत
रक्षणावस्थितमुसमर्थ्यंकुरायकल्पतइतिभावः॥य
दिविक्षेपोपसर्जनीभूतः समाधिर्नयोगः कस्तर्हिइत्य
तआह यस्त्वेकाग्रेचेतसिइति भूतमितिसमारोपित
मर्थंनिवर्त्तयति निद्रावृत्तिरपि स्वालंबने तमसिभूते-

भवत्येकाग्रेमतउक्तम्॥ ॥सदिति शोभनंनितांताविर्भूतसत्वंतमःसमुद्रेकस्त्वशोभनस्तस्यक्लेशहेतुत्वादिति द्योतनंहितत्वज्ञानमागमा द्वाऽनुमानाद्वा भवदपि परोक्षरूपतयानसाक्षात्कारवतीमविद्यामुच्छिनत्ति हिचंद्रदिङ्मोहादि ष्वनुच्छेदकत्वादतआह ॥ ह प्रेति प्रशब्दोहिप्रकर्षद्योतयन्साक्षात्कारंसूचयति अविद्यामूलत्वादस्मितादीनांक्लेशानांविद्यायाश्चाविद्योच्छेदरूपत्वात् विद्योदयेचाविद्यादिक्लेशसमुच्छेदोविरोधित्वात् कारणविनाशाच्चेत्याह क्षिणोतिचेःति अतएवकर्मरूपाणिबंधनानिश्लथयति कर्मचात्रापूर्वमभिमतं कार्यकारणोपचारात् श्लथयति स्वकार्योद्भवसाद्यति वक्ष्यतिहिसतिमूलेतद्विपाकइति किंचनिरोधमभिमुखंकरोत्यभिमुखीकरोति सचसंप्रज्ञातश्चतुःप्रकारइत्याह सचेति असंप्रज्ञातमाह सर्वेत्यीति रजस्तमोमयीकिलप्रमाणादिवृत्तिः सात्विकींवृत्तिमुपादाय संप्रज्ञातेनिरुद्धा असंप्रज्ञाते तुसर्वासामेवनिरोधइत्यर्थः तदिहभूमिद्वयेसमासायामधुमत्यादयोभूमयस्ताःसर्वास्तासुविदितःसार्वभौमइतिसिद्धम्॥ द्वितीयंसूत्रमवतारयति तस्यलक्षणेति तस्येति पूर्वसूत्रोपात्तंद्विविधंयोगंपरामृशति योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः निरुध्यतेयस्मिन्प्रमाणादिवृत्तयोवस्थाविशेषेचित्तस्य

सोऽवस्थाविशेषोयोगः २॥ ॥ननुसंप्रज्ञातस्ययोगस्याव्यापकत्वादलक्षणमिदमनिरुद्धाहितत्र सात्विकीचित्तवृत्तिरित्यतआह सर्वशब्दाग्रहणादिति यदिसर्वचित्तवृत्तिनिरोधइत्युच्येतभवेदव्यापकंसंप्रज्ञातस्यक्लेशकर्मविपाकाशयपरिपंथीचित्तवृत्तिनिरोधस्तु तमपिसंगृह्णाति तत्रापिराजसतामसचित्तवृत्तिनिरोधात्तस्यचतद्भावादित्यर्थः कुतःपुनरेकस्यचित्तस्यक्षिप्तादिभूमिसंबंधःकिमर्थंचैवमवस्थस्यचित्तस्यवृत्तयोनिरोद्धव्याइत्याशंक्य प्रथमंतावदवस्थासंबंधे हेतुमुपन्यस्यति चित्तंहीति प्रख्याशीलतासत्वगुणं प्रवृत्तिशीलत्वाद्रजोगुणं स्थितिशीलत्वात्तमोगुणंप्रख्याग्रहणमुपलक्षणार्थं तेनान्येपिसात्विकाःप्रसादलाघवप्रीत्यादयःसूच्यंते प्रवृत्याचपरितापशोकादयोराजसाःप्रवृत्तिविरोधी तमोवृत्तिधर्मः॥ स्थितिःस्थितिग्रहणाद्गौरवावरणादित्यादयउपलक्ष्यंते एतदुक्तंभवति एकमपिचित्तंत्रिगुण निर्मिततया गुणानांचवैषम्येण परस्परविमर्दवैचित्र्याद्विचित्रपरिणामंसदनेकावस्थमुपपद्यतइति क्षिप्ताद्याएव चित्तस्य भूमीर्यथासंभवमवांतरावस्थाभेदवतीरादर्शयति प्रख्यारूपंहीति चित्तरूपेणपरिणतंसत्वं चित्तसत्वंतदेवं प्रख्यारूपतया सत्वप्राधान्यं चित्तस्यदर्शितं तत्रचित्ते सत्वात्किंचिदूने रजस्तमसीयदास्मियः

समेन्त भवतः तदैश्वर्यंच विषयाश्च शब्दादयस्तान्येव
प्रियाणि यस्य तत्तथोक्तं सत्वप्राधान्यात् खलु चित्तत
त्वप्रणिधिः सदपि तत्वस्य तमसापिहितत्वादणिमा
दिकमेव तत्वमभिमन्यमानं तत्प्रणिधिः स्तति प्रणि
धत्ते च क्षणं अथ रजसाक्षिप्यमाणं तत्राप्यलब्ध=
स्थिति तत्प्रियमात्रं भवति शब्दादिषु पुनरस्य स्वर
सवाही प्रेमा निरूढ एव तदनेन निक्षिप्तं चित्तमुक्तम्
क्षिप्तं चित्तं दर्शयन् मूढमपि सूचयति तदेव तमसेति
यदा हि तमो रजो विजित्य प्रसृतं तदा चित्तसत्वावर
कतमः समुत्सारणेऽशक्तत्वाद्रजसस्तमः स्थगितं चि
त्तमधर्माद्युपगच्छति अज्ञानं च विपर्य्ययज्ञानं अभा
वप्रत्ययालंबनं च निद्राज्ञानमुक्तं ततश्च मूढावस्था
पि सूचितेति अनैश्वर्यं सर्वत्रेच्छाप्रतीघातः अधर्मा
दिव्याप्तं चित्तं भवतीत्यर्थः यदा तु तदेव चित्तसत्वमा
विर्भूतसत्वमपगततमःपटलं सरजस्कं भवति तदा
धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याण्युपगच्छतीत्याह प्रक्षीणेत्या
दि मोहस्तमस्तदेव चावरणं प्रकर्षेण क्षीणं यस्य तत्त
थोक्तं अतएव सर्वतो विशेषाविशेषलिंगमात्रालिं
गपुरुषेषु प्रद्योतमानं तथापि न धर्माद्यैश्वर्याय चक
ल्पते प्रवृत्तस्वभावादित्यत आह अनुविद्धं रजोमात्रया
रजसः प्रवर्त्तकत्वादस्ति धर्मादिरित्यर्थः तदनेन सं=
प्रज्ञातसमाधिसंपन्नयोर्मधुभूमिकप्रज्ञाज्योतिषो

मध्यमयोर्योगिनोश्चित्तसत्वंसंगृहीतंसंप्रसतिक्रांतः भावनीयस्यध्यायिनश्चतुर्थस्यचित्तावस्थामाह तदेवचित्तं रजोलेशान्मलादपेतमतएव स्वरूपप्रतिष्टमभ्यासवैराग्यपुटपाकप्रबंधविधूतरजस्तमोमलस्यहि बुद्धिसत्वतपनीयस्य स्वरूपप्रतिष्ठस्य विषयेंद्रियप्रत्याहृतस्यावसिताधिकारतयाचकार्यकारिणो विवेकख्यातिः परंकार्यमवशिष्यत इत्याह सत्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रंचित्तं धर्ममेघध्यानोपगं भवति धर्ममेघश्चवक्ष्यते॥ अत्रैवयोगिजनप्रसिद्धिमाह तदिति सत्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रंचित्तंधर्ममेघपर्यंतं प्रसंख्यानमित्याचक्षते ध्यायिनः चित्तसामानाधिकरण्यंच धर्मधर्मिणोरभेदविवक्षयाद्रष्टव्यं विवेकख्यातेर्हानहेतु चित्तिशक्तेश्चोपादानहेतुंनिरोधसमाधिमवतारयितुं चितिशक्तेः साधुतामसाधुतांच विवेकख्यातेर्दर्शयति चितिशक्तिरित्यादि सुखदुःखमोहात्मकत्वमशुद्धिः सुखमोहावपिविवेकिनंदुःखाकुरुतः अतोदुःखबद्धेयो तथाचातिसुंदरमप्यंतवद्दुनोति तेनतदपि हेयमेवविवेकिनःसेयमशुद्धिरंतश्च चितिशक्तौपुरुषेनस्तइत्युक्तं शुद्धा चानंताचेति ननुसुखदुःखमोहात्मकशब्दादीनि यं चेतयमानात्तदाकारापत्ता कथंविशुद्धातदाकारपरिग्रहपरिवर्जनेच कुर्वती कथमनंतेत्यतउक्तं दर्शि

जात्यायुर्भोगबीजं तस्मान्निर्गतइतिनिर्बीजः अस्यैव योगिजनप्रसिद्धामन्वर्थसंज्ञामादर्शयति नतत्रेति उपसंहरति द्विविधःसयोगश्चित्तवृत्तिनिरोधइति संप्रस्युत्तरसूत्रमवतारयंश्चोदयति तदवस्थेचेतसीति किमाक्षेपेतत्तदाकारपरिणतबुद्धिबोधात्मा खल्वयंपुरुषःसदानुभूयते नतुबुद्धिबोधरहितोतोस्य पुरुषस्य बुद्धिबोधःस्वभावःसवितुरिवप्रकाशः नचसंस्कारशेषेचेतसिसोस्ति नचस्वभावमपहाय भावोवर्त्तितुमर्हतीति भावः स्यादेतत्संस्कारशेषामपिबुद्धिंकस्मात्पुरुषोनबुध्यतेइत्यतआह विषयाभावादिति नबुद्धिमात्रंपुरुषस्यविषयोपितुपुरुषार्थवतीबुद्धिः विवेकख्यातिर्विषयभोगोचपुरुषार्थौ तौचनिरुद्धावस्थायां नस्तइतिसिद्धोविषयाभावइत्यर्थः॥ सूत्रेणपरिहरति तदाद्रष्टुः स्वरूपेवस्थानंस्वरूपइत्यारोपितंशांतघोरमूढस्वरूपंनिवर्त्तयति पुरुषस्यहिचैतन्यं स्वरूपमनौपाधिकं नतु बुद्धिबोधः शांतादिरूपश्चौपाधिकोहिसः स्फटिकस्येवस्वभावस्वच्छधवलस्यजपाकुसुमसन्निधानोपाधिररुणिमानंचोपाधिनिवृत्तावुपहितनिवृत्तिरतिप्रसंगादिति भावः स्वरूपस्यचाभेदेपिभेदं विकल्प्य॥ अधिकरणभावउक्तइतिअयमेवार्थोभाष्यकृताद्योत्यते स्वरूपप्रतिष्ठेति तदानींनिरोधावस्थायां नव्युत्थानान

स्थायामितिभावः स्यादेतत् व्युत्थानावस्थायामप्रति
ष्ठितास्वरूपे चितिशक्तिर्निरोधावस्थायांप्रतितिष्ठं
तीपरिणामिनीस्याद्व्युत्थानेचास्वरूपप्रतिष्ठानेव्यु=
त्थाननिरोधयोरविशेषइत्यतआह व्युत्थानचित्ते
त्विति नजातुकूटस्थ नित्याचितिशक्तिः स्वरूपात्
च्यवतेतेनयथानिरोधेतथैवव्युत्थानेपिनखलुशु
क्तिकायाःप्रमाणविपर्ययज्ञानगोचरत्वेपिस्वरू
पोदयव्ययोभवतःप्रतिपत्तातुयाभूतमप्यतथात्वे
नाभिमन्यते निरोधसमाधिमपेक्ष्य संप्रज्ञातोपि
व्युत्थानमेवेति सूत्रांतरमवतारयितुंपृच्छति कथंत
र्हीति यदितथाभवंती नतथाकेनतर्हिप्रकारेण प्र
काशतइत्यर्थः हेतुपदमध्याहृत्यसूत्रंपठतिदर्शि
तविषयत्वात् वृत्तिसारूप्यमितरत्र इतरत्रव्युत्था
नेयाश्चित्तवृत्तयः शांतघोरमूढास्ताएवाविशिष्टा
अभिन्नावृत्तयोयस्यपुरुषस्य स तथोक्तः सारूप्य
मित्यत्र सशब्दएकपर्य्यायः एतदुक्तंभवति॥जपा
कुसुमस्फटिकयोरिवबुद्धिपुरुषयोः सन्निधानाद्भे
दग्रहेबुद्धिवृत्तीः पुरुषेसमारोप्य शांतोस्मिदुःखि
तोस्मिमूढोस्मीत्यध्यवस्यति यथा मलिने दर्पण
तलेप्रतिबिंबितं मुखंमलिनमारोप्य शोचत्यात्मा
नं मलिनोस्मीति यद्यपि पुरुषसमारोपोपि शब्दा
दिविज्ञानवत् बुद्धिवृत्तिर्यद्यपिचप्राकृतत्वेनाचि

द्रूपतयानुभाव्यस्तथापि बुद्धेःपुरुषत्वमापादयन् पुरुषवृत्तिरिवानुभवइतावभासते तथाचायमत्र विपर्ययोप्यात्माविपर्ययवानिवाभोक्तापिभोक्तेव विवेकख्यातिरहितोपि तत्सहितइव विवेकख्यात्यांप्रकाशते एतच्च चितेरप्रतिसंक्रमायास्तदाकारापत्तौ स्वबुद्धिसंवेदनमित्यत्र सत्वपुरुषयोरत्यंतासंकीर्णयोःप्रत्ययाविशेषो भोगइत्यत्र चोपपादयिष्यते एतच्च मतांतरेपिसिद्धमित्याह तथाचेति पंचशिखाचार्यस्यसूत्रं एकमेवदर्शनं ख्यातिरेवदर्शनमिति ननुकथमेकंदर्शनं यावताबुद्धेः शब्दादिविषयाविवेकविषयाचवृत्तिःप्राकृततयाजडत्वेनानुभाव्यादर्शनं ततोन्यत्पुरुषस्यचैतन्यमनुभवोदर्शनमित्यतआह ख्यातिरेवदर्शनमिति उदयव्ययधर्मिणीं वृत्तिं ख्यातिंलौकिकीमभिप्रेत्यैतदुक्तमेकमेवेति चैतन्यंतुपुरुषस्यस्वभावो नख्यातिःतत्तु नलोकप्रत्यक्षगोचरोपित्वागमानुमानगोचरइत्यर्थः तदनेनव्युत्थानावस्थायांमूलकारणमविद्यां दर्शयता तद्धेतुकः संयोगो भोगहेतुः स्वस्वामिभावोपिस्चितइति तमुपपादयन्नाह चित्तंस्वंभवतिपुरुषस्यस्वामिनइतिसंबंधः॥ ननुचित्तजनितमुपकारंभजमानोहिचेतनश्चित्तस्येशितानचास्यतज्जनितोपकारसंभवस्तदसंबंधादनुपकार्यत्वात्ततं

योगतदुपकारभागित्वे परिणामप्रसंगादित्यतआ
ह अयस्कान्तमणिकल्पं सन्निधिमात्रोपकारिदृ
श्यत्वेनेति नपुरुषसंयुक्तंचित्तमपितु तत्सन्निहितंस
न्निधिश्चपुरुषस्य नदेशतःकालतोवा तदसंयोगात्
किंतुयोग्यतालक्षणोस्तिच पुरुषस्यभोक्तृशक्तिश्चि
त्तस्यभोग्यशक्तिः तदुक्तंदृश्यत्वेनेति शब्दाद्याकार
परिणतस्यभोग्यत्वेनेत्यर्थः भोगश्चयद्यपिशब्दाद्या
कारावृत्तिश्चित्तस्य धर्मस्तथापिचित्तचैतन्ययोरभे
दसमारोपाद्वृत्ति सारूप्यात्पुरुषस्येत्युक्तं तस्माच्चि
त्ते नासंयोगेपितज्जनितोपकारभागितापुरुषस्या
परिणामिताचेतिसिद्धं ननु स्वस्वामिसंबंधोभोगहे
तुरविद्यानिमित्तोऽविद्यातु किंनिमित्ता नखलु निर्नि
मित्तंकार्यमुत्पद्यते यथाहुः स्वप्नादिवदविद्यायाःप्र
वृत्तिस्तस्य किंकृतेतिशंकामुपसंहारव्याजेनोद्धरति
तस्माच्चित्तवृत्तिशांतघोरमूढाकारचित्तवृत्त्युपभो
गे अनाद्यविद्यानिमित्तत्वादनादिःसंयोगो हेतुः अ
विद्यावासनयोश्च संतानोबीजांकुरसंतानवदना
दिरितिभावः स्यादेतत्पुरुषोहिशक्यउपदिश्यते न
त्ववृत्तिनिरोधोवृत्तीरविज्ञाय शक्योनचसहस्रेणा
पिपुरुषायुषैरलमिमाःकश्चित्परिगणयितुमसं-
ख्याताश्च कथंनिरोद्धव्या इत्याशंक्य तासामियत्ता
स्वरूपप्रतिपादनपरंसूत्रमवतारयति ताःपुनर्नि

रोद्धव्या बहुत्वे सति चित्तस्य वृत्तयः पंचतय्यः क्लिष्टा क्लिष्टाः वृत्तिरूपोवयव्येकः तस्य प्रमाणादयोवयवाः पंच ततस्तदवयवापंचतयीपंचावयवावृत्तिर्भवति ताश्च वृत्तयश्चैत्रमैत्रादिचित्तभेदात् बह्व्य इति बहुवचनमुपपन्नं एतदुक्तं भवति चैत्रो वा मैत्रो वान्यो वा कश्चित्सर्वेषामेव तेषां वृत्तयः पंचतय्य एवनाधिका इति चित्तस्येति चैकवचनं जात्यभिप्रायं चित्तानामिति तु द्रष्टव्यं तासामवांतरविशेषमनुष्ठानोपयोगिनं दर्शयति क्लिष्टाक्लिष्टा इति अक्लिष्टा उपादाय क्लिष्टा निरोद्धव्यास्ता अपि परेण वैराग्येणेति अस्य व्याख्यानं क्लेशहेतुका इति क्लेशा अस्मितादयो हेतवः प्रवृत्तिकारणं यासां वृत्तीनां नास्तथोक्ताः यद्वा पुरुषार्थे प्रधानस्य रजस्तमोमयीनां हि वृत्तीनां क्लेशकारित्वेन क्लेशायैव प्रवृत्तिः क्लेशः क्लिष्टं तदासामस्तीति क्लिष्टा इति यत एव क्लेशोपार्जनार्थममूषां प्रवृत्तिरत एव कर्माशयप्रचये क्षेत्रीभूताः प्रमाणादिना खल्वयं प्रतिपन्नार्थमवसायतत्र सक्तो द्विष्टो वा कर्माशयमाचिनोतीति भवंति ॥ धर्मो धर्म्मे ॥ प्रसवभूमयो वृत्तयः क्लिष्टा इति अक्लिष्टा व्याचष्टे ख्यातिविषया इति विधूतरजस्तमसो बुद्धिसत्वस्य प्रशांतवाहिनः प्रज्ञाप्रसादः ख्यातिस्तया विषयिण्या तद्विषयं सत्वपुरुषविवेकमुपलक्षयति तेन सत्वपुरुषविवेकविषयाः यतो

अतएवगुणाधिकारविरोधिन्यःकार्यारंभणाद्धि गु
णानामधिकारोविवेकख्यातिपर्यवसानंच तदिति
चरिताधिकाराणांगुणानामधिकारंविरुंधतीति
अतस्ताअक्लिष्टाःप्रमाण प्रभृतयोवृत्तयःस्यादेत
त् वीतरागजन्मादर्शनात् क्लिष्टवृत्तयएवसर्वेप्रा
णभृतोनचक्लिष्टवृत्तिप्रवाहे भवितुमर्हत्यक्लिष्टावृ
त्तयोनवामूषाभावेपिकार्यकारिताविरोधिमध्यपा
तित्वात्तस्मात् क्लिष्टानामक्लिष्टाभिर्निरोधस्तासांच
वैराग्येणपरेणेतिमनोरथमात्रमित्यतआह क्लिष्ट
प्रवाहेति आगमानुमानाचार्योपदेशपरिशीलनल
ब्धजन्मनो अभ्यासवैराग्येक्लिष्टछिद्रंमंतरान्तपति
ताःस्वयमक्लिष्टाएवयद्यपिक्लिष्टप्रवाहपतिताःनख
लुशालग्रामेकिरातशतसंकीर्णेप्रतिवसन्नपिब्राह्म
णःकिरातोभवति अक्लिष्टछिद्रेष्विति निदर्शनंक्लिष्टां
तरवर्त्तितयाचक्लिष्टाभिरनभिभूताअक्लिष्टाः स्वसं
स्कारपरिपाकक्रमेणक्लिष्टाएवतावदभिभवंतीत्या
ह तथाजातीयकाइति अक्लिष्टाभिर्वृत्तिभिरक्लिष्टाःसं
स्कारादृत्यर्थः तदिदंवृत्तिसंस्कारचक्रमनिशमाव
र्त्तते व्यानिरोधसमाधेः तदेवंभूतंचित्तंनिरोधाव
स्थंसंस्कारशेषंभूत्वाऽऽत्मकल्पेनावतिष्ठत इत्यापा
ततःप्रलयंवागच्छतीतिपरमार्थेन पिंडीकृत्यसूत्रा
र्थमाह तादृति पंचधेत्यर्थकथनमात्रंनतुशब्दवृ

त्ति व्याख्याते॥ तपथ्यःप्रकारे स्मरणात् ताःस्वसंज्ञा
भिरुद्दिशति प्रमाणविपर्य्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः
निर्द्देशेयथावचनंविग्रहश्चार्थेद्वंद्वःसमासइतरेतर
योगः यथा नित्याशुचिदुःखानात्मसुनित्यशुचिसु=
खात्मख्यातिरविद्येत्युक्तेपिनदिग्मोहालातचक्रा
दिविभ्रमाव्युदस्यंते एवमिहापिप्रमाणाद्यभिधाने
पिवस्त्यंतरसद्भावशंकानव्युदस्येतेति तन्निरासाय
वक्तव्यं पंचतथ्यइति एतावत्यएवतत्त्वयोनापराः
संतीति दर्शितंभवति. तत्र प्रमाणवृत्तिं विभजन्सामा
न्यलक्षणमाह प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि अन
धिगततत्वबोधःपौरुषेयोव्यवहारहेतुः प्रमातत्क
रणं प्रमाणं विभागवचनंच न्यूनाधिकसंख्या व्यव
च्छेदार्थं तत्र सकलप्रमाणमूलत्वात् प्रथमतः प्रत्यक्षं
लक्षयति इंद्रियेति अर्थस्येतिसमारोपितत्वं निषेध
ति तद्विषयेति बाह्यगोचरतयाज्ञानाकारगोचरत्वं
निवारयति चित्तवर्त्तिनोज्ञानाकारस्यबाह्यज्ञेयसंबं
धंदर्शयति बाह्यवस्तूपरागादिति व्यवहितस्यतदु
परागेहेतुमाह इंद्रियप्रणालिकयेति सामान्यमात्र
मर्थइत्येके विशेषाएवेत्यन्ये सामान्यविशेषतद्वत्ता
इत्यपरेवादिनः प्रतिपन्नास्तन्निरासायाह सामान्य
विशेषात्मनइति नतद्वता किंतुतादात्म्यमर्थस्यएत=
च्चैकांतानभ्युपगमइत्यत्र प्रतिपादयिष्यते अनुमा

नागमविषयात्प्रत्यक्षविषयव्यवछिनत्ति विशेषा
वधारण प्रधानेति यद्यपि सामान्यमपिप्र
त्यक्षेप्रतिभासते तथापिविशेषंप्रत्युपसर्जनीभूत
मित्यर्थः एतच्चसाक्षात्कारोपलक्षणपरं तथाच वि
वेकख्यातिरपिलक्षिताभवति फलविप्रतिपत्तिंनि
राकरोति फलंपौरुषेयश्चित्तवृत्तिबोधइति ननु
पुरुषवर्त्तीबोधः कथंचित्तगतायावृत्तेःफलंनहि
खदिरगोचरव्यापारेणपरशुनापलाशेछिदाक्रिय
तेइत्यतआह अविशिष्टइति नहिपुरुषगतोबोधो
जन्यतेअपितुचैतन्यमेव बुद्धिदर्पणप्रतिबिंबितं
बुद्धिवृत्त्याअर्थाकारया तदाकारतामापद्यमानं फ
लंतच्च तथाभूतंबुद्धेरविशिष्टंबुध्यात्मकं वृत्तिश्चबु
ध्यात्मिकेति सामान्याधिकरण्याद्युक्तः प्रमाणफल
भावइत्यर्थः एतच्चोपपादयिष्याम इत्याह प्रतिसंवे
दीति प्रत्यक्षानंतरंप्रवृत्यादिलिंगकश्रोतृबुध्यनुमा
नप्रभवसंबंधदर्शनसमुत्थतयागमस्यानुमानजत्वा
दनुमितस्यचागमेनाख्यानादागमात् प्रागनुमा
नंलक्षयति अनुमेयस्येति जिज्ञासितधर्मविशिष्टो
धर्म्यनुमेयस्तस्य तुल्यजातीयाःसाध्यधर्मसामान्ये
नसमानार्थाःसपक्षास्तेष्वनुवृत्तइत्यनेनविरुद्ध
त्वमसाधारणत्वंच साधनधर्मस्यनिराकरोति भि
न्नजातीयाश्चसपक्षास्तेचसपक्षादन्येतद्विरुद्धा

स्तद्भाववतश्च तेभ्यो व्यावृत्तस्तदनेनसाधारणा
नैकांतिकत्वमपाकरोति संबध्यतदृतिसंबंधो लिं
गमनेन पक्षधर्मतांदर्शयन्नसिद्धतांनिवारयति त
द्विषयात्तन्निबंधनाषिन्न् निबंधनद्रूपसमाद्विषयप
दत्युत्पत्तेः सामान्यावधारणेति प्रत्यक्षविषया द्व्य
वछिनत्ति संबंधसंवेदनाधीनजन्मानुमानं विशेषे
षुसंबंधग्रहणाभावेन सामान्यमेवसुकरसंबंधग्र
हणंगोन्वरयतीति उदाहरणमाह यथेति चोद्देत्व
र्थो विंध्योऽगलिर्येतस्तस्मात्तस्याप्रातिरतोगतिनिवृ
त्तौप्राप्तेर्निवृत्तिर्देशांतरप्राप्तेर्गतिमच्चंद्रतारकंचैत्र
वदितिसिद्धं आगमस्यवृत्तेर्लक्षणमाह आप्तेनेति त
त्वदर्शनकारुण्यकरणपाटवाभिसंबंधआप्तिस्तया
वर्त्ततइत्याप्तस्तेन दृष्टोनुमितोवार्थः श्रुतस्य पृथगनु
पादानं तस्यदृष्टानुमितमूलत्वेन ताभ्यामेवचरिता:
र्थत्वात् आप्तचित्तवर्त्तिज्ञानसदृशस्य ज्ञानस्यश्रोतृ
चित्ते समुत्पादःस्वबोधसंक्रांतिस्तस्यैअर्थउपदिश्य
ति श्रोतृहिताहितप्राप्ति परिहारोपायतया प्रज्ञाप्यते
शेषंसुगमम्पस्यागमस्याश्रद्धेयार्थोवक्तायथायान्येव
दशदाडिमानितानिषडपूपाभविष्यंतीति नदृष्टानु:
मितार्थोयथाचैत्यंवंदेतस्वर्गकामइति सआगमः पू
वते नहितेपिदृष्टानुमितार्थायथाहुः यः कश्चित्कस्य
चिद्धर्मोमनुनापरिकीर्त्तितः ससर्वोभिहितोवेदेसर्वज्ञा

ति अस्मकुत्सितत्वंहानायदर्शयति सेयंपंचेति॥ अ
विद्यासामान्यमविद्यास्मितादिषुपंचसुपर्वस्वित्य
र्थः अव्यक्तमहदहंकारपंचतन्मात्रेष्वष्टस्वनात्मस्वा
त्मबुद्धिरविद्यातमःएवंयोगिनामष्टस्वणिमादिकेष्वै
श्वर्येष्वश्रेयःसुश्रेयोबुद्धिरष्टविधोमोहः पूर्वस्माज्ज
घन्यः सचास्मितोच्यते तथायोगेनाष्टविधमैश्वर्यमु
पादायसिद्धोभूत्वादृष्टानुश्रविकान् शब्दादीन्दश
विषयान्भोक्ष्यइत्येवमात्मिकाप्रतिपत्ति र्महामो
होरागःएवमेतेनैवाभिसंधिनाप्रवर्त्तमानस्यकेन
चित्प्रतिबद्धत्वादणिमादीनामनुत्पत्तौ तन्निबंधन
स्यदृष्टानुश्रविकविषयोपभोगस्यासिद्धेःप्रतिबंधक
विषयःक्रोधः सतामिस्राख्योद्वेषःएवमणिमादिगु
णसंपत्तौदृष्टानुश्रविकविषयप्रत्युपस्थानेच क=
ल्पांतेसर्वमेतन्नंक्ष्यतीतियस्त्रासःसोभिनिवेशोंऽध
तामिस्रःतदुक्तं भेदस्तमसोष्टविधोमोहस्यचदश=
विधोमहामोहः तमिस्रोष्टादशधा तथाभवत्यंधता
मिस्रइति शब्द ज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विक
ल्पः॥ ननु शब्द ज्ञानानुपाती चे दागम प्रमा
णांतर्गतो विकल्पः प्रसज्येत निर्वस्तुकत्वे वा
विपर्य्ययः स्यादित्यत आह स नेति न प्र=
नप्रमाणविपर्ययांतर्गतःकस्मायतोवस्तुशून्यत्व=
त्वेपीति प्रमाणांतर्गतिंनिषेधति शब्दज्ञानमाहा=

स्यनिबंधनइतिविपर्ययांतर्गतं एतदुक्तंभवति क्वचिदभेदेभेदमारोपयति क्वचित्पुनर्भिन्नाना मभेदं ततोभेदस्याभेदस्यच वस्तुतोभावात्तदाभा सोविकल्पोनप्रमाणं नापिविपर्ययोव्यवहाराविसंवाददिति शास्त्रप्रसिद्धमुदाहरणमाह तद्यथेति किंविशेष्यं केनव्यपदिश्यते विशेष्यते नाभेदे विशेष्य विशेषणभावोनहिगवागोर्विशेष्यतेकिंतु भिन्नेन चैत्रेणतदिदमाह भवतिचव्यपदेशोवृत्तिः व्यपदेश्यव्यपदेशकयोर्भावोव्यपदेशः विशेषणविशेष्यभावइतियावत् तस्मिन्वृत्तिर्वाक्यस्य यथाचैत्रस्यगौरिति शास्त्रीयमेवोदाहरणांतरंसमुच्चिनोति तथेति प्रतिषिद्धोवस्तुनःपृथिव्यादेर्धर्मःपरिस्पंदोयस्यसतथोक्तःकोसौनिष्क्रियःपुरुषः नखलुसांख्यीयेराद्धांतेभावोनामकश्चिदस्ति वस्तुधर्मोयेनपुरुषोविशेष्येतेत्यर्थः क्वचित्पाठः प्रतिषिद्धावस्तुधर्माइतितस्यार्थः प्रतिषेधव्याप्ताः प्रतिषिद्धानवस्तुधर्माणां तद्व्याप्यताभावाभावयोरसंबंधात्पृथक्तयाप्रतीतिरिति लौकिकमुदाहरणमाह तिष्ठति बाणइति यथाहि पचतिमित्यत्र पूर्वापरीभूतः कर्मक्षणसमूहएकफलावच्छिन्नःप्रतीयते एवंतिष्ठतीत्यत्रापि पूर्वापरीभावमेवाह स्था स्यति स्थितइति ननुभवतुपाकवत् पूर्वापरीभूतया

वस्थानक्रियया वाणाद्भिन्नयावाणस्यव्यपदेशइत्य
तआह गतिनिवृत्तौधात्वर्थमात्रं गम्यतेगतिनिवृ
त्तिरेवतावत्कल्पितातस्याअपिभावरूपत्वं तत्रापि
पूर्वापरीभावइत्यहोकल्पनापरंपरेत्यर्थः॥अभाव
कल्पितोभावइवचानुगतइवचसर्वेपुरुषेषु गम्यते
नपुरुषव्यतिरिक्तोधर्मःकश्चिदित्युदाहरणांतरमा
हतथानुसत्तिधर्मेति प्रमाणविपर्ययाभ्यामन्यानः
विकल्पवृत्तिरितिवादिनोबहवःप्रतिपेदिरेतत्प्रति
बोधनायोदाहरणप्रपंचइति मंतव्यं अभावप्रत्यया
लंबनावृत्तिर्निद्राअधिकृतंहिवृत्तिपदमनुवादकं प्र
माणविपर्ययविकल्पस्मृतीनांवृत्तित्वंप्रतिपरीक्षः
काणामविप्रतिपत्तेरतस्तदनूद्यतेविशेषविधानायनि
द्रायास्तुवृत्तित्वेपरीक्षकाणामस्तिविप्रतिपत्तिरिति
वृत्तित्वंविधेयंनचप्रकृतमनुवादकंविधानाय क
ल्पतइतिपुनर्वृत्तिग्रहणं जाग्रत्स्वप्न वृत्तीनामभा
वस्तस्य प्रत्ययःकारणं बुद्धिसत्वाच्छादकतमस्तदे
वालंबनंविषयोयस्याःसातथोक्तावृत्तिर्निद्रा बुद्धि
सत्वेहित्रिगुणेयदासत्वरजसीअभिभूय समस्तक
रणावरकमाविरस्ति तमस्तदा बुद्धेर्विषयाकारप
रिणामाभावादुद्भूततमोमयींबुद्धिमवबुध्यमानः
पुरुषःसुषुप्तोंतःसंज्ञइत्युच्यते कस्मात्पुनर्निरुद्धके
वल्ययोरिववत्सभावएवननिद्रेत्यतआह सान्वसं

स्मात्संप्रमोषपदव्युत्पत्तेः एतदुक्तंभवति सर्वेप्रमा
णादयोनधिगतमर्थसामान्यतःप्रकारतोवाधिगमयं
ति स्मृतिःपुनर्नपूर्वानुभवमर्यादामतिक्रामति तद्वि
षयात्तदूनविषयावानतु तदधिकविषयासोयंवृत्त्यं
तराद्विशेषःस्मृतेरिति विमृशति किंप्रत्ययस्येतिग्रा
ह्य प्रवणत्वात् अनुभवस्य स्वानुभवाभवात्तज्जःसस
स्कारोग्राह्यमेवस्मारयतीतिप्रतिभाति अनुभवमा
त्रजनितत्वाच्चानुभवमेवेति विमृश्योपपत्तितउभ
यस्मरणमवधारयति ग्राह्यप्रवणतयाग्राह्योपरक्तः
परमार्थतस्तुग्राह्यग्रहणेएवउभयंतयोएकारस्वरू
पंनिर्भासयति प्रकाशयति स्वव्यंजकं कारणमंजन
माकारोयस्यसतथोक्तः स्वकारणाकारइत्यर्थः व्यं
जकमुद्बोधकं तेनांजनं फलाभिमुखीकरणंयस्ये
तिवेत्यर्थःननुयदिकारणविचारेण बुद्धिस्मरणयोः
सारूप्यं कस्तर्हिभेदइत्यतआह तत्रग्रहणेति ग्र
हणमुपादानं नचगृहीतस्योपादानंसंभवतितद
नेनानधिगतबोधनं बुद्धिरित्युक्तं ग्रहणाकारेग्रह
णरूपंपूर्वंप्रधानंयस्याःसातथोक्ता विकल्पितआ
यमभेदेपिगुणप्रधानभावइति ग्राह्याकारःपूर्वःप्र
थमोयस्याःसा तथोक्ताइदमेवचग्राह्याकारस्यग्रा
ह्यस्यपूर्वत्वंयद्वृत्त्यंतरविषयीकृतत्वमर्थस्य तदनेन
वृत्त्यंतरविषयीकृतगोचरास्मृतिरित्युक्तंभवति सो

यमसंप्रमोषइति ननुअस्तिस्मृतेरपि संप्रमोषःदर्शय
तिहि पित्र्यादेरतीतस्य देशकालांतरानुभूतस्यानु
भूतत्वर देशकालांतर संबंधस्वप्रदूलतआह साच द्व
यीतिभावितःकल्पितः स्मर्त्तव्योययासातथोक्ता अभा
वितोऽकल्पितःपारमार्थिकइतियावत् नेयंस्मृतिरपि
तु विपर्ययस्तल्लक्षणोपपन्नत्वात्स्मृत्याभासतयातु
स्मृतिरुक्ताप्रमाणाभासमिवप्रमाणमितिभावः क
स्मात्पुनरंतेस्मृतेरुपन्यासइत्यतआह सर्वाःस्मृतय
इति अनुभवःप्राप्तिः प्राप्तिपूर्वावृत्तिः स्मृतिस्ततः स्मृ
तीनामुपजननइत्यर्थः ननुयेपुरुषं क्लिश्यंतितेनिरोद्ध=
व्याःप्रेक्षावतांक्लेशाश्चतथानवृत्तयःतत्किमर्थमा
सांनिरोधइत्यतआह सर्वाश्चेताइतिसुगमम् निरो
धोपायंपृच्छति अथेति सूत्रेणोत्तरमाह अभ्यासवै
राग्याभ्यांतन्निरोधः अभ्यासवैराग्ययोर्निरोधेजनयि
तव्येअवांतरव्यापारभेदेन समुच्चयोनतुविकल्प
इत्याह चित्तनदीति प्राग्भारः प्रबंधः निम्नतागंभीर
ताऽगाधतेतियावत् तत्राभ्यासस्यस्वरूपप्रयोज
नाभ्यांलक्षणमाह तत्र स्थितौयत्नोभ्यासः तद्व्याच
ष्टे चित्तस्यावृत्तिकस्य राजसतामसवृत्तिरहितस्य
प्रशांतवाहिता विमलतासात्त्विकवृत्तिवाहितैका
ग्रता स्थितिःतदर्थइति स्थिताविति निमित्तसप्तमी
व्याख्याता यथाचर्मणि द्वीपिनहंतीति प्रयत्नमेवप

र्यायाभ्यां विशदयति वीर्यमुत्साह इति तस्येच्छायोत्र
नितामाह तत्संपिपादयिषया तदिति स्थितिं परा
मृशति प्रयत्नस्य विषयमाह तत्साधनेति स्थिति
साधनान्यंतरंगबहिरंगाणि यमनियमादीनि सा
धनगोचरः कर्तृव्यापारो न फलगोचर इति ननु
व्युत्थानसंस्कारेणानादिना रिपुणा प्रतिबद्धोभ्या
सः कथं स्थित्यैकत्यतद्यत आह स तु दीर्घकालनै
रंतर्यसत्कारासेवितो दृढभूमिः सोयमभ्यासो विशेष
णत्रयसंपन्नः सन् दृढावस्थो न सहसा व्युत्थानसंस्का
रैरभिभूत स्थितिरूपविषयो भवति यदि पुनरेवंभूत
मप्यभ्यासं कृत्वोपरमेत ततः कालपरिवासेनाभिभ
वेत् तस्मान्नोपरंतव्यमिति भावः वैराग्यमाह दृष्टा
नुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यं
चेतनाचेतनेषु दृष्टविषयेषु वितृष्णतामाह स्त्रिय इति
ऐश्वर्यमाधिपत्यं अनुश्रवो वेदस्ततोधिगता आनुश्र
विकाः स्वर्गादयस्तत्रापि वैतृष्ण्यमाह स्वर्गेति देह
रहिता विदेहाः करणेषु लीनाः तेषां भावो वैदेह्यं अन्ये
तु प्रकृतिमेवात्मानमभिमन्यमानाः प्रकृत्युपासकाः
प्रकृतौ साधिकारायामेव लीनास्तेषां भावः प्रकृतिल
यत्वं तत्प्राप्तिविषये वितृष्णस्य आनुश्रविकविषये
वितृष्णो हि स्वर्गादिप्राप्तिविषये वितृष्ण उच्यते ननु
यदि वैतृष्ण्यमात्रं वैराग्यं हंत विषयाभावादपि तद्॰

स्तीतिवैराग्यंस्यादित्यतआह दिव्यादिव्येति नन्वै तृण्णयमात्रंवैराग्यं अपितुदिव्यादिव्यविषयसंप्र योगेपिचित्तस्यअनाभोगात्मिकातामेवस्पष्टयति हेयोपादेयशून्यासंगद्वेषरहितायोपेक्षाबुद्धिर्वशी कारसंज्ञाकुतः पुनरियमित्यतआह प्रसंख्यानब लादिति तापत्रयपरीततविषयाणांदोषस्तसरिभाव नयातत्साक्षात्कारःप्रसंख्यानंतद्बलादित्यर्थः यतमानसं ज्ञाव्यतिरेकसंज्ञाएकेंद्रियसंज्ञावशीकारसंज्ञाचेति चतस्रः संज्ञाइत्यागमिनः रागादयःखलुकषायाश्चि त्तवर्त्तिनस्तैरिंद्रियाणियथास्वंविषयेषुप्रवर्त्तंतेतन्मा प्रवर्त्तिषतेंद्रियाणि तत्तद्विषयेष्विति तत्परिपाचना यारंभःप्रयत्नःसायतमानसंज्ञा तदारंभेसतिकेचित्क षायाःपक्काःपच्यंते पक्ष्यंतेचकेचित्तत्र पक्ष्यमाणेभ्यः पक्कानांव्यतिरेकेणावधारणंव्यतिरेकसंज्ञा इंद्रिय प्रवर्त्तनासमर्थतयापक्कानामौत्सुक्यमात्रेणमन= सि व्यवस्थानमेकेंद्रियसंज्ञाऔत्सुक्यमात्रस्यापि निवृत्तिरुपस्थितेष्वपि दिव्यादिव्यविषयेषूपेक्षा= बुद्धिःसंज्ञा त्रयात् परावशीकारसंज्ञा एतयैवचपू र्वासांचरितार्थत्वान्न ताःपृथगुक्ताइतिसर्वमवदा तं अपरंवैराग्यमुक्त्वापरमाह तत्परंपुरुषख्यातेर्गु णवैतृण्ण्यंअपरवैराग्यस्यपरवैराग्यंप्रतिकारणत्वं तत्रचद्वारमादर्शयति दृष्टानुश्रविकविषयदोषद्

र्शीविरक्तइति अनेनापरंवैराग्यंदर्शितं पुरुषदर्शो
नाभ्यासादागमानुमानाचार्योपदेशसमधिगतस्यपु
रुषस्यदर्शनंतस्याभ्यासःपौनःपुन्येननिषेवणंतस्मा
त्तस्यदर्शनस्यशुद्धौरजस्तमःपरिहारायासत्वैक
तानतातयायोगुणपुरुषयोःप्रकर्षेणविवेकःपुरुषःशु
द्धोनंतःतद्विपरीतागुणाइतिनेनाप्यायितावुद्धिर्यस्य
योगिनःसतथोक्तस्तदनेनधर्ममेघाख्यःसमाधिरु
क्तःसतथाभूतोयोगीगुणेभ्योव्यक्ताव्यक्तधर्मकेभ्यः
सर्वथाविरक्तःसत्वपुरुषान्यताख्यातावपिगुणात्मि
कायांयावद्विरक्तइति तत्तस्मात्द्वयंवैराग्यं पूर्वंहि
वैराग्यंसत्वसमुद्रेकविधूततमसि रजःकणकलंक
संपृक्तेचित्तसत्वेतच्च तौष्टिकानामपिसमानंतेहि
तेनैवप्रकृतिलयाबभूवुः तथोक्तंवैराग्यात्प्रकृति
लयइति तत्रतयोर्द्वयोर्मध्येयदुत्तरंतत्ज्ञानप्रसा
दमात्रं मात्रग्रहणेन निर्विषयतांसूचयति तदेवंहि
तादृशंचित्तसत्वंरजोलेशमलेनापिअपरामृष्टम
स्याश्रयोतएवज्ञानप्रसादइत्युच्यते चित्तसत्वंहि
प्रसादस्वभावमपिरजस्तमःसंपर्कात्मलिनताम
नुभवति वैराग्याभ्यासविमलवारिधाराधौतसमस्त
रजस्तमोमलंत्वतिप्रसन्नंज्ञानप्रसादमात्रपरिशेषंभ
वति तस्यगुणानुपादेयत्वायदर्शयतियस्योदयेस
तियोगीप्रत्युदितख्यातिःख्यातिविशेषेसति नतेभा

नख्यातिमानिस्यथेः प्रापणीयंकैवल्यंप्राप्तं यथाव
क्ष्यतिजीवन्नेवविद्वान्मुक्तोभवति संस्कारमात्रस्यछि
न्नमूलस्यसिद्धत्वादितिभावःकुतःप्राप्तंयतःक्षीणाःक्षे
तव्याःक्लेशाःअविद्यादयःसवासनाः नन्वस्तिधर्माध
र्मसमूहोभवस्यजन्ममरणप्रबंधस्यसंक्रमःप्राणि
नांतत्कुतः कैवल्यमित्यतआहछिन्नइति श्लिष्टा
निनिःसंधीनिपर्वाणियस्यसतथोक्तः धर्माधर्मसम्
हस्यसमूहिनः पर्वाणितानिश्लिष्टानि नहिजातुजंतु
र्मरणजन्मप्रबंधेनवियुज्यतेसोयंभवसंक्रमः क्लेश
क्षयेछिन्नः यथावक्ष्यति क्लेशमूलःकर्माशयः सति
मूलेतद्विपाकइति ननुप्रसंख्यानपरिपाकंधर्ममेघं
च निरोधंअंतराकिंतदस्तियज्ज्ञानप्रसादमात्रमि
त्यतआह ज्ञानस्यैवेति धर्ममेघभेदएवपरं वैराग्यं
नान्यत् यथावक्ष्यति प्रसंख्यानेप्यकुसीदस्य सर्वथा
विवेकख्यातेर्धर्ममेघःसमाधिः तदा सर्वावरणमला
पेतस्यज्ञानस्यानंत्यात् ज्ञेयमल्पमितिच तस्मात्त
स्यहिनांतरीयकमविनाभाविकैवल्यमिति उपाय
मभिधाय सप्रकारोपेयकथनायपृच्छति अथोपाय
द्वयेनेति वितर्कविचारानंदास्मितारूपानुगमात्सं
प्रज्ञातः संप्रज्ञातपूर्वकत्वादसंप्रज्ञातस्यप्रथमंसंप्र
ज्ञातोपवर्णनं सप्रज्ञातःसामान्यं वितर्कविचारानं
दास्मितानांरूपैःस्वरूपैरनुगमात् प्रतिपत्तव्यं वित

केनिवृणोति चित्तस्येति स्वरूपसाक्षात्कारवती प्रज्ञाः आभोगः सचस्थूलविषयत्वात्स्थूलः यथाहि प्राथमिकोधानुष्कः स्थूलमेवलक्ष्यं विध्यत्यथसूक्ष्मं एवंप्राथमिकोयोगीस्थूलमेवपांचभौतिकंचतुर्भुजादिध्येयंसाक्षात्करोत्यथसूक्ष्ममिति एवंचित्तस्यालंबनेसूक्ष्मआभोगःस्थूलकारणभूतसूक्ष्मपंचतन्मात्रलिंगालिंगविषयोविचारः तदेवंग्राह्यविषयंदर्शयित्वाग्रहणविषयंदर्शयति आनंदइति इंद्रियेस्थूलआलंबनेचित्तस्याभोगः आह्लादआनंदःप्रकाशशीलतयाखलुसत्वप्रधानादहंकारादिंद्रियाण्युत्पन्नानि सत्वंसुखमिति तान्यपिसुखानीतितस्मिन्नाभोगआह्लादइति ग्रहीतृविषयसंप्रज्ञातमाह एकात्मिकासंविदिति अस्मिताप्रभवानींद्रियाणि तेनैषामस्मितासूक्ष्मंरूपं साचात्मनाग्रहीत्रासहबुद्धिरेकात्मिकासंविदिति तस्यांचग्रहीतुरंतर्भावाद्भवतिग्रहीतृविषयःसंप्रज्ञातइतिचतुर्णामपरमप्यवांतरविशेषमाह तत्रप्रथमइति कार्यकारणानुप्रविष्टंनकारणं कार्येण तदयंस्थूलआभोगः स्थूलसूक्ष्मेंद्रियास्मिताकारणचतुष्टयानुगतोभवति उत्तरेतुत्रिद्व्येककारणकास्त्रिद्व्येकरूपाभवंतिअसंप्रज्ञातादिनन्ति सर्वएतइति क्रमप्राप्तमसंप्रज्ञातमवतारयितुंपृच्छति अथेति विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वः संस्कारशेषोन्यःपूर्वपदेनोपायकथनमुत्तराभ्यांचस्वरू

ग्यसपन्नानां सत्वल्वयभवःप्रत्ययःकारणंयस्यनिरो धसमाधेःसभवप्रत्ययः तत्र तयोर्मध्यउपायप्रत्ययो योगिनांमोक्ष्यमाणानांभवतिविशेषविधानेनशेषस्य मुमुक्षुसंबंधंनिषेधति केषांतर्हिभवप्रत्ययइत्यत्रसू त्रेणोत्तरमाह भवप्रत्ययोविदेहप्रकृतिलयानां विदेहाश्चप्रकृतिलयाश्चतेषामित्यर्थः तद्व्याचष्टे विदेहानां देवानांभवप्रत्ययोभूतेंद्रियाणामन्यतमदात्मत्वेनप्रतिपन्नास्तदुपासनया तद्वासना वासितांतःकरणाः पिंडपातानंतरमिंद्रियेषुतत्वेषुवा लीनाः संस्कारमात्रावशेषमनसः षाट्कौशिकशरीररहिताविदेहाः ते हिसंस्कारमात्रोपयोगेनचित्तेनकैवल्यपदमिवानुभवंतःप्राप्नुवंतःविदेहस्यात्यंतिकलंचकेवल्येनसारूप्यं साधिकारसंस्कारशेषताचवैरूप्यं संस्कारमात्रोपभोगेनेतिक्वचित्पाठः तस्यार्थः संस्कारमात्रमेवोपभोगोयस्यनतुचित्तवृत्तिरित्यर्थःप्राप्ता अवधयःस्वसंस्कारविपाकंतथाजातीयकमतिवाह्यंत्यतिक्रामंतिपुनरपिसंसारेविशंति तथाच्चवायुप्रोक्तंदशमन्वंतराणीहतिष्ठंतींद्रियचिंतकाःभौतिकास्तुशतंपूर्णमिति तथाप्रकृतिलयाश्च अव्यक्तमहदहंकारपंचतन्मात्रेष्वन्यतमदात्मत्वेनप्रतिपन्नास्तदुपासनया तद्वासनावासितांतःकरणाःपिंडपातानंतरमव्यक्तादीनामन्यतमस्मिन्लीनाःसाधिकारेऽचरिताधेगुणं

चरितार्थेचेतःस्याद्यदिविवेकख्यातिमपिजनयेद्ज-
नितसत्वपुरुषान्यताख्यातिस्तुचेतसोऽचरितार्थस्या
स्तिसाधिकारतेतिसाधिकारे चेतसिप्रकृतौलीने
कैवल्यपदमिवानुभवंति यावन्नपुनरावर्ततेऽधि
कारवशाच्चित्तमिति प्रकृतिसाम्यमुपगतमप्यव-
धिंप्राप्यपुनरपिप्रादुर्भवतिततोविविच्यतेयथा
वर्षातिपातेमृद्भावमुपगतोमंडूकदेहः पुनरंभोद
वारिधारावसेकान्मंडूकदेहभावमनुभवतीति त
थाचवायुप्रोक्तंसहस्रंत्वाभिमानिकाःबौद्धादशस
हस्राणितिष्ठंतिविगतज्वराः पूर्णंशतसहस्रंतुतिष्ठं
त्यव्यक्तचिंतकाः पुरुषंनिर्गुणंप्राप्यकालसंख्यान
विद्यतेइति तदस्यपुनर्भवप्राप्तिहेतुतयाहेयत्वंसि
द्धंयोगिनांतुसमाधेरुपायक्रममाह श्रद्धावीर्यस्मृ
तिसमाधिप्रज्ञापूर्वकइतरेषांनन्विंद्रियादिचिंत
कात्अपिश्रद्धावंतएवेत्यतआह श्रद्धाचेतसःसंप्रसा
दः सचागमानुमानाचार्योपदेशसम धिगततत्वविष
योभवतिहिचेतसःसंप्रसादोऽभिरुचिरतोछाश्रद्धा
नेंद्रियादिषात्माभिमानिनामभिरुचिरसंप्रसादोहि
सःव्यामोहमूलत्वादित्यर्थः कुतोसा चेवश्रद्धेत्यतआ
ह साहिजननीवकल्याणीयोगिनंपातिविमार्गपात
जन्मनोर्थात्सोयमिच्छाविशेषद्रू ष्यमाणविपर्ययप्रय
लंप्रसूत इत्याह तस्यहि श्रद्दधानस्यतस्यविवरणं-

सूत्रांतरंपातयितुं विमृशति किमस्मादेवेति नवाश
ब्दःसंशयनिवर्तकः ईश्वरप्रणिधानाद्वा व्याचष्टे प्र
णिधानाद्भक्तिविशेषान्मानसाद्वाचिकात्कायिकाद्वा
आवर्जितोभिमुखीकृतस्तमनुगृह्णाति अभिध्यान
मनागतेर्थे इच्छा इदमस्याभिमतमस्त्विति तन्मात्रे
णनव्यापारांतरेणशेषंसुगमम्॥ ननुचेतनाचेतनाभ्या
मेवमूढं नान्येनविश्वं ईश्वरश्चेदचेतनस्तर्हिप्रधानं
प्रधानविकाराणामपि प्रधानमध्यपातात्तथाच नत
स्यावर्जनमचेतनत्वादथचेतनस्तथापिचितिशक्ते
रौदासीन्यादसंसारितयाचास्मितादिविरहात्कुतः
आवर्जनंकुतश्चाभिध्यानमित्याशयवानाह अथप्र
धानेति अत्रसूत्रेणोत्तरमाह क्लेशकर्मविपाकाशयैर
परामृष्टःपुरुषविशेषईश्वरः अविद्यादयःक्लेशाः क्लि
श्नंतिखल्वमीपुरुषं सांसारिकं विविधदुःखप्रहारे
णेति कुशलाकुशलानीति धर्माधर्मौस्तेषांचकर्मज
त्वादुपचारात्कर्मत्वं विपाकोजात्यायुर्भोगाः विपाका
नुगुणावासनास्ताश्चित्तभूमौआशेरतइतिआशयाः
नहिकरभजातिनिर्वर्तकं कर्मप्राग्भवीयकरभभो
गभावितांभावनां नयावदभिव्यनक्तिदावत्करभोचि
तायभोगायकल्पते तस्माद्भवति करभजात्यनुभवज
न्माभावनाकरभविपाकानुगुणेति नन्वमीक्लेशादयो
बुद्धिधर्मानकथंचिदपि पुरुषंपरामृशंति तस्मात्पुरु

थग्रहणादेत्रतदपरामर्शासिद्धेः कृतंक्लेशकर्मेत्यादिने
त्यतंआह तेचमनसिवर्त्तमानाः सांसारिकेपुरुषेव्यप
दिश्यंते कस्मात्सहितफलस्यभोक्ताचेतयितेति तस्मा
त्पुरुषत्वादीश्वरस्यापितत्संबंधःप्राप्तइतितत्प्रतिषेध
उपपद्यतेइत्याह योह्यनेनबुद्धिस्थेनापि पुरुषमात्रसा
धारणेनभोगेनापरामृष्टः सपुरुषविशेषईश्वरःविशि
ष्यतेइतिविशेषः पुरुषांतराद्व्यवच्छिद्यते विशेषपद
व्यावर्त्त्यंदर्शयितुकामः परिचोदनापूर्वंपरिहरति कै
वल्यंप्राप्तास्तर्हीति प्रकृतिलयानांप्राकृतोबंधःवैका
रिकोविदेहानां दक्षिणादिबंधोदिव्यादिव्यविषयभो
गभाजांतान्यमूनित्रीणिबंधनानि प्रकृतिभावनासं
स्कृतमनसोहि देहपातानंतरमेवप्रकृतिलयतामा
पन्नाइतीतरेषांपूर्वाबंधकोटिःप्रज्ञायतेतेनोत्तरको
टिविधानमात्रमिहतुपूर्वापरकोटिनिषेधइतिसंक्षिप्य
विशेषंदर्शयति सतुसदैवमुक्तःसदैवेश्वरइति ज्ञान
क्रियाशक्तिसंपदैश्वर्यं अत्रपृच्छति योसाविति ज्ञान
क्रियेहिचिच्छक्तेरपरिणामिन्याःसंभवतइति रजस्त
मोरहित

दामुक्तस्याविद्याप्रभवः चित्तसत्त्वसमुत्कर्षेणसहस्व
स्वामिभावसंबंधःसंभवतीत्यतउक्तंप्रकृष्टसत्त्वोपा-

त्तसत्त्वेनस्वस्वामिभावःकिंतुतापत्रयपरीतान्प्रेक्ष्य

भावमहार्णवान्जंतूनुद्धरिष्यामिज्ञानधर्मोपदेशेन
नचज्ञानक्रियासामर्थ्यातिशयसंपत्तिमंतरेणतदुपदे
शेनचेयमपहतरजस्तमोमलविशुद्धसत्वोपादानं वि
नेत्यालोच्यसत्वप्रकर्षमुपादत्तेभगवानपरामृष्टोप्य
विद्ययाऽविद्याभिमानिनीवाविद्यायास्तत्वमविद्वान्
भवतिनपुनरविद्यांह्यविद्यात्वेनसेवमानःनखलुशै
लूषोरामत्वमारोप्यतास्ताश्चेष्टादर्शयन्भ्रांतोभवति
तदिदमाहार्यमस्यरूपंननात्विकमितिस्यादेतदुदि
धीर्षयाभगवतासत्वमुपादेयंतदुपादानेनचतदुद्दिधी
र्षाऽस्याश्रपिप्राकृतत्वात्तथाचान्योन्यसंश्रयइत्य
तउक्तंशाश्वतिकइति भवेदेतदेवंयदीदंप्रथमना-
सर्गस्यनवेदनादौतुसर्गसंहारप्रवंधेसर्गांतरसमुत्
न्नसंजिहीर्षोरवधिसमयेपूर्णेमयासत्वप्रकर्षउपादे
यइतिप्रणिधानं कृत्वा भगवान् जगत्संजहार
तदाचेश्वरचित्तसत्वप्रणिधानवासितंप्रधानसाम्यमु
पगतमपिपरिपूर्णेमहाप्रलयावधौप्रणिधानवासना
वशात्तथैवेश्वरचित्तसत्वभावेनपरिणमतेयथाचै-
त्रःश्वःप्रातरेवोत्थातव्यंमयेतिप्रणिधायसुप्तस्तदेवो
त्तिष्ठतिप्रणिधानसंस्कारात् तस्मादनादित्वादीश्व
रप्रणिधानसत्वोपादानयोःशाश्वतिकत्वेननान्यो
न्यसंश्रयः नचेश्वरस्यचित्तसत्वंमहाप्रलयेपिनप्र
कृतिसाम्यमुपैतीतिवाच्यं एस्यदिनकदाचिदपिप्र

धानसाम्यंनतत्प्राधानिकंनापिचितिशक्तिः अन्नत्वा
त् इत्यर्थांतरमप्रमाणिकमापद्येततच्चायुक्तंप्रकृति
पुरुषव्यतिरेकेणार्थांतराभावात् सोयमीदृशईश्वर
स्यशाश्वतिकउत्कर्षः किंसनिमित्तःसप्रमाणिकःआ
होस्विन्निर्निमित्तोनिष्प्रमाणकइति उत्तरंतस्यशा-
स्त्रनिमित्तंश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणानिशास्त्रंचोद्य
ति शास्त्रंपुनःकिंनिमित्तं प्रत्यक्षानुमानपूर्वंहिशा-
स्त्रंनचेश्वरस्यसत्वप्रकर्षे कस्यचित्प्रत्यक्षमनुमा
नंवास्तिनचेश्वरप्रत्यक्षप्रभवंशास्त्रमितियुक्तंक
ल्पयित्वापिह्ययंस्वयंब्रूयादात्मैश्वर्यप्रकाशनाये-
तिभावः परिहरति प्रकृष्टसत्वनिमित्तं अयमभि-
संधिःमंत्रायुर्वेदेषुतावदीश्वरप्रणीतेषु प्रवृत्तिसा
मर्थ्यादर्थाव्यभिचारविनिश्चयात्प्रामाण्यंसिद्धंन
चौषधिभेदानांतत्संयोगविशेषाणांचमंत्राणांच
तत्तद्वर्णावापोद्धारेणसहस्रेणापिपुरुषायुषैर्लौकि
कप्रमाणव्यवहारीशक्तः कर्तुमन्वयव्यतिरेकौ न
चागमव्यतिरेकौताभ्यांचागमस्तत्संतानयोरनादि
त्वादित्यादितिप्रतिपादयितुंयुक्तं महाप्रलयेतत्सं
तानयोर्विच्छेदात् नच तद्भावेप्रमाणाभावः अभिन्नं
प्रधानविकारोजगदितिहिप्रतिपादयिष्यते सदृ
शपरिमाणस्यविसदृशपरिणामतादृष्टायथा क्षी
रेक्षुरसादेर्दधिगुडादिरूपंविसदृशपरिणामस्य-

साम्यनिनिर्मुक्तिमाह नचतत्समानमिति प्राकाम्यं
मविहितेछता तद्विघातादूनत्वं अनूनत्वेवा द्वयोरपि
प्राकाम्यविघातःकार्यानुत्पत्तिरुत्पत्तौवा विरुद्धधर्म
समालिंगितमेकदा कार्यमुपलभ्येतेत्याशयवाना
ह द्वयोश्चेति अविरुद्धाभिप्रायत्वेवा प्रत्येकमीश्वर
त्वेकृतमन्यैरेकेनेवेशनायाःकृतत्वात् संभूयकारि
त्वेवानकश्चिदीश्वरःपरिषद्वत् नित्येशनायोगिनां
चपर्यायायोगात् कल्पनागौरवप्रसंगाच्चेतिद्रष्टव्यं
तस्मात्सर्वेमवदातं एवमस्यक्रियाज्ञानशक्तौ शास्त्र
रूपप्रमाणमभिधायज्ञानशक्तावनुमानंप्रमाणयति
किंच तत्रनिरतिशयं सर्वज्ञबीजं व्याचष्टेयदिदमि
ति बुद्धिसत्वावरकतमोपगमतारतम्येनयदिदम
तीतानागतप्रत्युपपन्नानां प्रत्येकंच समुच्चयेनच
वर्त्तमानानामतींद्रियाणांग्रहणंतस्यविशेषणमल्प
त्वं बह्विति सर्वज्ञबीजंकारणं कश्चित्किंचिदेवाती
तादिग्रह्णाति कश्चिद्बहुकश्चिद्बहुतरंकाश्चिद्बहुत
ममितिग्राह्यापेक्षयाग्रहणस्याल्पत्वंबहुत्वंकृतं ए
तद्विवर्धमानंयत्रनिःक्रांतमतिशयास्तसर्वज्ञ इ
ति तदनेनप्रमेयमात्रंकथितं अत्रप्रमाणयति अ
स्तिकाष्ठाप्राप्तिः सर्वज्ञबीजस्येति साध्यनिर्देशः
निरतिशयत्वंकाष्ठायतःपरमतिशयवत्तानास्ती
ति तेननावधिमात्रेणसिद्धसाधनं सातिशयत्वा

दितिहेतुर्येत्सातिशयंतत्तत्सर्वेनिरतिशयं यथाकुवलामलकबिल्वेषुसातिशयंसहत्वमात्मनिनिरतिशयमितिव्याप्तिंदर्शयति परिमाणवत् नन्वगरिमादिभिर्गुणैर्व्यभिचारइतिसांप्रतम् नखल्ववयवगरिमातिशयेगरिमावयविनःकिंत्वापरमाणुभ्यश्चांत्यावयविभ्योयावंतःकेचनतेषांप्रत्येकवर्तिनोगरिम्णःसमाहृत्यगरिमवर्द्धमानाभिमानः ज्ञानंतुनप्रतिज्ञेयंसमाप्यतइत्येकद्विबहुविषयतयायुक्तंसातिशयमितिनव्यभिचारः उपसंहरति यत्रकाष्ठेति ननुसंतिबहवस्तीर्थकरा बुद्धार्हतकपिलर्षिप्रभृतयस्तत्कस्मात्तएव सर्वज्ञानभवंत्यस्मादनुमानादित्यतआह सामान्येतिकुतस्तर्हि तद्विशेषप्रतिपत्तिरित्यतआह तस्येति बुद्धादिप्रणीतआगमाभासोनत्वागमः सर्वप्रमाणबाधितक्षणिकनैरात्म्यादिमार्गोपदेशकत्वेनविप्रलंभकत्वादितिभावः तेनश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणलक्षणादागमतः अगच्छंति बुद्धिमारोहंति अस्मादभ्युदयनिःश्रेयसोपायाइत्यागमः तस्मात्संज्ञादिविशेषप्रतिपत्तिः संज्ञाविशेषः शिवेश्वरादिः श्रुत्यादिषुप्रसिद्धः आदिपदेनषडंगतादशाव्ययत्वेसंगृहीते तथोक्तंवायुपुराणे सर्वज्ञतातृप्तिरनादिबोधः स्वतंत्रतानित्यमलुप्तशक्तिः अनंतशक्तिश्चविभोर्विधिज्ञाःषडाहुरंगानिमहेश्वरस्य तथा ज्ञानंवैराग्यमैश्वर्यंतपःसत्यंक्षमाधृ

तिस्तष्ठत्वमात्मसंबोधोह्यधिष्ठात्तत्वमेवच अव्ययानि द्
शेतानिनित्यंतिष्ठतिशंकरइति स्यादेन्निस्यत्तत्स्यभग
वतोवैराग्यातिशयसंपन्नस्य स्वार्थेत्स्मासंभवात्का
रुणिकस्यच सुखैकतानजनसर्जनपरस्य दुःखबहुलजी
वलोकजननानुपपत्तेरप्रयोजनस्यचप्रेक्षावतःप्रवृत्त्य
नुपपत्तेःक्रियाशक्तिशालिनोपिनजगत्क्रियेत्यतआ
हतस्यात्मानुग्रहाभावेपीति भूतानांप्राणिनामनुग्र
हःप्रयोजनंशब्दाद्युपभोगविवेकख्यातिरूपकार्यक
रणात् किलचरितार्थंचित्तंनिवर्त्ततेततःपुरुषःकेवलो
भवति अतस्तत्प्रयोजनायकारुणिकोविवेकख्यात्यु
पायंकथयति तेनाचारितार्थत्वात् चित्तस्यजंतूनोभ्वः
रःपुण्यापुण्यसहायःसुखदुःखेभावयन्नपिनाकारुणि
कः विवेकख्यात्युपायकथनाय भूतानुग्रहं द्वारमाह
ज्ञानधर्मोपदेशेनेति ज्ञानंच धर्म व ज्ञानधर्मौतयो
रुपदेशेनज्ञानधर्मसमुच्चयाल्लब्धविवेकख्यातिप
रिपाकात् कल्पप्रलयेब्रह्मणोदिनावसाने यत्र सत्य
लोकवर्ज्जंजगदस्तमेतिमहाप्रलयेससत्यलोकस्यब्र
ह्मणोपिनिधने संसारिणः कारणगामिनोऽतस्तदामर
णदुःखभाजः कल्पेत्युपलक्षणं अन्यदापि स्वार्जितक
र्मपाकवशेनजन्ममरणादिभाजःपुरुषानुद्धरिष्यामीति
कैवल्यंप्राप्यपुरुषाउद्धृताभवंतीत्यर्थः एतच्चकरुणाप्र
युक्तस्यज्ञानधर्मोपदेशनंकापिलानामपिसिद्धमित्याह

तथाचोक्तंपंचशिखाचार्येण आदिविद्वान्कपिल इति आदिविद्वानितिपंचशिखाचार्यवचनं आदिमुक्त स्वसंतानादिगुरुंविषयनत्वनादिमुक्तपरमगुरुविषयं आदिमुक्तेषुकदाचिन्मुक्तेषुविद्वत्सु कपिलोस्माकमादिविद्वान्मुक्तःसएवचगुरुरिति कपिलस्यापिजायमानस्यमहेश्वरानुग्रहादेवज्ञानप्राप्तिः श्रूयतेइति कपिलोनामविष्णोरवतारविशेषःप्रसिद्धः स्वयंभूर्हिरण्यगर्भः तस्यापिसांख्ययोगप्राप्तिर्वेदेश्रूयतइति सएवेश्वरः आदिविद्वान्कपिलोविष्णुर्नस्वयंभूरितिभावःस्वायंभुवानांत्वीश्वरइतिभावः संप्रतिभगवतोब्रह्मादिभ्यो विशेषमाह सएषइतिपातनिका सएषइति सूत्रं पूर्वेषामपिगुरुः कालेनानवच्छेदात् व्याचष्टे पूर्वेहीति कालस्तुशतवर्षादिः अवच्छेदार्थेन अवच्छेदेनप्रयोजनेन नोपावर्ततेनवर्तते प्रकर्षस्यगतिःप्राप्तिः प्रत्येतव्य आगमात् तदनेनप्रबंधेनभगवानीश्वरो दर्शितःसंप्रति तत्प्रणिधानंदर्शयितुंतस्यवाचकमाह तस्यवाचकः प्रणवः व्याचष्टे वाच्यइति तत्रपरेषांमतंविमर्शद्वारेणोपन्यस्यति किमस्येति वाचकत्वंप्रतिपादकत्वमित्यर्थः परेहिपश्यंतियदिस्वाभाविकः शब्दार्थयोःसंबंधःसंकेतेनास्माच्छब्दादयमर्थःप्रत्येतव्यइत्येवमात्मके न नाभिव्यज्येततत्तोयत्रनास्तिसंबंधस्तत्र संकेतशतेनापि नव्यज्येत नहिप्रदीपव्यंग्यो घटोयत्रनास्तितत्र

नास्तितत्रप्रदीपसहस्रेणापिशक्यो व्यक्तुं कृतसंकेत
स्तु करभशब्दो वारणे वारणप्रतिपादको दृष्टः ततःसं
केतकृतमेव वाचकत्वमितिविमृश्याभिमतमवधार
यति स्थितोस्येति अयमभिप्रायः सर्वएवशब्दाःसर्वा
कारार्थाभिधानसमर्था इति स्थितएवैषांसर्वाकारै
रर्थैः स्वाभाविकःसंबंधईश्वरसंकेतस्तुप्रकाशकश्च
नियामकश्च तस्य ईश्वरसंकेतासंकेतकृतश्चास्यवा
चकापभ्रंशविभागः तदिदमाह संकेतस्त्वीश्वरस्येति
निदर्शनमाह यथेति ननुशब्दस्यप्राधानिकस्य महाप्र
लयसमये प्रधानभावमुपगतस्य शक्तिरपिप्रलीनात
तोमहदादिक्रमेणोत्पन्नस्यावाचकस्येनमाहेश्वरेणसं
केतेननशक्यावाचकशक्तिरभिज्वलयितुंविनष्टश
क्तित्वादित्यतआह सर्गांतरेष्वपीति यद्यपिसहशक्त्या
प्रधानसाम्यमुपगतःशब्दस्तथापिपुनराविर्भवंस्तल्ल
क्तियुक्तएवाविर्भवति वर्षातिपातसमधिगतमृद्भाव
दुर्वोद्भिज्ञोमेघविसृष्टवारिधारासारावसेकात् तेनपू
र्वसंबंधसंकेतानुसारेणसंकेतःक्रियतेभगवताइ
तितस्मात्संप्रतिपत्तेःसदृशव्यवहारपरंपरयानित्य
तया नित्यःशब्दार्थयोःसंबंधो नकूटस्थनित्यइत्याग
मिकाःप्रतिजानतेतेनपुनरागमानिरपेक्षाःसर्गांतरेष्व
पितादृशएवसंकेतइतिप्रतिपत्तुमीशतइतिभावः वा
चकमाख्यायप्रणिधानमाह तज्जपस्तदर्थभावनंव्या

चष्टे प्रणवस्येति भावनंपुनःपुनश्चेतसिनिवेशनं ततः
किंसिध्यतीत्यतआह प्रणवमिति एकस्मिन्भगव=
तिआरमतिचित्तं अत्रैववैयाशिकीगाथामुदाहरति
तथाचेति ततईश्वरःसमाधितत्फललाभेन तमनुगृ
ण्हाति किंचापरमस्मात् ततःप्रसक्तेतनाधिगमोप्यं
तरायाभावश्च प्रतीपंविपरीतमंचति किजानातीतिप्र
सक्सचासौचेतनश्चेतिप्रसक्चेतनोऽविद्यावान्पु
रुषः तदनेनेश्वरात्शाश्वतिकसत्वोत्कर्षसंपन्नात्
विद्यावतोनिवर्तयति प्रतीचश्चेतनस्याधिगमोज्ञानं
स्वरूपतोस्य भवति अंतरायावक्ष्यमाणास्तदभा
वश्च॥अस्यविवरणं एतावदिति स्वमात्मातस्यरूपंरू
पग्रहणेनाविद्यासमारोपितान् धर्मान्निषेधति न=
नन्वीश्वरप्रणिधानमीश्वर विषयंकथमिव प्रत्यक्चे
तनंसाक्षात्करोत्यतिप्रसंगादित्यतआह यथैवेश्वर
इति शुद्धःकूटस्थनित्यतयोदयव्ययरहितःप्रसन्नःक्लेश
वर्जितःकेवलःधर्माधर्मोपेतः अतश्चानुपसर्गःऽपस
र्गाजात्यायुर्भोगाःसादृश्यस्यकिंचिद्भेदाधिष्ठानत्वा=
दीश्वरात्भिनत्ति बुद्धेःप्रतिसंवेदीतितदनेनप्रत्यग्ग्रहणं
व्याख्यातं अत्यंतविधर्मिणोरन्यतरार्थोनुचिंतनंनतदि
तरस्यसाक्षात्कारायकल्पते सदृशार्थोनुचिंतनंतुसद
शांतरसाक्षात्कारोपयोगितामनुभवति एकशास्त्राभ्या
सहनतस्सदृशार्थशास्त्रांतरज्ञानोपयोगितां प्रत्यासत्ति

स्तुत्वात्मनिसाक्षात्कारहेतुर्नपरात्मनीतिसर्वमवदातं
छलतिश्रथकइतिं सामान्येनोत्तरं यइति विशेषं संख्याह
छतिकइतिउतरं व्याधीत्यादिस्त्रंअंतरायानवएताश्चि
त्तयोयोगांतरायायोगविरोधिनश्चित्तस्यविक्षेपकाःचित्तंह
खल्वमीव्याध्याद्ययोयोगाद्विक्षिपंतिश्रपनयंतीतिविक्षेपाःयो
गप्रतिपक्षत्वे हेतुमाह सहेनइति संशयभ्रांतिदर्शने
तावद्वृत्तितया वृत्तिनिरोधप्रतिपक्षौ येपि नवृत्तयो
व्याधिप्रभृतय स्तेपि वृत्तिसाहचर्यात्तत्प्रतिपक्षाइत्य
र्थःपदार्थान्व्याचष्टे व्याधिरिति धातवोवातपित्तश्लेष्मा
णःशरीरधारणात् अशितपीताहारपरिणामविशेषोर
सः करणानींद्रियाणि तेषांवैषम्यंन्यूनाधिकभावइति
अकर्मण्यताकर्मानर्हता संशयउभयकोटिस्पृग्विज्ञा
नं स्यादेवमेवेदंस्यादिति तदूपप्रतिष्ठत्वेनसंशयविपर्ययोरभेदे
उभयकोटिस्पर्शोस्पर्शरूपावांतरविशेषविवक्षयाप्र
भेदेनोपन्यासः अभावनमकरणंतत्राप्रयत्नइतियां
वत् कायस्यगुरुत्वं कफादिना चित्तस्यगुरुत्वंतमसा
गर्धस्तृष्णामधुमत्यादयःसमाधिभूमयःलब्धभूमिर्ये
दितावतैवसुस्थितंमन्यस्य समाधिभ्रेषःस्यात्ततस्त
स्याअपिभूमेरपायःस्यात्यस्मात्समाधिप्रतिलंभेतद
वस्थितंस्यात्तस्मात्तत्रप्रतिपत्तव्यमिति॥ नकेवलंन
वांतरायादुःखादयोप्यस्यतत्सहभुवोभवंतीत्याहदुः
खेत्यादिप्रतिकूलवेदनीयंदुःखं आध्यात्मिकंशारीरं

व्याधिवशात् मानसंकामादिवशात् आधिभौतिकंव्याघ्रादिजनितं आधिदैविकंग्रहपीडादिजनितम् तच्चेद्दुःखंप्राणिमात्रस्यप्रतिकूलवेदनीयतयाहेयमित्याह येनाभिहताइति अनिलृतःप्राणोयह्बाह्यंवायुमाचामति पिबति प्रवेशयतीतियावत् सश्वासःसमाध्यंगरेचकविरोधी अनिलृतोपिप्राणोयत्कौष्ठ्यंवायुंनिश्सारयतिनिःसारयति सप्रश्वासःसमाध्यंगपूरकविरोधीउक्तार्थोपसंहारसूत्रमवतारयति अथैतदिति उक्तार्थोर्थानंतरमुपसंहरन्निदंसूत्रमाहेतिसंबंधः निरोद्धव्यत्वेहेतुरुक्तःसमाधिप्रतिपक्षाइति यद्यपीश्वरप्रणिधानादित्यभ्यासमात्रमुक्तं तथापिवैराग्यमिहतत्सहकारितयाग्राह्यमित्याह ताभ्यामुक्तलक्षणाभ्यामेवा याम वैराग्याभ्यां निरोद्धव्याः तत्रतयोरभ्यासवैराग्ययोर्मध्येअभ्यासस्यनंतरोक्त सेति तत्प्रतिषेधार्थमित्यादि एकंतत्वमीश्वरस्प्रकृत्वादितिवैनाशिकानांतत्सर्वंसैकाग्रमेवचित्तंनास्तिकिंचिद्विक्षिप्तमितितदुपदेशानांतदर्थानांचप्रवृत्तीनांवैय्यर्थ्यमित्याह यस्येत्वित्तियस्यमतेप्रत्यर्थेअर्प्यमाणेएकस्मिन्ननेकस्मिन्वानियतंयावदर्थाभासमुत्पन्नं तत्रैवसमाप्तमनन्यगामिः अर्थांतरंतावन्नप्रथमंगृहीत्वार्थांतरमपिपश्चात्कस्मान्नगृह्णीत्यतत्राह क्षणिकंच क्षणस्याभेद्यत्वेनपूर्वपश्चाद्वावस्थाप्यभावःअसन्नमेत्यक्षणिकंचित्तंस्वविं

षयेएकस्मिन्ननेकस्मिन्वानवस्थितंप्रतिक्षणंतत्तद्वि
षये पादानंपरित्यागाभ्यांविषयानि यंतंविक्षिप्तमतो
विक्षेपपरिणाममपनीयशक्यैकाग्रताधातुमितितदुप
देशप्रवृत्त्योर्नानर्थक्यमित्यादयस्तुपुनरिदमिति उपसं
हरति अतोनेति वैनाशिकमुत्थापयति योपीति माभूदे
कस्मिन्क्षणिके चित्तएकाग्रताधानप्रयत्नःचित्तसंतान
नितना दावक्षणिके विक्षेपमपनीयएकाग्रताधास्य
वदप्यर्थः तदेतद्विकल्प्यदूषयति तस्यदर्शनेएकाग्रता
यदिप्रवाहचित्तस्यचित्तसंतानस्यवाधर्मःतत्रैकक्रम
वदुत्पादेषुप्रत्ययेष्वनुगतंनास्तिप्रवाहचित्तंकुतोय
था वदस्ति तस्य सर्वस्यक्षणिकत्वा दाक्षणिकस्यचा
सत्वादवस्तादर्शनइतिभावः द्वितीयंकल्पं गृह्णातिअ
थेतिसांवृत्तस्यप्रवाहस्यांशःप्रत्ययःपरमार्थसन्त
स्यप्रत्ययस्यैकाग्रताप्रयत्नसाध्योधर्मःदूषयतिसर्व
वैःसांवृत्तप्रवाहापेक्षयासदृशप्रवाहोवाअतःपरमा
र्थसत्तारूपेणप्रत्यर्थेनियतत्वात् यदर्थाभासउत्पन्न
स्तत्रसमाप्तत्वादेकाग्रएवेतिविक्षिप्तचित्तानुपपत्ति
यदपनयेनैकाग्रताधीयतेइति ७ उपसंहरति तस्मा
दिति इतोपिचित्तमेकमनेकार्थमवस्थितंचेत्याह य
दिचेति यथाहि मैत्रेणाधीतस्य शास्त्रस्य नचैत्रःस्मर
तियथा मैत्रेणोपचित्तस्यपुण्यस्यपापस्यवाकर्माश
यस्यफलं तदसंवेदीचैत्रोनभुंक्तेएवंप्रत्ययांतरदृष्ट

स्यप्रत्ययांतरंनस्मरेत् प्रत्ययांतरोपचितस्यवाकर्मा
शयस्यफलंनप्रत्ययांतरमुपभुंजीतेत्यर्थः ननु नातिप्र
सज्यतेकार्याकारणभावेसतीतिविशेषणात्‌ श्राद्धवै
श्वानरीयेष्ट्यादावकर्तृमातृपितृपुत्रादिगामिफलद
र्शनात् मधुररसभावितानांवा आम्रबीजादीनांपरंप
रयाफलमाधुर्यनियमादित्यतआह समाधीयमान
मप्येतदिति अयमभिसंधिः कः खल्वेकसंतानवर्ति
नांप्रत्ययानांसंतानांतरवर्तिभ्यः प्रत्ययेभ्योविशेषोये
नैकसंतानवर्तिनाप्रत्ययेनानुभूतस्योपचितस्यक
र्माशयस्यतत्संतानवर्त्येवप्रत्ययः स्मर्ताभोक्ताच
स्यात् नान्यसंतानवर्तीनहिसंतानोनामकश्चिद्
स्तिवस्तुसन् यएनं संतानिनंसंतानांतरवर्तिभ्योभिं
द्यात् नचकाल्पनिकोभेदः क्रियायामुपपद्यतेनख
लुकल्पिताग्निभावोमाणवकःपचति नच कार्य=
कारणसंबंधोपिवास्तवः सहभुवोः सव्येतरविषाण
योरिवाभावात् असहभुवोरपिप्रत्युत्पन्नाश्रयत्वा
योगात् नह्यतीतानागतौव्यासज्यप्रत्युत्पन्नं वर्तितु
मर्हतः तस्मात्संतानेनवाकार्यकारणभावेनवास्वा=
भाविकेनानुपहिताःपरमार्थसंतःप्रत्ययाःपरस्परा=
संस्पर्शित्वेनस्वसंतानवर्तिभ्यः परसंतानवर्तिभ्योवा
प्रत्ययांतरेभ्योनभिद्यंतेसोयंगोमयंचपायसंचाधि
कृत्यप्रवृत्तोन्यायोगोमयंपायसंगव्यत्वादुभयसि

दुपायसत्वदिति तमाक्षिपति न्यायाभासस्त्वन ततो-
ऽप्यधिकत्वादिति नन्वात्र कृतनाशाकृताभ्यागमं चोद्यं
यतश्चित्तमेव कर्मणां कर्तृ तदेव तज्जनिताभ्यां सुख
दुःखाभ्यां युज्यते सुखदुःखे च चिति छायापन्नं चित्तं
भुंक्त इति पुरुषे भोगाभिमानः चितिचित्तयोरभेदग्र
हादिति स्वप्रत्ययं प्रतीत्य समुत्पन्नानां स्वभाव एवै-
षां तादृशो यत्त एव स्मरंति फलं चोपभुंजते न त्वन्येन
च स्वभावाभियोगपर्यनुयोगावर्हति एवं भवतु मैवं
भूते तिवा कस्मान्नैवमिति चेति यः पूर्वोक्तेन परितुष्य
ति तं प्रत्याह किं त्वस्त्वात्मेति उदयव्ययधर्मणामनुभ
वानामनुभवस्मृतीनां च नानात्वेपि तदाश्रयमभिन्नं
चित्तमहमिति प्रत्ययः प्रतिसंदधानः कथमन्यं तभिः
न्नान्प्रत्ययानालंबेत ननु ग्रहणास्मरणहस्य कारणः
भेदात्पारोक्ष्यापारोक्ष्यरूपविरुद्धसंसर्गाद्वा न प्रत्यभि
ज्ञानं नामैकः प्रत्ययः यतः प्रत्ययिनश्चित्तस्यैकतास्या
दित्यत आह स्वानुभवेति ननु कारणभेदविरुद्धधर्म
संसर्गौ वत्र बाधकावुक्तविस त आह न च प्रत्यक्षस्ये
ति प्रत्यक्षानुसारत एव सामग्र्यभेदः पारोक्ष्यापारोक्ष्य
धर्मो विरुद्धश्चोपपादितो न्यायकर्णिकायां ब्रह्मणि
कस्पचार्थे क्रियान्यायकणिकाब्रह्मतत्वसमीक्षाभ्या
मुपपादितेति सर्वमवदातं अपरिकर्मितमनसोऽस्
यादिमतः समाधितदुपायसंपत्यनुलादाच्चित्तप्र-

सादनोपायानसूयादिविरोधिनःप्रतिपादयितुमुप
क्रमतेयस्यचित्तस्यावस्थितस्येदमितिमैत्रीकरुणे
त्यादिप्रसादनांतं सुखितेषुमैत्रींसौहार्दंभावयतो
ईर्ष्याकालुष्यंनिवर्त्ततेचित्तस्यदुःखितेषुचकरुणा
मात्मनीवपरस्मिन्दुःखप्रहाणेच्छांभावयतःपराप
कारचिकीर्षाकालुष्यंचेतसोनिवर्त्ततेपुण्यशीलेषुप्रा
णिषुमुदितांहर्षंभावयतःअसूयाकालुष्यंचेतसोनिवर्त्त
तेअपुण्यशीलेषुचोपेक्षांमाध्यस्थंभावयतोऽमर्ष
कालुष्यंनिवर्त्तते ततश्चास्यराजसतामसधर्मनिवृत्तौ
सात्त्विकःशुक्लोधर्मउपजायते सत्त्वोत्कर्षसंपन्नःसंभ
वतिवृत्तिनिरोधपक्षेतस्यप्रसादस्वाभाव्याच्चित्तंप्रसी
दतिप्रसन्नंचवक्ष्यमाणेभ्यउपायेभ्यःएकाग्रंस्थिति
पदंलभतेअसत्यांपुनर्मैत्र्यादेर्भावनायांनतेउपा
याःस्थित्यैकल्पंतेतानिदानींस्थित्युपायानाह प्र
च्छर्दनविधारणाभ्यांवाप्राणस्य वाशब्दोवक्ष्यमाणोपा
यांतरापेक्षाविकल्पार्थः नमैत्र्यादिभावनापेक्षयात
यासहसमुच्चयात् प्रच्छर्दनंविवृणोति कोष्ठस्येति
प्रयत्नविशेषात् योगशास्त्रविहितात् येनकोष्ठ्योवायु
र्नासिकापुटाभ्यांशनैरेच्यते विधारणंविवृणोति वि
धारणंप्राणायामः रेचितस्यप्राणस्यकोष्ठ्यस्यवायोर्य
दायामोबहिरेवस्थापनं नतुसहसाप्रवेशनं तदेता
भ्यांप्रच्छर्दनविधारणाभ्यांवायोर्लघुकृतशरीरस्यमनः

नःस्थितिपदं लभते अत्रचोत्तरसूत्रगतास्थितिनि
बंधनीतिपदास्थितिग्रहणमाकृष्यसंपादयेदित्यर्थ
प्राप्तेनसंबंधनीयंस्थित्युपायांतरमाह विषयवतीत्र
नाप्रवृत्तिरुत्पन्नामनसःस्थितिनिबंधनी व्याचष्टेना
सिकाग्रेधारयतइति धारणाध्यानसमाधीन्कुर्वतस्त
ज्जयाद्यादिव्यगंधसंवित्तस्साक्षात्कारः एवमन्यास्व
पिप्रवृत्तिषुयोज्यं एतच्चागमात्प्रत्येतव्यंनोपपत्ति
नःस्यादेतत् किमेतादृग्भिर्वृत्तिभिःकैवल्यंप्रत्यनुप
योगिनीभिरित्यतआह एतावृत्तयोल्पेनैवकालेनोत्प
न्नाश्चित्तमीश्वरविषयायांवाविवेकख्यातिविष
यायांवास्थितौनिबध्नंति नन्वन्यविषयावृत्तिःकथम
न्यत्रस्थितिंनिबध्नातीत्यतआह संशयंविधमंतिअप
सारयंति अतएवसमाधिप्रज्ञायाइति वस्त्वंतराणाम
प्यागमसिद्धानांविषयवत्त्वमतिदिशति एतेनेतिनन्वा
गमादिभिरवगतेष्वर्थेषु कुतःसंशयइत्यतआह यद्य
पीहीति श्रद्धामूलोहियोगउपदिष्टार्थैकदेशप्रत्यक्षी
करणेचश्रद्धातिशयोजायतेतन्मूलाश्चध्यानादयोऽस्या
प्रसहंभवंतीत्यर्थः विशोकावाज्योतिष्मतीविगतशो
कादुःखरहिताज्योतिष्मतीज्योतिरस्यास्तीतिज्योः
तिष्मतीप्रकाशरूपा हृदयपुंडरीकइति उदरोरसोर्म
ध्येयसद्मधोमुखंतिष्ठति अष्टदलंरेचकप्राणायामे
नतदूर्ध्वमुखंकृत्वा तत्रचित्तंधारयेत् तन्मध्येसूर्यमं

डलंअकारोजागरितस्थानं तस्योपरिचंद्रमंडलंउका
रःस्वप्नस्थानंतस्योपरिवन्हिमंडलं मकारःसुषुप्तिस्थानं
तस्योपरिपरंव्योमात्मकं ब्रह्मनादंतुरीयस्थानमर्द्धमात्र
मुदाहरंति ब्रह्मवादिनःतत्कर्णिकायामूर्धमुखीसूर्यादि
मंडलमध्यगा ब्रह्मनडी ततोप्यूर्द्ध्वप्रवृत्तासुषुम्नानाम
नाडी तयाखलुवाह्यान्यपिसूर्यादीनिमंडलानिप्रोक्तानि
साहिचित्तस्थानंतस्यांधारयतोयोगिनश्चित्तसंविदुपज
जायतेउपपत्तिपूर्वकंबुद्धिसंविदःआकारमादर्शयतिबु
द्धिसत्वंहीतिआकाशकल्पमितिव्यापितामाह सूर्यादीनां
प्रभास्तासांरूपं तदाकारेणविकल्पतेनानारूपाभवति
मनश्चात्रबुद्धिरभिमतं नतुमहत्तत्वं तस्यचसुषुम्नास्थ
स्यवैकारिकाहंकारजन्मनःसत्वबहुलतयाज्योतीरूप
ताविवक्षिता तत्तद्विषयगोचरतयाच व्यापित्वमपिसि
द्धंअस्मिताकार्येमनसि समापत्तिंदर्शयित्वाऽस्मितास
मापत्तेःस्वरूपमाह तथेति शांतमपगतरजस्तमस्तरंगं
अनंतंव्यापिअस्मितामात्रनपुनर्नानाप्रभारूपंआगमां
तरेण स्वमतंसमीकरोति यत्रेदमुक्तंपञ्चशिखेनतमणुं
दुरधिगमत्वादात्मानमहंकारास्पदमनुविद्यानुचिंसा=
सीत्येवंतावज्ज्ञानीतइतिस्यादेतत् नानाप्रभारूपाभव
तुज्योतिष्मतीकथंअस्मितामात्ररूपाज्योतिष्मतीत्यत
आह एषाद्वयीति विधूतरजस्तमोमलासितैवसत्त्वम
योज्योतिरितिभावः विविधायाअपिज्योतिष्मत्याःफल=

हमाह यथेति वीतरागविषयवाचित्तं वीतरागाः कृष्ण
द्वैपायनप्रभृतयः तेषांचित्तं तदेवावलंबनं तेनोपरक्त
मिति स्वप्ननिद्राज्ञानालंबनंवा यदाखल्वयंस्वप्नेविवि
क्तवनसन्निवेशवर्त्तिनीमुत्कीर्णामिवचंद्रमंडलात्
कोमलमृणालशकलानुकारिभिरंगप्रत्यंगैरुपेतामभि
चंद्रकांतमणिमयीमतिसुरभिमालतीमल्लिकामाला=
हारिणींमनोहरांभगवतो महेश्वरस्यप्रतिमामाराधय
न्नेवप्रबुद्धः प्रसन्नमनास्तदातामेवस्वप्नज्ञानावलंब
नीभूतामनुचिंतयतस्तस्यतदेकाकारमनसस्तत्रैव
चित्तंस्थितिपदंलभते निद्रावेह सात्त्विकीगृहीतव्या
यस्यांप्रबुद्धस्य सुखमहमस्वाप्समितिप्रत्यवमर्शो
भवति एकाग्रं हिलस्यांमनोभवति तावन्मात्रेणचो
क्तं एतदेवब्रह्मविदोब्रह्मणोरूपमुदाहरंति सुखा
वस्थेति ज्ञानंचज्ञेयरहितं नशक्यंगोचरयितुमि=
तिज्ञेयमपिगोचरीक्रियते यथाभिमतध्यानाद्वा किं
बहुनायदेवाभिमतं तत्तदेवतारूपमिति कथंपु
नःस्थितिपदमासीभावोवगंतव्यइत्यतआहपर
माणुपरममहत्त्वांतोस्यवशीकारः व्याचष्टे सूक्ष्म
इतिउक्तमर्थंपिंडीकृत्य वशीकारपदार्थमाह ए
वंतामुभयीमिति वशीकारस्यावांतरफलमाह तद्वशी
कारादिति तदेवंचित्तस्थितेरुपायादर्शिताः लब्धस्थि
तिकस्यवशीकारोपिदर्शितः सम्प्रति लब्धस्थितिकस्य

चेतसः किंविषयः किंरूपश्चसप्रज्ञातोभवतीतिपृच्छ
तिश्रथेति अत्रोत्तरंसूत्रमवतारयति तदुच्यतइतिसू
त्रंपठति क्षीणवृत्तेरित्यादिसमापत्त्यंतं तद्व्याचष्टेक्षी
णेति अभ्यासवैराग्याभ्यांक्षीणराजसतामसप्रमाणा
दिवृत्तेश्चित्तस्येतस्यव्याख्यानंप्रत्यस्तमितप्रलयस्येति
तदनेनचित्तसत्त्वस्यस्वभावस्वच्छस्यरजस्तमोभ्यामन
भिभवउक्तः दृष्टांतंस्पष्टयति यथेति उपाश्रयउपाधि
जपाकुसुमादिः उपरक्तस्तच्छायापन्नः उपाश्रयस्यय
दात्मीयंरूपंलोहितनीलादितदेवाकारस्तेनलक्षितो
निर्भासते दार्ष्टांतिकेयोजयति तथाग्राह्येति ग्राह्यंचत
दालंबनंचतेनोपरक्तंतदनुविद्धं तदनेनगृहीतग्रह
णाभ्यांव्यवच्छिनत्ति आत्मीयमंतःकरणरूपमपिधाय
ग्राह्यसमापन्नंग्राह्यतामिवप्राप्तमितियावत् अतोग्रा
ह्यस्वरूपाकारेणनिर्भासते ग्राह्योपरागमेवसूक्ष्मस्थू
लताभ्यांविभजते भूतसूक्ष्मेति विश्वभेदश्चेतनाचेत
नस्वभावोगवादिर्घटादिश्चद्रष्टव्यः तदनेनवितर्क
विचारानुगतौसमाधीदर्शितौ तथांग्रहणेष्वपींद्रियेः
ष्विति गृह्यंतएभिरर्थाइतिग्रहणानींद्रियाणि एत
देवस्पष्टयति ग्रहणालंबनेतिग्रहणंचालंबतंचनदि
तिग्रहणालंबनंतेनोपरक्तमनुविद्धमात्मीयमंतःक
रणरूपम। पिधायग्रहणमिवबहिःकारणमिवापन्न
मिति तदनेनानंदानुगतसुक्षासितानुगतमाहुन

थाग्रहीतृपुरुषेति अस्मितास्पदं हि ग्रहीतापुरुष इतिभावः पुरुषत्वाविशेषादनेनैव मुक्तोपिपुरुषः शुकप्रह्लादादिः समाधिविषयतया संग्रहीतव्य इत्याह तथामुक्तिति उपसंहरन् तत्स्थतदंजनतापदं व्याचष्टे तदेवमिति तेषुग्रहीतृग्रहणग्राह्येषु स्थितस्य धारितस्यध्यानपरिपाकवशादपहतरजस्तमोमलस्यचित्तसत्वस्यया तदंजनतातदाकारतासासमापत्तिः संप्रज्ञातलक्षणोयोग उच्यते तत्रचग्रहीतृग्रहणग्राह्येष्विति सौत्रःपाठक्रमोर्थक्रमविरोधान्नादर्त्तव्यः एवंभाष्येपिप्रथमंभूतसूक्ष्मोपन्यासोप्यनादरणीय इतिसर्वंरमणीयं सामान्यतःसमापत्तिरुक्ता सेयमवांतरभेदाच्चतुर्विधाभवतितद्यथासवितर्कानिर्वितर्कासविचारानिर्विचाराचेति तत्र सवितर्कायाःसमापत्तेर्लक्षणमाह तत्रेत्यादि तासुसमापत्तिषुमध्येसवितर्कासमापत्तिःप्रतिपत्तव्या कीदृशीशब्दश्चअर्थश्च ज्ञानंचतेषांविकल्पावस्तुतोभिन्नानामपिशब्दादीनामितरेतराध्यासाद्विकल्पोप्येकस्मिन्भेदमादर्शयतिभिन्नेषुचाभेदंतेनशब्दार्थज्ञानविकल्पैःसंकीर्णाव्यामिश्रेत्यर्थः तद्यथागौरितिशब्द इति गौरित्युपात्तयोरर्थज्ञानयोः शब्दाभेदविकल्पोदर्शितःगौरित्यर्थ इतिगौरित्युपात्तयोःशब्दज्ञानयोरर्थाभेदविकल्पःगौरितिज्ञानमितिगौरित्य

पान्तयोः शब्दार्थयोर्ज्ञानभेदविकल्पस्तदेवमविनि
र्भागेनविभक्तानामपिशब्दार्थज्ञानानांग्रहणंलोक
दृष्टंद्रष्टव्यं यद्यविभागेनग्रहणंकुतस्तर्हिविभागइत्य
तआह विभज्यमानाश्चान्वयव्यतिरेकाभ्यांपरीक्षकै
रन्येशब्दधर्माध्वनिपरिणाममात्रस्यशब्दस्योदात्ता
द्योधर्माःअन्येअर्थस्यजडत्वमूर्त्यादयःअन्येप्रका
शमूर्त्तिविरहादयोज्ञानस्यधर्माइति तस्मादेतेषां
विभक्तःपंथाःस्वरूपभेदोन्वयनमार्गःतत्रविकल्पेग
यार्थेसमापन्नस्येति तदनेनयोगिनोपरंप्रत्यक्षमुक्त
शेषंसुगमम्॥ सूत्रंयोजयित्वाप्रथमतस्तावन्निर्वि
तर्कांव्याचष्टे यदा पुनरिति परिशुद्धिरपनयःशब्द
संकेतस्मरणपूर्वेरवल्वागमानुमानेप्रवर्त्तेतेसं॰
केतश्चायंगौरितिशब्दार्थज्ञानानामितरेतराध्या
सात्मातश्चागमानुमानज्ञानविकल्पोभवतः॥
तेनतत्स्वासमाधिप्रज्ञासवितर्कायदापुनरयमात्र
प्रवणेनचेतसार्थमात्राऽऽहृतेनतदभ्यासान्नांतरी
यकतामुपगतासंकेतस्मृतिस्त्यक्ता तत्त्यागेचश्रुता
नुमानज्ञानविकल्पोतन्मूलोत्यक्तोतदातच्छून्यायांस
माधिप्रज्ञायांस्वरूपमात्रेणावस्थितोर्थस्तत्स्वरूप
मात्रतयैवनतुविकल्पितेनाकारेणपरिछिद्यतेसा॰
निर्वितर्कासमापत्तिरिति तयोगिनांपरंप्रत्यक्षं अस
दारोपगंधस्याप्यभावात् स्यादेतत्परेणप्रत्यक्षेणा॰

नःपरमाणुभ्योव्यावृत्तंरूपमादर्शयति सएषइति प
रमाणुसाध्यायाःक्रियायाअन्याक्रियामधूदकादि
धारणलक्षणातद्रूमेकइति नकेवलमनुभवातत्र
पितुव्यवहारतोपितन्निबंधनत्वाल्लोकयात्रायाइ
त्याह तेनेति स्यादेतत् असतिबाधकेअनुभवोऽ
वयविनंव्यवस्थापयेत् अस्तिचबाधकंयत्सत्तत्सर्व
मनवयवंयथाविज्ञानं सच्च गोघटादीतिस्वभावहे
तुःसत्वादिविरुद्धधर्मसंसर्गरहितत्वेनव्याप्तंतद्वि
रुद्धश्चविरुद्धधर्मसंसर्गःसावयवेउपलभ्यमानोव्या
पकविरुद्धोपलब्ध्यासत्वमपिनिवर्त्तयतिअस्तिचावयवि
निनदेशत्वात्तद्देशत्वावृत्तत्वानावृत्तत्वरक्तारक्तत्वचलाचलत्व
लक्षणोविरुद्धधर्मसंसर्गइत्यतआह यस्यपुनरिति अ
यमभिप्रायः अनुभवसिद्धंसत्वंहेतुःक्रियतेयत्कि
लपांशुलपादुकोहालिकोपिप्रतिपद्यते अन्यद्वा अनु
भवसिद्धात् तत्रान्यदसिद्धत्वादहेतुः अनुभवसिद्धं
तुघटादीनांसत्त्वमर्थक्रियाकारित्वरूपंनस्थूलादन्यः
त् सोयंहेतुःस्थूलत्वमुपाकुर्वन्नात्मानमेवव्याहंतिन
नुस्थूलत्वमेवसत्वंअपित्वसतोव्यावृत्तिः अस्थौल्यव्या
वृत्तिश्चस्थौल्यं व्यावर्त्यभेदाच्चव्यावृत्तयोभिद्यंतेअतः
स्थौल्याभावेपिनसत्वव्यावृत्तिः अन्यत्वादुक्ततुवाव्याव
त्तिभेदादवसायविजयभेदःयस्त्वेकास्त्ववसायास्तत्र
स्यानुभवस्याविकल्पस्यप्रमाणस्यकोविषयइतिनिरू

पयतुभवान् रूपपरमाणवोनिरंतरोत्यादाग्रगृहीतप
रमसूक्ष्मतत्वाद्तिचेतहंनैतेगंधरसस्पर्शपरमाणुमि
रंतरितानिनिरंतराःतस्मादंतरालाग्रहेएकघनवनप्र
ख्यसरमाण्वालम्बनस्सन्नयंनिकल्पोमिथ्येतिन
त्रभवाविकल्पानपारंपर्येणापिवस्तुप्रतिबद्धाइति
कुतस्तद्वसितस्यसत्वस्य नवयवत्वसाधकत्वं त
स्माद्विकल्पस्यप्रसक्षस्यप्रामाण्यमिच्छतातद्नुभू
यमानस्थौल्यस्यैवसत्वमविकल्पावसेयमकामयता
प्यभ्युपेयंतथाचतद्बाधमानंसत्वमासानमेवापबाधे
तपरमसूक्ष्माःपरमाणवोक्तिजातीअपरमाण्वंतरिता
अनुभवविषयाद्तिव्याहतमंगीकरणं नदिदमुक्तं
यस्यपुनरवस्तुकःसप्रचयविशेषोनिर्विकल्पविष=
यःसंतुतर्हिसूक्ष्माःपरमाणवोनिर्विकल्पविषयाइ
त्यतआह सूक्ष्मंचकारणमनुपलभ्यविकल्पस्येति
तस्यावयव्यभावाद्धेतोरतद्रूपप्रतिष्ठं मिथ्याज्ञान मि
तिलक्षणेनसर्वमेवप्रायंमिथ्याज्ञानं यत्स्थौल्यालंब
नंयच्चतदधिष्ठानसत्वालंबनमित्यर्थः नन्वेतावता
पिनज्ञानमात्मनिमिथ्याभवति तस्यावयविलेनाप्र
काशादित्यतआह प्रायेणेति ननुकिमेतावतापीत्य
तआह तदाचेति सत्वादिज्ञानंचेन्मिथ्यातदासत्वा=
दिहेतुकमनवयवित्वादिज्ञानमपिमिथ्यैवतस्यापि
हिनिर्विकल्पगोचरस्थूलमेवावसेयतयाविषयःसच

नुमानाभ्यांतस्मादुपपन्नमस्याःसंकीर्णत्वमिति निर्विचारमाह याधुनरिति सर्वथासर्वेण नीलपीता दिनाप्रकारेणसर्वेतइति सार्वविभक्तिकस्तसिःसर्वै र्देशकालनिमित्तानुभवैरित्यर्थःतदनेनस्वरूपेणका लानवछेदःपरमाणूनामिति दर्शितंनापितदारब्धधर्म द्वारेणेत्याह शांताअतीताउदितावर्तमानाअव्यपदे श्याभविष्यंताधर्मास्तैरनवछिन्नेषुअनवछिन्नाधर्मैः परमाणवःकिमसंबद्धाएवतैरित्यतआह सर्वधर्मानु पातिष्विति कतमेनसंबंधेनधर्मानुपततिपरमाण वइत्यतआह सर्वधर्मात्मकेषुकथंचिदुद्दःकथंचिद् भेदःधर्माणांपरमाणुभ्यइत्यर्थः कस्मात्पुनरियंसमाप त्तिरेतद्विषयेत्यतआह एवंस्वरूपंहीति वस्तुतत्वग्रा हिणीनात्तत्वेप्रवर्तत इत्यर्थः विषयमभिधायास्याःस्व रूपमाह प्रज्ञाचेति संकलय्यस्वरूपभेदोपयोगिविष यमाह तत्रेति उपसंहरति एवमिति उभयोरात्मनश्च निर्विचारायाश्चेति किंभूतसूक्ष्मएवग्राह्यविषयास मापत्तिःसमाप्यतेनकिंतुसूक्ष्मविषयत्वंचालिंगपर्य वसानंपार्थिवस्यपरमाणोःसंबंधिनीयागंधतन्मात्रता सासमापत्तेःसूक्ष्मोविषयःएवमुत्तरत्रापियोज्यंलिंग मात्रंमहत्तत्वंतद्धिलयंगछतिप्रधानइतिअलिंगंप्रधा नंतद्धिन क्वचिल्लयंगछतीत्यर्थःअलिंग पर्यवसानत्वमा ह नचालिंगात्परमितिचोदयति ननुपुरुषोपिसूक्ष्मोना

लिंगमेवेत्यर्थः परिहरति सस्मिति उपादानतयासौ-
क्ष्म्यमलिंगए . . न्यत्रेत्यर्थः तत्रपुरुषार्थनिमित्तत्वा-
न्महदहं . . रादेःपुरुषोपिकारणमलिंगवदितिकृतए
वंलक्षणमलिंगस्यैवसौक्ष्म्यमित्याशयवान्पृच्छति किं
त्विति उत्तरमाह लिंगस्येति सस्यंकारणंनतूपादानंयथा
हिप्रधानंमहदादिभावेनपरिणमतेननतयापुरुषःत
द्धेतुरपीत्यर्थ उपसंहरतिअतःप्रधानएवसौक्ष्म्यंनिर
तिशयंव्या . . तं चतस्रणामपिसमापत्तीनांग्राह्यविष
याणांसंप्रज्ञातत्वमाह ताएवसबीजःसमाधिःएवका
रोभिन्नक्रमःसबीजइत्यस्यानंतरंद्रष्टव्यः ततश्चतस्रः
समापत्तयोग्राह्यविषयास्सबीजतयानियम्यंतेसबी
जतात्व नियता ग्रहीतृग्रहणगोचरायामपिसमाप-
त्तौसवित्वाविकल्पभेदेनानिषिद्धाव्यवतिष्ठते तेन
ग्राह्येचतस्रःसमापत्तयोग्रहीतृग्रहणयोश्चचत-
स्रइत्यष्टौ नेभवंतिइति निगदव्याख्यातंमाष्यंचतसृषु
समापत्तिषुग्राह्यविषयासुनिर्विचारायाःशोभनत्वमाह
निर्विचारवैशारद्येध्यात्मप्रसादः वैशारद्यपदार्थमाह
अशुद्ध्यावरणमलापेतस्येत्यत्र अशुद्धो विरजस्तमसो रूपचयो = बुद्धिःसैव वर
णलक्षणोमलस्तस्मादपेतस्य प्रकाशात्मनःप्रकाश-
स्वभावस्यबुद्धिसत्वस्यअतएवानभिभूतइतिस्यादे
तत्ग्राह्यविषयान्चेतसमापत्तिःकथमात्मविषयःप्र
सादइत्यतआह भूतार्थविषयइतिनात्मविषयः किं

तुतदाधारइत्यर्थः क्रमाननुरोधीयुगपदित्यर्थः अ
त्रैवपारमर्षीगाथामुदाहरतितथाचेतिज्ञातलोकप्रकर्षे
णासानंसर्वेषामुपरिपश्यन्दुःखत्रयपरीतान् शोचतो
जनान्जानाति अत्रैवयोगिजनप्रसिद्धान्वर्थसंज्ञाकथ
नेनयोगिसंमतिमाहऋतंभरा तत्रप्रज्ञा सुगमंभाष्यम्
आगमेनेति वेदविहितंश्रवणमुक्तं अनुमानेतिमननं
ध्यानंचिंतातत्राभ्यासःपौनःपुन्येनानुष्ठानंतस्मिन्रस
आदरः तदनेननिदिध्यासनमुक्तं स्यादेतत् आगमानु
मानगृहीतार्थविषयभावनाप्रकर्षलब्धजन्मानिर्वि
चाराआगमानुमानविषयमेवगोचरयेत् नखल्वन्यवि
षयानुभवजन्मासंस्कारःशक्तोन्यत्र ज्ञानंजनयितुंअ
तिप्रसंगात् तस्मान्निर्विचाराप्यर्तंभराआगमानुमा
नयोरपितत्प्रसंगइत्यतआह श्रुतानुमानेत्यादि बुद्धिस
त्वंहि प्रकाशस्वभावंसर्वार्थदर्शनसमर्थमपितमसा
वृत्तंयत्रैवरजसोद्घाट्येते तत्रैवगृण्हातियदातुअभ्यास
वैराग्याभ्यामपास्तरजस्तमोमलमनवद्यवैशारद्यमुद्यो
ततेतदास्यातिपतितसमस्तमानमेयसीम्नःप्रकाशान
न्त्यस्तिकिंनामयन्नगोचरइतिभावःव्याचष्टे श्रुतमाग
मज्ञानंतत्सामान्यविषयंकस्मात् नह्यागमेनशक्योवि
शेषोभिधातुंकुतःयस्मादानन्त्याद्व्यभिचाराच्चनविशेषे
णकृतसंकेतःशब्दः यस्मादस्यविशेषेणसहवाच्यवाच
कसंबंधःप्रतीयेतनचवाक्यार्थोपीदृशोविशेषःसंभव

ति अनुमानेपि लिंगलिंगिसंबंधग्रहणाधीनजन्मनि गतिरेषैवेत्याह तथानुमानमिति यन्नाप्राप्तिरित्यत्र यत्रतत्रशब्दयोः स्थानपरिवर्तनेन व्याप्यव्यापकभावोगमयितव्यः अतोत्रानुमानेनसामान्येनोपसंहारः उपसंहरतितस्मादिति अस्तुतर्हिसंबंधग्रहानपेक्षं लोकप्रत्यक्षंनतत्सामान्यविषयमित्यतआह नचास्येत्यादि माभूत्संबंधग्रहाधीनंलोकप्रत्यक्षमिंद्रियाधीनंतुस्यात् नचेंद्रियाणामस्मिन्नस्तियोग्यतेत्यर्थः ननु यद्योगमानप्रत्यक्ष गोचरोविशेषस्तर्हिनास्तिप्रमाणविरहादित्यतआह नचेति नहिप्रमाणंव्यापकंकारणंवाप्रमेयस्ययेनतन्निवृत्तौनिवर्तेत नोखलुकलावतःचंद्रस्यपरभागवर्त्तिहरिणसद्भावंप्रतिनसंदिहतेप्रामाणिकाइत्यर्थइतितस्मात्समाधिप्रज्ञानिर्ग्राह्यएवेति अत्रचविवादाध्यासिताःपरमाणवआत्मानश्चप्रातिस्विकविशेषशालिनः द्रव्यत्वेसतिपरस्परंव्यावर्तमानत्वात् ये द्रव्ये सतिपरस्परंव्यावर्त्तेतेते प्रातिस्विकविशेषशालिनः यथाखंडमुंडादयइत्यनुमानेनागमेनचऋतंभरप्रज्ञोपदेशपरेणयद्यपिविशेषोनिरूप्यतेतदनिरूपणेसंशयःस्यात् न्यायप्राप्तत्वात्तथाप्यद्दूरविप्रकर्षेणतत्त्वंकथंचिद्गोचरयतः श्रुतानुमानेनतुसाक्षाच्चार्थमिवसमुच्चयादिपदानि लिंगसंख्यायोगितया तस्मात्सिद्धंश्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यवि

षयेति स्यादेतद्भवतु परमार्थविषयः संप्रज्ञातोयथोक्तो
पायाभ्यासात् अनादिनातु व्युत्थानसंस्कारेणनिगूढः
निविडस्तयाप्रतिबंधनीयासमाधिप्रज्ञासावात्याव
र्तेमध्यवर्त्तिप्रदीपपरमाणुरिवेतिशंकामपनेतुंसूत्र
मवतारयतिसमाधिप्रज्ञेतिसूत्रंपठतितज्जःसंस्कारो-
न्यसंस्कारप्रतिबंधी तदितिनिर्विचारांसमापत्तिंपरा
मृशति अन्येति व्युत्थानमाह भूतार्थपक्षपातो हि धियां
स्वभावः तावदेवेयमनवस्थिताभ्राम्यति नयावत्तत्वं
प्रतिलभते तत्प्रतिलंभेतत्रस्थितपदासतीसंस्कारबु
द्धिःसंस्कारश्चक्रक्रमेणावर्तमानानादिमप्यतत्वसंस्का
रबुद्धिक्रमंबाधतएवेति तथाचबाह्याअप्याहुः निरुप
द्रवभूतार्थस्वभावस्यनिपर्ययैःनबाधोनादिमत्वेपि
बुद्धेस्तत्पक्षपातइति स्यादेतत्समाधिप्रज्ञातोस्तुव्यु-
त्थानजस्यसंस्कारस्यनिरोधःसमाधिजस्तुसंस्कारांति
शयःसमाधिप्रज्ञाप्रसवहेतुरस्त्यविकल इति तदव
स्थैवचित्तस्यसाधिकारतेतिचोदयति कथमसावि-
ति परिहरतिनतइतिचित्तस्यहिकार्यद्वयंशब्दाद्युप
भोगोविवेकख्यातिश्चेति तत्रक्लेशकर्माशयसहितं
शब्दाद्युपभोगेवर्तते प्रज्ञाप्रभवसंस्कारोन्मूलितनि
खिलक्लेशकर्माशयस्यतुचेतसोवसितप्रायाधिकार
भावस्यविवेकख्यातिमात्रमवशिष्यतेकार्यतस्मात्स
माधिसंस्काराश्चित्तस्यनभोगाधिकारहेतवःप्रत्युतत

सरिपंथिनइतिस्वकार्योद्वेगलक्षणादवसादयति अ
समर्थंकुर्वंतिइत्यर्थः कस्मात्ख्यातिपर्यवसानंहिचित्त
चेष्टितं तावद्धिभोगायचित्तंचेष्टतेनयावद्विवेकख्याति
मनुभवतिसंजातविवेकख्यातिनस्तुक्लेशनिवृत्तौन-
भोगाधिकारइत्यर्थः तदत्रभोगाधिकारप्रशांतिःप्रयो
जनप्रज्ञासंस्काराणामित्युक्तंपृच्छति किंचेति किंचास्य
भवतिप्रज्ञासंस्कारवच्चित्तंसंस्कारप्रवाहजनकंतः
ख्यातयैवसाधिकारमित्यधिकारापनुत्तयेऽन्यदपि
किंचिदपेक्षणीयमस्तीत्यर्थः सूत्रेणोत्तरमाह तस्यापि
निरोधेस सर्वनिरोधान्निर्बीजःसमाधिःपरेणवैराग्ये
णज्ञानप्रसादमात्रलक्षणेनसंस्कारोपजननद्वारातस्या
पिप्रज्ञाकृतस्यसंस्कारस्यनिरोधेनकेवलंप्रज्ञायाइ
त्यपिशब्दार्थःसर्वस्योत्पद्यमानस्यसंस्कारप्रवाहस्यनि
रोधात्कारणाभावे कार्यानुत्पादनात् सोयंनिर्बीजःसमा
धिःसमाधिप्रज्ञाविरोधिनःपरस्माद्वैराग्यादुपजायमानः
स्वकारणद्वारेणनकेवलंसमाधिप्रज्ञाविरोधीप्रज्ञाकृ
तानामप्यसौसंस्काराणांपरिपंथीभवति ननुवैराग्यजं
विज्ञानंसत्विज्ञानप्रज्ञामात्रंबाधतांसंस्कारंत्वविज्ञा
नरूपंकथंबाधतेदृष्टाहिजाग्रतोपिस्वप्नदृष्टार्थस्मृति
रित्याशयवान्पृच्छतिकस्मादितिउत्तरंनिरोधजइतिनि
रुध्यतेनेनप्रज्ञेतिनिरोधःपरंवैराग्यं ततोजातोनिरोध
जःसंस्कारःसंस्कारादेवदीर्घकालनैरंतर्यसत्कारासे

वितपरवैराग्यजन्मनःप्रज्ञासंस्कारवाधोनतुविज्ञाना
दित्यर्थःस्यादेतन्निरोधजसंस्कारसद्भावेकिंप्रमाणंसहि
प्रत्यक्षेणवानुभूयेतस्मृत्यावाकार्येणानुमीयेतनचस
र्ववृत्तिनिरोधेप्रत्यक्षमस्तियोगिनःनापिस्मृतिःतस्य
वृत्तिमात्रनिरोधत्तयास्मृतिजनकत्वासंभवादित्यतः
आहनिरोधेतिनिरोधस्थितिःचित्तस्यनिरुद्धावस्थेत्य
र्थःतस्याःकालक्रमोमुहूर्तार्द्धयामयामाहोरात्रादिस्तद
नुभवेनएतदुक्तंभवतिवैराग्याभ्यासप्रकर्षानुरोधीनि
रोधप्रकर्षोमुहूर्तार्द्धयामादिव्यापितयानुभूयतेयोगि
नानचवैराग्यक्षणाःक्रमनियततयापरस्परमसंभवं
तस्तत्कालव्यापितयासातिशयंनिरोधंकर्त्तुमीशत
इतितत्तद्वैराग्यलक्षणप्रचयजन्यःस्थायीप्रचयएषि
तव्यइतिभावःननु छिद्यंतांप्रज्ञासंस्काराःनिरोधसं
स्कारस्तुकुतःसमुछिद्यतेअनुच्छेदेवा साधिकारत्वमे
वित्यतआह व्युत्थानेति व्युत्थानंचतस्यनिरोधसमाधि
श्चसंप्रज्ञातःतत्प्रभवाःसंस्काराःकैवल्यभागीयानिरो
धजाःसंस्काराइत्यर्थः व्युत्थानप्रज्ञासंस्काराश्चित्तेप्र
लीनाइतिभवतिचित्तं व्युत्थानप्रज्ञासंस्कारवत्निरो
धसंस्कारस्तुप्रत्युदितएवास्तेचित्तेनिरोधसंस्कारेस
त्यपिचित्तमनधिकारवत् पुरुषार्थजनकंहिचित्तं
साधिकारंशब्दाद्युपभोगविवेकख्यातीचतथापुरु
षार्थेसंस्कारशेषतायांतुनबुद्धेःप्रतिसंवेदीपुरुषइ

तिनासोपुरुषार्थः विदेहप्रकृतिलयानांननिरोधभा=
गितयासाधिकारंचित्तंअपितुक्लेषवासिततयेत्याश्य
वानाहयस्मादितिशेषंसुगमंयोगस्योद्देशनिर्देशौत
दर्थवृत्तिलक्षणंयोगोपायाःप्रभेदाश्चपादेस्मिन्नुपव=
र्णिताःश्रीवाचस्पतिमिश्रविरचितायांपातंजलभाष्य=
व्याख्यायांप्रथमःसमाधिपादःसमाप्तः१॥ ॥ननुप्रथ=
म पादेनैवसोपायःसावांतरप्रभेदःसफलोयोगउक्त=
स्तत्किमपरमवशिष्यतेयदर्थंद्वितीयःपादःप्रारभ्येते
त्यतआहउद्दिष्टइति अभ्यासवैराग्येद्वियोगोपायौप्रथ
मेपादेउक्तौनत्वनौव्युत्थितस्यद्रागित्येवसंभवतइ
तिद्वितीयपादेपदेक्ष्यतुपायानपेक्षतेसत्त्वशुध्यर्थंनतो
हिविशुद्धसत्वःकृतरक्षासंविधानोभ्यासवैराग्येप्रत्य
हंभावयति समाहितत्वमविक्षिप्तत्वं कथंव्युत्थानचि
त्तोप्युपदेक्ष्यमाणैरुपायैर्युक्तःसन्योगीस्यादित्यर्थः
तत्रवक्ष्यमाणेषुनियमेषुआकृष्यप्राथमिकंप्रत्युपयु
क्ततरतयाप्रथमतःक्रियायोगमुपदिशतिसूत्रकारः
तपःस्वाध्यायेत्यादिक्रियैवयोगःक्रियायोगोयोगसाध
नत्वात्अतएवविष्णुपुराणेखांडिक्यकेशिध्वजसंवा
देयोगयुक्प्रथमंयोगीयुंजमानोभिधीयतइत्युपक्र=
म्यतपःस्वाध्यायादयोदर्शिताःव्यतिरेकमुखेनतपस
उपायत्वमाहनातपस्विनइति तपसोवांतरव्यापारमु
पायतोपयोगिनंदर्शयति अनादीति अनादिभ्यांकर्म

क्लेषवासनाभ्यांचित्रा अतएवप्रत्युपस्थितमुपनतवि
षयजालंयस्यासातथोक्ताअशुंडीरजस्तमः समुद्रेको
नांतरेणतपःसंभेदनापद्यतेसांद्रस्यानितांतविरलता
संभेदः ननूपादीयमाननपितपोधातुवैषम्यहेतुतया
योगप्रतिपक्षइतिकथंतदुपायइतिअतआहतच्चे
तितावन्मात्रएवतपश्चारणीयंनयावताधातुवैषम्य
मापद्यतइत्यर्थःप्रणवादयःपुरुषसूक्तरुद्रमंडलब्रा
ह्मणादयोवैदिकाःपौराणिकाश्च ब्रह्मपारादयःब्रह्मपा
रायणादयइत्यपिपाठःपरगुरुर्भगवानीश्वरस्तस्मिन्य
त्रेदमुक्तंकामतोकामतोवापियत्करोमिशुभाशुभं त
त्सर्वंत्वयिसन्यस्तंत्वत्प्रयुक्तःकरोम्यहमिति तत्फलसं
न्यासोवाफलानभिसंधानेनकार्यकरणंयत्रेदमुक्तं क
र्मण्येवाधिकारस्तेमाफलेषुकदाचन॥माकर्मफलहे

लवहिरोधिग्रस्तासत्वपुरुषान्यताख्यातिहेतुमेवतो॰ सहतेप्रागेवतद्ध्वंसभावंकर्त्तुंप्रविरलीकृतेषुतु क्लेषेषु दुर्बलेषुतद्विरोधिन्यपिवैराग्याभ्यासाभ्यामुपजायतेउ पजातान्वतैरपरामृष्टश्चानभिभूतानैवयावसरामृश्यते सत्वपुरुषान्यताभात्रख्यातिःसूक्ष्माप्रज्ञातींद्रियत॰ यासूक्ष्मोस्याविषयइतिसूक्ष्माप्रज्ञाप्रतिप्रसवायप्र विलयायकल्पिष्यंतेकुतःसमाप्तोधिकारःकार्यारंभ णंगुणानांययाहेतुभूतयासातथोक्तेति पृच्छति अथे तिअविद्येतिसूत्रेणपरिहारःअविद्याःक्लेषाःव्याचष्टे पंचविपर्ययाइतिअविद्यातावद्विपर्ययएवअस्मि तादयोप्यविद्योपादानास्तदविनिर्भागवर्त्तिनइतिवि पर्ययाःततश्चाविद्यासमुच्छेदेतेषामपिसमुच्छेदोयुक्त इतिभावःतेषामुच्छेत्तव्यताहेतुंसंसारकारणत्वमाह ते स्पंदमानाःसमुदाचरंतोगुणानामधिकारंदृढयंतिब लवंतंकुर्वंतिअतएवपरिणाममवस्थापयंतिअव्य क्तमहदहंकारपरंपरयाहिकार्यकारणस्रोतउन्नम यतिउद्घाटयंतियदर्थंसर्वमेतत्कुर्वंति तद्दर्शयतिपर स्परेतिकर्मणांविपाकोजात्यायुर्भोगलक्षणःपुरुषार्थः तममीक्लेशाअभिनिर्हरंति निष्पादयंति किंप्रत्येकं नेत्याह परस्परानुग्रहेतिकर्मभिःक्लेषाःक्लेषैश्च क र्माणीतिद्वेयानांक्लेषाणामविद्यामूलत्वंदर्शयति अ विद्याक्षेत्रमुत्तरेषांप्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणांतत्र॰

काप्रसुप्तिरितिस्वोचितामर्थक्रियामकुर्वतांक्लेशानां स
द्भावेनप्रमाणमस्तीत्यभिप्रायःपृच्छतःउत्तरंचेतसीति
मानामार्थक्रियांकार्षुःक्लेशाःविदेहप्रकृतिलयानांबीज
भावमात्तास्तुतेशक्तिमात्रेणसंतिक्षीरदधिनहिवि
वेकख्यातेरन्यदस्तिकारणंतद्बंध्यतायां अतोविदेहप्र
कृतिलयाविवेकख्यातिविरहिणःप्रसुप्तक्लेशानयाव
त्तदवधिकालंप्राप्नुवंतितसाक्षीतुपुनरावृताःसंतःक्ले
शास्तेषुतेषुविषयेषुसंमुखीभवंति शक्तिमात्रेणप्र
तिष्ठायेषांतेतथोक्ताः तदनेनोत्पत्तिशक्तिरुक्ताबीज
भावोपगमइतिचकार्यशक्तिरितिननुविवेकख्याति
मतोपिक्लेशाःकस्मान्नप्रसुप्ताइत्यतआह प्रसंख्यान
वतइति चरमदेहेनतस्यदेहांतरमुत्पत्स्यतेयदपे
क्षयास्यदेहःपूर्वइत्यर्थःनान्यत्रविदेहादिष्वित्यर्थः
ननुसतोनानंतविनाशइतिकिमितितदीयोगर्द्धिब
लेनविषयसंमुखीभावेनक्लेशाःप्रबुध्यंतेइत्यतआह
सतामितिसंतुक्लेशाः दग्धस्तेषांप्रसंख्याग्निनाबीज
भावइत्यर्थःक्लेशप्रतिपक्षःक्रियायोगस्तत्सभावनम
नुष्ठानंतेनोपहतास्तनवःअथवासम्यक्ज्ञानमवि
द्यायाःप्रतिपक्षःभेददर्शनमस्मितायामाध्यस्थ्यंराग
द्वेषयोरनुबंधबुद्धिनिवृत्तिरभिनिवेशस्येति विछिन्नि
तमाहतयेति क्लेशानामन्यतमेनसमुदाचरताभिभ
वादाग्ऽस्यंतविषयसेवयावाविछिद्यविछिद्यतेनतेना

त्मनासमुदाचरंतिश्रानिर्भवंति बीजीकरणाद्युपयोगेन
वाभिभावकदौर्बल्येनवेतिवोप्स्ययाविच्छेदसमुदाचा
रयोःपौनःपुन्यंदर्शयताययोक्तात् प्रसुप्ताद्भेदउक्तः
रागेणवासमुदाचरत्तविजानीयःक्रोधोभिभूयतसजा=
तीयेनवाविषयोन्तरवर्त्तिना रागेणेनविषयांतरवर्त्ती र
गोभिभूयतइत्याह रागेतिभविष्य इत्तेस्त्रयोगनिःयथायो
गंवेदितव्येत्याह सहोति भविष्य इत्तिक्लेशमात्रपरामर्शि
सर्वनामनन्वेत्ररागपरामर्शितस्यविछिन्नत्वादेवेतिउदा
रमाह विषयइति ननूदारएवपुरुषान्क्लिश्नातीतिभवतु
क्लेशोन्येत्वक्लिश्नंतः कथंक्लेशाइत्यतश्राह सर्वएवेतेइति
क्लेशविषयत्वंक्लेशपदवाच्यत्वंनातिक्रामंतिउदारतामा
पद्यमानाश्रतएवतेपिहेयाइतिभावः क्लेशत्वेनैकतांम=
न्यमानश्चोदयति कस्तर्हीति क्लेशत्वेनसमानत्वेपियथो
क्तावस्थाभेदाद्विशेषइतिपरिहरति उच्यते सत्यमितिस्या
देतद्वियातोभवंतुक्लेशाःतथाप्यविद्यानिवृत्तौकस्मा=
न्निवर्ततेनखलुपटःकुविंदनिवृत्तौ निवर्ततेइत्यतश्रा
हसर्वएवेति भेदाइवभेदास्तद्वविनिर्भागवर्तिनइतिया
वत् कस्मात् उत्तरं सर्वेषिति वदेवस्फुटयति यदिति श्रा
कार्यते समारोप्यते शेषंसुगमं प्रसु प्तस्तत्त्वलीनानांतत्त्व
वस्थाश्चयोगिनां विछिन्नोदाररूपाश्च क्लेशाविषयसंगि
नामितिसंग्रहः अनित्याश्रुचिरविद्या अनित्यस्त्वोपयोगि
विशेषणंकार्यइति केचित् किलभूतानित्यत्वेनाभिमन्य

नानास्तद्रूपमभीयूष स्तान्येवोपासते एवधूमादिमा
र्गोनुपासतेचंद्रसूर्यतारकाद्युलोकानित्यानभिमन्यमा
नास्तत्प्राप्तये एवंदिवौकसोदेवानमृतानभिमन्यमानास्त
द्रूपमभी प्सवस्तान्येवोपासते आम्नायतेहि अपामसोम
ममृताअभूमेतिसेयमनित्येषुनित्यख्यातिरविद्या तथा
अशुचौपरमवीभत्सेकायेधीक्तएवकायवीभत्सता=
यांवैयाशिकीगाथांपठति स्थानादिति मातुरुदरमूत्राद्यु
पहतस्थानंपित्रोर्लोहितरेतसीवीजं असितपीता हार‍र=
सादिभावउपष्टंभस्तेनशरीरंधार्यते निस्यंदःप्रस्वेदः निध=
नंचश्रोत्रियशरीरमप्यपवित्रयति तत्स्पर्शेस्नानविधा=
नात्ननुयदिशरीरमशुचिकृतंतर्हिमृज्जलादिक्षालनेने
त्यतआह आधेयशौचत्वादिति स्वभावेनाशुचेरपिशरी
रस्यशौचमाधेयंसुगंधितेवकामिनीनामंगरागादिति
अर्द्धोक्तंपूरयति इत्युक्तेभ्योहेतुभ्योअशुचौशरीरइतिशु
चिख्यातिमाह नवेति हावःशृंगारजालीलाकस्यस्त्रीका
यस्यपरमवीभत्स्यस्यकेनमंदतमसा दृश्येनशशांकलेखा
दिनासंबंधःएतेनाशुचौस्त्रीकायेशुचिख्यातिप्रदर्शनेन
अपुण्ये हिंसादौ संसारमोचकादीनांपुण्यप्रत्ययःएव
मर्जनरक्षणादिदुःखबहुलतयानर्थे धनादावर्थप्रत्ययो
व्याख्यातः सर्वेषांजुगुप्सितत्वेनाशुचित्वात् तथादुःख
इतिसुगमं तथाअनात्मनीतिसुगमं तथैतदत्रोक्तं पंच
शिखेनव्यक्तंचेतनंपुत्रदारपश्वादिअव्यक्तमचेतनं

शय्यासनाशनादिससर्वोऽप्रतिबद्धोमूढः चत्वारिपदानिस्या
नान्यस्यादितिचतुष्पदानन्वन्यात्र्रपिदिङ्मोहालातच=
क्रादिविषयाअनंतपदाअविद्यास्तिमुच्यतेचतुष्पदे
त्यतआह संतुनामान्याअप्यविद्याः संसारबीजं चतुष्प
दैवेति नन्वविद्येतिनञ्समासः पूर्वपदार्थप्रधानोवास्या
द्यथामक्षिकमिति उत्तरपदार्थप्रधानोवायथाअराजपु
रुषइति अन्यपदार्थप्रधानोवा यथामक्षिकोदेश इति
तत्रपूर्वपदार्थप्रधानत्वेविद्यायाःप्रसज्यप्रतिषेधोगम्ये
त नचास्य क्लेशादिकारणत्वं उत्तरपदार्थप्रधानत्वेवावि
द्येवकस्यचिदभावेनविशिष्टागम्येत साचक्लेशादिपरि
पंथिनीनतुनद्दीजंनहिप्रधानोपघातीप्रधानगुणोयुक्त
स्तदुपघातायगुणेत्वन्याय्यकल्पनात्तस्माद्विद्यास्वरू
पानुपघातायनत्रोन्यथाकरणमध्याहारोवानिषेधस्ये
ति अन्यपदार्थप्राधान्येत्वविद्यमानविद्याबुद्धिर्वक्त=
व्या नचासौविद्यायाअभावमात्रेणक्लेशादिबीजंनिवे
कख्यातिपूर्वकनिरोधसंपन्नायाअपितथात्वप्रसंगा
त् नत्सात्सर्वथैवाविद्यायानक्लेशादिमूलतेत्यतआ
हतस्याश्चेतिवस्तुनोभावोवस्तुसत्त्वंवस्तुत्वमि
तियावत् तदनेननप्रसज्यप्रतिषेधः नापिविद्येवा
विद्यानापितदभावविशिष्टाबुद्धिरपितुविद्याविरु
द्धंविपर्ययज्ञानमविद्येत्युक्तलोकाधीनावधारणोहि
शब्दार्थसंबंधःलोकेचोत्तरपदार्थप्रधानस्यापि

नञउत्तरपदाभिधेयोपमर्दकस्यतल्लक्षिततद्विरुद्धप
रतयातत्रतत्रोपलब्धेरिहापितद्विरुद्धेवृत्तिरितिभावः
दृष्टांतंविभजते यथानामित्रइति नमित्राभावःनापि=
मित्रमात्रमित्यस्यानंतरंवस्त्वंतरंकिंतुतद्विरुद्धःसपत्न
इतिवक्तव्यं तथागोष्पदमिति नगोष्पदाभावोनगोष्प
दमात्रंकिंतुदेशएवविपुलोगोष्पदविरुद्धस्ताभ्याम=
भावगोष्पदाभ्यामन्यइत्यर्थोद्रस्त्वंतरं दार्ष्टांतिकेयोज
यति एवमिति अविद्यामुक्त्वातस्याःकार्यमस्मितारागा
दिवर्षिष्टामाह दृग्दर्शनेत्यादिसूत्रं दृक्च दर्शनंचतेए
वशक्तीतयोरात्मानात्मनोरनात्मन्यात्मज्ञानलक्षणाऽ
विद्याआपादितायाएकात्मतेवनतुपरमार्थतएकात्मा
तासाअस्मितादृग्दर्शनयोरितिवक्तव्येतयोर्भोक्तृभोग्य
योर्योग्यतालक्षणंसंबंधंदर्शयितुंशक्तिग्रहणंसूत्रंविवृ
णोति पुरुषइति नन्वनयोरभेदप्रतीतेरभेदएवकस्मा=
न्नभवति कुतश्चैकत्वंक्लिश्नातिपुरुषमित्यतआह भो=
क्तृभोग्येति भोग्यशक्तिर्बुद्धिर्भोक्तृशक्तिःपुरुषस्तयोर
त्यंतविभक्तयोःकुतोत्यंतविभक्तत्वमित्यत्राह अत्यंता
संकीर्णयोरपरिणामित्वादिधर्मकःपुरुषःपरिणामित्वा
दिधर्मिकाबुद्धिरित्यसंकीर्णता तदनेन प्रतीयमानोप्यभे
दोनपारमार्थिकइत्युक्तं अविभागेति क्लेशत्वमुक्तं अ
न्वयंदर्शयित्वाव्यतिरेकमाह स्वरूपेति प्रतिलंभोविवे
कख्यातिःपरस्याप्येतत्संमत=मित्याह तदुक्तं पंचशि

खेन बुद्धितद्‌ति अकारःस्वरूपंसदाविशुद्धिःशीलमौ-
दासीन्यं विद्याचैतन्यं बुद्धिरविशुद्धा अनुदासीनाज
डाचेति तत्रात्मबुद्धिरविद्या मोहःपूर्वोऽविद्याजनितः
संस्कारः तमोवाविद्यायास्तामसत्वादिति विवेकदर्श
नेरागादीनांचितिकृत्ते रविद्यापादितास्मितारागादी-
नांनिदानमित्यस्मितानंतरं रागादीन्‌लक्षयति सुखा
नुशयीरागः अनभिज्ञस्यस्मृतेरभावात्सुखाभिज्ञस्येत्यु
क्तं स्मर्यमाणेसुखेरागःसुखानुस्मृतिपूर्वकःअनुभूय
मानेतुसुखेनानुस्मृतिमपेक्षते तत्साधनेतुस्मर्यमाणेदृ
श्यमानेवा सुखानुस्मृतिपूर्वएवरागः दृश्यमानमपि-
हिसुखसाधनं तज्जातीयस्यसुखहेतुतांस्मृत्वातज्जा-
तीयतया चास्यसुखहेतुतामनुमायेत्वति अनुशयीति
पदार्थमाह यइति दुःखानुशयीद्वेषः दुःखाभिज्ञस्येति
पूर्ववद्व्याख्येयं अनुशयिपदार्थमाह यःप्रतिघ इति प्र-
तिहंतीतिप्रतिघःएतदेवपर्यायैर्विवृणोति मन्युरिति
स्वरसःअभिनिवेशपदार्थं व्याचष्टे सर्वस्यप्राणिनइति
इयमाशीरात्मनिप्रार्थना मानभूवं माऽभावीभूयासम्‌
भूयासंजीव्यासमिति नचाननुभूतमरणधर्मकस्य अ
ननुभूतोमरणधर्मोयेनजंतुनानतस्यैवंभवत्यात्माशी
रभिनिवेशोमरणभयं प्रसंगतोजन्मांतरं प्रत्याचक्षाणं
नास्तिकंनिराकरोति एतयाचेति प्रत्युदितस्यशरीरस्य
ध्रियमाणत्वात्‌ पूर्वजन्मानुभवःप्रतीयते निकायविशि-

ष्टाभिरस्त्नोभिर्देहेंद्रियबुद्धिवेदनाभिरभिसंबंधो जन्मतः
स्यानुभवःप्राप्तिःसाप्रतीयतेकथमित्यतआह सचायम-
भिनिवेशःअद्वौक्तावेवास्यक्लेशत्वमाह क्लेशइति अय
महितकर्मादिनाजंतून्क्लिश्नाति दुःखाकरोतीतिक्लेशः
वस्तुमुपक्रांतंपरिसमापयति स्वरसवाहीतिस्वभावेन
वासनारूपेणवहनशीलोनपुनरागंतुकः कृमेरपिजात
मात्रस्यदुःखबहुलस्यनिकृष्टतमचैतन्यस्य अनागंतु-
कत्वेहेतुमाह प्रत्यक्षानुमानागमैःप्रत्युदितेजन्मन्यासंभा
वितोसंपादितोमरणत्रासउच्छेददृष्ट्यात्मकःपूर्वजन्मा
नुभूतंमरणदुःखमनुमापयति अयमभिसंधिजीतमात्र
एवहि बालकौमारकवस्तुदर्शनात् वेपमानःकंपविशे
षादनुमितमरणप्रत्यासत्तिस्त्रतोबिभ्यदुपलभ्यते दुःखा
न्दुःखहेतोश्चभयंदृष्टंनचास्मिन्जन्मन्यनेनमरणम-
नुभूतमनुमितंश्रुतंवाप्रागेवास्यदुःखत्वंतद्धेतुत्वंवाव
गम्येत तस्मात्तस्य तथाभूतस्यस्मृतिःपरिशिष्यतेनचेयं
संस्काराद्दतेनचायंसंस्कारोनुभवंबिनान्चास्मिजन्म-
न्यनुभवइति प्राग्भवीयःपरिशिष्यतइत्यासीत्पूर्वजन्म
संबंधइति तथापदंयथापदमाकांक्षतीत्यर्थःप्राग्नेयथाप
देसतियादृशोवाक्यार्थोभवतितादृशंदर्शयतियथाचा
यमिति अत्यंतमूढेषुमंदतमचैतन्येषुविद्वत्तांदर्शयति वि
ज्ञातपूर्वापरांतस्यांतःकोटिःपुरुषस्यहिपूर्वोकोटिःसं
सारउत्तराकैवल्यंसैषविज्ञाताश्रुतानुमानाभ्यांयेनसत

थोक्तः सोयंमरणत्रासत्र्प्राक्रमेएषविदुषोरूढःप्रसिद्धइ-
ति नन्वविदुषोभवतुमरणत्रासोविदुषस्तुनसंभवति
विद्ययोन्मूलितत्वात् अनुन्मूलनेवामरणत्रासस्यस्या
दत्यंतसत्वमित्याशयवान्पृच्छति कस्मादितिउत्तरंसमा
नाहीतिनसंप्रज्ञातवान् विद्वानपितुश्रुतानुमितविवे-
कइतिभावः तदेवंक्लेशालक्षितास्तेषांचहेयानांप्रसुप्त
तनुविछिन्नोदाररूपतया चतस्रोवस्थादर्शिताः कस्मा
त्पुनः पंचमीक्लेशावस्थादग्धबीजभावतयासूक्ष्मानसू
त्रकारेणकथितेत्यतआह ते सूक्ष्माः यकिलपुरुषप्रय
त्नगोचरस्तदुपदिश्यते नचसूक्ष्मावस्थाहानंप्रयत्नगो
चरः किंतु प्रसवविरुद्धःप्रतिप्रसवः प्रलयइत्यर्थःप्रतिप्र
सवेनकार्यस्यचित्तस्यास्मितालक्षणकारणभावाप्त्याः
हातव्येति व्याचष्टेतइतिसुगमं अथक्रियायोगतनूकृता
नांक्लेशानांकिंविषयापुरुषप्रयत्नाहानमित्यतआह
स्थितानांतुबीजभावोपगतानामिति ध्येभ्योव्यवछिन्
त्ति सूत्रंपठति ध्यानेति व्याचष्टे क्लेशानामिति क्रियायो
गतनूकृताअपिहिप्रतिप्रसवहेतुभावेन कार्यतः स्व
रूपतश्चशक्याउच्छेत्तुमिति स्थूलाउक्ताः पुरुषप्रयत्न-
स्यप्रसंख्यानगोचरस्यावधिमाह यावदिति सूक्ष्मीकृ-
ताइतिविवृणोति दग्धेति अत्रैव दृष्टांतमाह यथाच व
स्त्राणामिति यत्नेनवक्षालनादिनोपायेनक्षारसंयोगादिना
स्थूलसूक्ष्मतामात्रतयादृष्टांतदार्ष्टांतिकयोःसाम्यंनपुनः

प्रयत्नापनेयतयाप्रतिप्रसवहेयेषु तदसंभवात् स्वल्पः प्र
तिपक्षउच्छेदहेतुर्योसांतास्तथोक्ताः महान्प्रतिपक्षउच्छे
दहेतुर्योसांतास्तथोक्ताः प्रतिप्रसवस्या धस्तात् प्रसंख्यान
मित्यवरतया स्वल्पत्वमुक्तं स्यादेतज्जात्यायुर्भोगहेतवः
क्लिश्नंतः क्लेशाः कर्माशयश्चतथा नत्वविद्यादयस्तत्कथमवि
द्यादयः क्लेशाइत्यतआह क्लेशमूलः कर्माशयइत्या-
दि क्लेशोमूलंयस्योत्पादेचकार्यकारणेच सतथोक्तः एतदुक्तं
भवति अविद्यादिमूलः कर्माशयोजात्यायुर्भोगहेतु-
रिति अविद्यादयापि तद्धेतवोतः क्लेशाइतिव्याचष्टे तत्रे
ति आशेरतेसांसारिकाःपुरुषाअस्मिन्नित्याशयःकर्मणा
माशयोधर्माधर्मौ कामात्काम्यकर्मप्रवृत्तो स्वर्गादिहेतु
र्धर्मोभवति एवंलोभात्परद्रव्यापहारादावधर्मः मो
हादधर्मेहिंसादौधर्मबुद्धेःप्रवर्त्तमानस्याधर्मएवनत्वस्ति
मोहजोधर्मोस्तिक्रोधजोधर्मः तद्यथाध्रुवस्यजनकावमा
नजन्मनःक्रोधात्तज्जिगीषयाहितेन कर्माशयेनपुण्येनांत
रिक्षलोकवासिनामुपरिस्थानं अधर्मस्तु क्रोधजोब्रह्मवधा
दिजन्मा प्रसिद्धएवभूतानां तस्यद्वैविध्यमाह सदृष्टजन्मे-
ति दृष्टजन्मवेदनीयमाह तीव्रसंवेगेनेति यथासंख्येन
दृष्टांतावाह यथानंदीश्वरइति तत्रनारकाणामितियेन
कर्माशयेन कुंभीपाकादयोनरकभेदाःप्राप्यंते तत्कारिणो
नारकास्तेषांनास्तिदृष्टजन्मवेदनीयः कर्माशयोनहिम
नुष्यशरीरेण तत्परिणामभेदेनवासा तादृशीवत्सरसह

एप्रथमाविचारणाद्वितीमातुकर्मोनेकत्वंध्रुवंकृत्वाज
न्मैकत्वानेकत्वगोचरास्तदेवंचत्वारो विकल्पाः तत्रप्रथ
मंविकल्पमपाकरोति नतावदेकंकर्मैकस्यजन्मनःका
रणंएष्टव्यति कस्मादितिउत्तरंअनादिकाले एकैकजन्म
प्रचित्तस्यअतएवासंख्येयस्यएकैकजन्मस्पिताद्वेकै
कस्मात्कर्मणोवशिष्टस्य कर्मणःसांप्रतिकस्यचफलक्र
मा नियमाद्नाश्वासोलोकस्यप्रसक्तःसचा निष्टद्गति
एतदुक्तं भवतिकर्मक्षयस्यविरलत्वात् तदुत्पत्तिवाहु
ल्याच्चान्योन्यसंपीडिताश्चकर्माशयानिरंतरोत्पत्तयो
निरुच्छ्वासाः स्वविपाकंप्रतीति नफलक्रमःशक्योवधा
रयितुंप्रेक्षावतेस्यनाश्वासःपुण्यानुष्ठानंप्रतिप्रसक्तइ
तिद्वितीयंविकल्पंनिराकरोति नचैकंकर्मानेकस्यज
न्मनःकारणंएष्टव्यति कस्मादितिउत्तरंअनेकस्मिन्जन्म
न्याहितमेकैकमेव कर्मानेकस्यजन्मलक्षणस्यविपा
कस्यनिमित्तमित्यवशिष्टस्यविपाककालाभावःप्रसक्तः
सचाप्यनिष्टद्गति कर्मवैफल्येनतदनुष्ठानप्रसंगात्
दैकजन्मसमुच्छेद्येकर्मण्येकस्मिन्फलक्रमानियमाद्
नाश्वासस्तद्वाकैवकथावहुजन्मसमुच्छेद्याकर्माण्येक =
स्मिन्तत्रह्यवसराभावात् विपाककालाभावएवसांप्र=
तिकस्येतिभावः तृतीयंविकल्पंनिराकरोति नचानेकं
कर्मानेकस्य जन्मनः ॥ कारणमत्रहेतुमाह तदनेक
जन्मयुगपन्नसंभवत्ययोगिनद्गतिक्रमेणवाच्यंयदि

छिनत्ति दृष्टेति नंदीश्वरस्यखल्वष्टवर्षोवछिन्नायुषोम
नुष्यजन्मनस्तीव्रसंवेगाधिमात्रोपायजन्मापुण्यभेदश्रा
युर्भोगहेतुत्वात् द्विविपाकोनहुषस्यतुपार्षिप्रहा वि
रोधिनागस्त्यस्येंद्रपदप्राप्तिहेतुनैवकर्मणाऽयुषोवि
हितत्वादेः पुण्यभेदोभोगमात्रहेतुः ननुयथैकभवि
कः कर्माशयस्तथाकिंक्लेशवासनाभोगानुकूलाश्वक
र्मविपाकानुभववासनास्तथाचमनुष्यस्तिर्यग्योनिसं
पन्नोनतज्जातीयेचित्तंभुंजीतेत्यतआह क्लेशेति संमूर्छि
तमेकलोलीभावमापन्नं धर्माधर्माभ्यांव्यवच्छेत्तुवास
नायाः स्वरूपमाह येसंस्कारादिति औत्सर्गिकमेकभवि
कत्वंक्वचिदपवदितुंभूमिकामारचयति यस्त्वसाविति
तु शब्देनवासनातोऽपवछिनत्ति दृष्टजन्मवेदनीयस्य
नियतविपाकस्यैवायमेकभविकत्वनियमः न त्वदृष्ट
जन्मवेदनीयस्यकिंभूतस्यानियतविपाकस्येतिहेतुंद्व
त्वतिकस्मादिति हेतुमाह योह्येति एकांतावदतिमाह
कृतस्येतिद्वितीयामाह प्रधानेति तृतीयामाह नियतेति
तत्रप्रथमांविभजते तत्रकृतस्येति सन्यासिकर्मभ्यो शु
क्लाकृष्णेभ्योन्यानित्रीण्येवकर्माणिकृष्णशुक्लकृष्णशुक्ला
नितदिहतपः स्वाध्यायादिसाध्यः शुक्लकर्माशयउदित
एवादत्तफलस्यकृष्णस्य नाशकः अविशेषाच्च शबलस्या
पि कृष्णभागयोगादितिमंतव्यं तत्रैवभगवानाम्नायमु
दाहरतियत्रेदमिति द्वेद्वेहवैकर्मणीकृष्णकृष्णशुक्लेऽत्र

पहंतीतिसंबंधः वीप्सयाभूयिष्ठतासूचिता कस्येत्यतआ
हपा पकस्यपुंसः कोसावपहंतीत्यतआह एकोराशिः
पुण्य समूहस्यसमूहिसाध्यत्वात् तदनेनशुक्लः कर्माशय
स्तृतीयउक्तः एतदुक्तंभवति ईदृशोनामायंपरपीडादि
रहितसाधनसाध्यःशुक्लःकर्माशयोयदेकोपिसन्कृष्णा
नकृष्णशुक्लांश्चात्यंतविरोधिनःकर्माशयान्भूयसोप्य
पहंति तत्तस्मादिहस्वेतिछांदसत्वादात्मनेपदं शेषंसु
गमं अत्रच शुक्लकर्मोपादेयस्यैवसकोपिमहिमायतद्
तरेषामभावोनतुस्वाध्यायादिजन्मनोदुःखात् नहिदुः
खमात्रविरोध्यधर्मोपितुस्वकार्येदुःखविरोधीनचस्वा
ध्यायादिजन्यदुःखंतस्यकार्ये तत्कार्यत्वेस्वाध्यायादि
विधानानर्थक्यात्तद्दूलादेवतदुत्पत्तेः अनुत्पत्तौवाकुं
भीपाकाद्यपिविधीयेत अविधाने तदनुत्पत्तेरितिसर्वं
चतुरस्रं द्वितीयांगतिं विभजतेप्रधानेकर्मणिज्योतिष्टो
मादिके तदंगस्यपशुहिंसादेरावापगमनं देखल्हिंसा
देःकार्येप्रधानां त्वेनविधानात्तदुपकारःनहिंस्यात्सर्वा
भूतानीति हिंसायानिषिद्धत्वादनर्थश्च तत्रप्रधानांगत्वे
नानुष्ठानात्प्रधानतेनेत्यतोनद्रागित्येवप्रधाननिरपे
क्षासतीस्वफलमनर्थप्रसोतुमर्हति किंतारब्धविपाकेप्र
धाने साहाय्यकमाचरंतीव्यवतिष्ठते प्रधानसाहाय्यकमा
चरंत्याश्चस्वकार्ये वीजमात्रतयावस्थानंप्रधाने कर्मण्या
वापगमनं यत्रेदमुक्तं पंचशिखेनस्वल्पः संकरोज्योतिः

ष्टोमादिजन्मनःप्रधानापूर्वस्यपशुहिंसादिजन्मनानर्थ
हेतुना पूर्वेण सपरिहारःशक्योहि कियताप्रायश्चित्तेन
परिहर्त्तुं अथप्रमादतःप्रायश्चित्तमपिनाचरितंप्रधान॰
कर्मविपाकसमयेचविपच्येत तथापियावंतमसावन
र्थंप्रसूते तावा त्सप्रत्यवमर्शःमृष्यंतेहि पुण्यसंभारोप
नीतसुखसुधामहाह्रदावगाहिनःकुशलाःपापमात्रोप
पादितांदुःखवन्हिकणिकां अतःकुशलस्यमहतःपुण्य
स्य नापकर्षायप्रलयायपर्याप्तःइतिकस्मात्पुण्यव
त उत्तरं कुशलंहिमेबहून्यदस्ति प्रधानकर्मविपाकत
या व्यवस्थितं दाक्षणीयादिदक्षिणांतं यत्रायं संकरःस्व
ल्पः स्वर्गैष्यस्यफले संकीर्णे पुण्यलब्धजन्मनःस्वर्गा॰
त्सर्वथादुःखेनापरामृष्टादपकर्षमल्पमल्पदुःखसंभेदं
करिष्यतीतितृतीयांगतिंविभजते नियतेति बलीय॰
स्त्वेनेह प्राधान्यमभिमतंनत्वंगितया बलीयस्त्वंचनि
यतविपाकत्वेनान्यदानवकाशत्वादनियतविपाक
स्यतुदुर्वलत्वमन्यदासावकाशत्वात् चिरमवस्थानंबी
जभावमात्रेणनपुनःप्रधानोपकारितयातस्यस्वतंत्र
त्वात् ननुप्रायणेनैकदैवकर्माशयोभिव्यज्यत इत्यु
क्तमिदानींचचिरावस्थानमुच्यते तत्कथंपरंपूर्वेणन॰
विरुध्यत इत्याशयवान्पृच्छति कथमिति उत्तरं अदृष्टेति
जात्याभिप्रायमेकवचनं तदितरस्यगतिमुक्तामवधार
यति यस्त्वहृष्टेति शेषंसुगमं उक्तंक्लेशमूलत्वकर्मणः कर्म

मूलत्वंचविपाकानां अथविपाकाःकस्यमूलं येनामीत्र
त्यक्तव्याइत्यतआह तेह्लादहेतुत्वात् व्याचष्टे तेजन्मा
युर्भोगाइति यद्यपिजन्मायुषोरेवह्लादपरितापपूर्वभा
वितयातत्फलत्वं ननुभोगस्यह्लादपरितापोदयानंत
रभाविनस्तदनुभवात्मनस्तथाप्यनुभाव्यतयाभो
ग्यतयाभोगकर्मतामात्रेणभोगफलत्वमितिमंतव्यम्
नन्वपुण्यहेतुकाजात्यायुर्भोगाःपरितापफलाभवंतु
हेयाःप्रतिकूलवेदनीयत्वात्कस्मात्पुनःपुण्यहेतवस्त्य
ज्यंते सुखफलाःअनुकूलवेदनीयत्वात् नचैषांप्रत्यात्म
वेदनीयानुकूलताशक्यासहस्रेणाप्यनुमानागमैरपा
कर्तुंनचह्लादपरितापौ परस्पराविनाभूतौ यतोह्लादउ
पादीयमानेपरितापोप्यवर्जनीयतयापतेत् तयोर्भिन्न
हेतुकत्वाद्भिन्नरूपत्वाच्चेत्यतआह यथाचेदमितियद
पिनष्टयजनैःप्रतिकूलात्मतयाविषयसुखकालेसंवेद्य
ते दुःखंतथापियोगिभिरिति प्रश्नपूर्वकं तदुपपादनायसू
त्रमवतारयति कथंतदुपपद्यतइति परिणामेत्यादिसूत्रं
परिणामश्चतापश्चसंस्कारश्चएतान्येवदुःखानितैरिति
परिणामदुःखतयाविषयसुखदुःखतामाह सर्वस्याय
मिति नखलुसुखंरागानुवेधमंतरेणसंभवति नह्यस्ति
संभवोनतत्र तुष्यति तच्चतस्यसुखमितिरागस्यच प्र
वृत्तिहेतुत्वात् प्रवृत्तेश्चपुण्यापुण्योपचयकारित्वान्तः
त्रास्तिरागजः कर्माशयोसततोनुपजननात् तदाच सुखं

भुञ्जानस्तत्रसक्तोविछिन्नावस्थेनद्वेषेण द्वेष्टि दुःखसाध
नानिपरिहर्त्तुमशक्तोमुह्यतिचेति द्वेषमोहकृतोप्यस्ति
कर्माशयः द्वेषवन्मोहस्यापिविपर्ययापरनाम्नःकर्मा
शयहेतुत्वमविरुद्धं ननुकथंरक्तोद्वेष्टिमुह्यतिवाराग
काले द्वेषमोहयोरदर्शनादित्यतआह तथाचोक्तं
विछिन्नावस्थान् क्लेशानुपपादयद्भिरस्माभिस्तदने
न वाङ्मनसप्रवृत्तिजन्मनोपुण्यापुण्ये दर्शितेइतिरा
गादिजन्मनःकर्तव्यमिदमिति मानसस्यसंकल्पस्य
साभिलाषत्वेन वाचनिकत्वस्याप्यविशेषात् यथाहुः
साभिलाषश्चसंकल्पोवाच्यार्थोन्नातिरिच्यतइति शारी
रमपिकर्माशयंदर्शयति नानुपहत्येतिअतएव धर्म
शास्त्रकाराःपंचसूनागृहस्थस्येत्याहुः स्यादेतन्नप्रत्या
त्मवेदनीयस्यविषयसुखस्यप्रत्याख्यानमुचितंयोगिन
नात्मनुभवविरोधादित्यतआह विषयसुखंचाविद्ये
त्युक्तंचतुर्विधविपर्यासलक्षणामविद्यांदर्शयद्भिरिति
नापातमात्रमाद्रियंते वृद्धाअस्तिखल्वापाततो मधुवि
षसंपृक्तान्नोपभोगोपिसुखानुभवःप्रत्यात्मवेदनीयः
किंत्वायत्यामसुखमियंचदर्शिताभगवतैवेतिविषये
न्द्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेमृतोपमं परिणामेविषमिवतत्सुखं
राजसंस्मृतमितिचोदयति याभोगेष्विति नवयंविष
याह्लादंसुखमातिष्ठामहे किंतु तृष्णतांपुंसांतत्तद्विषय
प्रार्थनापरिक्लिष्टचेतसांतस्यैवंमहद्दुःखंनन्वेयमुपभो

पत्यादेवाहंकारममकारानुपातनमितिनसम्यग्दर्शनाद-
न्यत्परित्राणमस्तीत्याह तदेवमिति तदेवमौपाधिकं
विषयसुखस्यपरिणामतःसंस्कारतस्तापसंयोगाच्च दुः
खत्वमभिधाय स्वाभाविकमादर्शयति गुणवृत्तिविरो
धाच्चेतिव्याचष्टे प्रख्याप्रवृत्तिस्थितिरूपाः बुद्धिरूपेण
परिणतागुणाः सत्त्वरजस्तमांसिपरस्परानुग्रह तन्त्राः शां
तंसुखात्मकं घोरंदुःखात्मकंमूढं विषादात्मकमेवप्रत्य
यंसुखोपभोगरूपमपित्रिगुणमारभंते नन्वसोपितादृ
शरूपोस्यपरिणामः स्थिरइत्याह चलंचगुणवृत्तमिति
क्षिप्रपरिणामिचित्तमुक्तं नन्वेकःप्रत्ययःकथंपरस्पर
विरुद्धशांत घोरमूढत्वान्येकदा प्रतिपद्यत इत्यतआ
ह रूपातिशयावृत्यतिशयाश्चपरस्परेणविरुध्यंते रू
पाण्यष्टौभावाधर्मादयो वृत्तयःसुखाद्यास्तदिहधर्मे
णविपच्यमानेनाधर्मस्तादृशो विरुध्यते एवंज्ञानवैरा
ग्यैश्वर्यैःसुखादिभिश्चतादृशान्येवतद्विपरीतानिवि
रुध्यंते सामान्यानित्वसमुदाचरद्रूपाणिअतिशयैः स
मुदाचरद्भिः सहाविरोधात्प्रवर्तंतेइति ननुगृण्हीम
एतत्तथापि विषयसुखस्यकुतःस्वाभाविकीदुःखतेत्य
तआह एवमेतइति उपादानाभेदादुपादानात्मकत्वा
च्चोपादेयस्याप्यभेदइत्यर्थः तत्किमिदानीमात्यंतिकमे
वतादात्म्यं तथाच बुद्धिव्यपदेशभेदौनकल्पेतेइत्यतआ
ह गुणप्रधानेति सामान्यात्मनागुणभावोतिशयात्मना

पादेयमित्यतआह उपादानेचहेतुवादःउपादानेहि कार्यत्वेनानित्यत्वेसति मोक्षत्वादेवच्यवेत् अमृतत्वंहि मोक्षःनापि विशुद्धोविज्ञानेसंतानोभवत्यमृतःसंतानि भ्योव्यतिरिक्तस्यसंतानस्यवस्तुसतोअभावात्संतानिनां चानित्यत्वात्तस्मात्तथापतितव्यं यथाशाश्वतवादोभव ति तथाचपुरुषार्थत्वाअपवर्गस्येत्याह उभयप्रत्याख्यानद् तिंतस्मात्स्वरूपावस्थानमेवात्मनोमोक्षइतिएतदेवस म्यग्दर्शनं तदेतच्छास्त्रंचतुर्व्यूहमभिधीयते हेयंदुःख मनागतं अनागतमित्यतीतवर्त्तमानेव्यवच्छिनत्तोऽ पपत्तिमाह दुःखमतीतमिति ननुवर्त्तमानमुपभुज्यमानं नभोगेनातिवाहितमिति कस्मान्नहेयमित्यतआह वर्तमानंचेति सुगमंहेयमुक्तंतस्यनिदानमुच्यते द्रष्ट दृश्ययोःसंयोगोहेयहेतुः द्रष्टस्वरूपमाह द्रष्टेतिचि तिच्छायापत्तिरेवबुद्धेर्बुद्धिंप्रतिसंवेदित्वमुदासीन स्यापिपुंसः नन्वेतावतापिबुद्धिरेवानेनदृश्येत तद्दृश्यैरन् शब्दादयोऽत्यंतव्यवहितादृत्यतआह दृश्याबुद्धिसत्वे ति इंद्रियप्रणालिकयाबुद्धौशब्दाद्याकारेणपरिणतायां दृश्यायांभवंति शब्दादयोपिधर्मादृश्याइत्यर्थः ननुतदा कारापन्नाबुद्धिःशब्दाद्याकाराभवतुपुंसस्तुबुद्धिसंबं धेऽभ्युपगम्यमानपरिणामित्वं असंबंधेवा कथंतेपांबु द्धिसत्वोपारूढानामपिशब्दादीनांदृश्यत्वंनहिदर्शिना संस्पृष्टंदृश्यंदृष्टमित्यतआह तदेतदृश्यमिति प्रपंचि

तमिदमस्माभिः प्रथमपादएवव्यथाचित्याअसंप्रक्तमः
पिबुद्धिसत्वमसंतस्वच्छतयाचितिबिंबोदाहितयासमा
पन्नचैतन्यमिवशब्दाद्यनुभवतीतिअतएवचशब्दा-
द्याकारपरिणतबुद्धिसत्वोपनीतान्सुखादीन्भुंजानः
स्वामीभवति द्रष्टा तादृशंचास्य बुद्धिसत्वंभवति तदेतद्बु
द्धिसत्वंशब्दाद्याकारवद्दृश्यमयस्कांतमणिकल्पंपुरुष
स्यस्वंभवति दृशिरूपस्यस्वामिनःकस्मातअनुभवकर्म
विषयतामापन्नंयतःअनुभवोभोगःपुरुषस्य कर्मक्रिया
तद्विषयंभुज्यमानतामापन्नं यस्मादतःस्वंभवति ननुस्व
यंप्रकाशंबुद्धिसत्वंकथमनुभवविषयइत्यतआह अन्य
स्वरूपेणेति यदिहिचैतन्यरूपंवस्तुतोबुद्धिसत्वस्यात्
भवेत्स्वयंप्रकाशंकिंतुस्वंचैतन्यादन्यज्जडरूपंतेनप्र-
तिलब्धात्मकंतस्मात्तदनुभवविषयः ननुयस्यहियत्र
किंचिदायततेतत्तदधीनंनचबुद्धिसत्वस्यपुरुषमुदा-
सीनंप्रतिकिंचिदायततइति कथंचतत्तंत्रं तथाचनतस्य
कर्मेत्यतआह स्वतंत्रमपिपरार्थत्वात्पुरुषार्थत्वात्पर
तंत्रंपुरुषतंत्रं नन्वयंदृग्दर्शनशक्त्योःसंबंधःस्वाभावि
कोवास्यान्नैमित्तिकोवा स्वाभाविकत्वेसंबंधिनोर्नित्यत्वा
दशक्योच्छेदःसंबंधः तथाचसंसारनित्यत्वं नैमित्तिकत्वे
तुक्लेशकर्मतद्वासनानामंतःकरणवृत्तितयासत्यंतःक
रणेभावादंतःकरणस्यचतन्निमित्तत्वेपरस्पराश्रयप्रसं
गादनादित्वस्यचसर्गाद्यावसंभवादनुत्पादएवसंसार

स्स्यात् यथोक्तं पुमानकर्त्तायेषांतु तेषामपि गुणैः क्रिया=
कथमादौ भवेत्तत्र कर्मतावन्नविद्यते मिथ्याज्ञानंनतत्रा
स्तिरागद्वेषादयोपिवा मनोवृत्तिर्हि सर्वेषांनचोत्पन्नंम
नस्तदेतिशंकामपनयति तयोर्दृग्दर्शनशक्त्योरनादिरर्थकृत
संयोगोहेयहेतुः सत्यंनस्वाभाविकस्संबंधोनैमित्तिकस्तु
नचैवमादिमान्अनादिनिमित्तप्रभवतयातस्याप्यनादि=
त्वात् क्लेशकर्मतद्वासनासंतानश्चायमनादिः प्रतिसर्गाव
स्थायांचसहांतःकरणेनप्रधानसाम्यमुपगतोपिसर्गादौ
पुनस्तादृगेनप्रादुर्भवति यथोपायभवोद्भिज्जभेदोम्द्भा=
वमुपगतोपिपुनर्वर्षासु पूर्वरूपइत्यसकृदावेदितंप्राग्
भावितयासंयोगस्याविद्याकारणंस्थितिहेतुतयापुरुषार्थः
कारणंतद्दर्शनतस्यस्थितेस्तदिदमुक्तमर्थकृतइति य
थाचोक्तंपंचशिखेनतत्संयोगःबुद्धिसंयोगःसएवहेतु=
र्दुःखस्यतस्यविवर्जनात्स्यादियमात्यंतिकोदुःखप्रती
कारःअर्थात्तदपरिवर्जनेदुःखमित्युक्तंभवति तत्रैवा=
त्यंतप्रसिद्धंनिदर्शनमाह तद्यथेति पादत्राण मुपान=
त्स्यादेतद्गुणसंयोगस्तापहेतुरित्युच्यमानेगुणानांता
पकत्वमभ्युपेतंनचतपिक्रियायाश्रस्मादविकर्तुस्यो
भावोयेनतप्यमन्यन्नापेक्षेत नचास्यास्तप्यतयापुरु=
षःकर्मतस्यापरिणामितयाक्रियाजनितफलशालित्वा
योगात्तपेस्तप्यव्यासस्यतन्निवृत्तौ निवृत्तिमवगच्छा=
मःज्वलनविरहेणेवधूमाभावमित्यतआह अत्रापि=

तापकस्येतिगुणानामेवतप्यतापकभावस्तत्रमृदुत्वात्
पाद्तलवत्सत्वंतप्यंरजस्तुतीव्रतयातापकंप्टतूति क
स्मात्सत्वमेवतप्यंनतुपुरुषःउत्तरंतपिक्रियायाइति न
क्रिमिदानींपुरुषोनतप्यतेतथाच्चाचेतनस्यास्तुसत्वस्यतापः
किंनःछिन्नमित्यतआह दर्शितविषयत्वात् सत्वेतुतप्यमा
ने तदाकारानुरोधीपुरुषोप्यनुतप्यतइतिदर्शितविषयः
त्वमनुतापहेतुस्तच्चप्रागव्याख्यातं दृश्यंव्याचष्टेप्रकाशे
ति सत्वस्यहिभागःप्रकाशस्तामसेनभागेनदैन्येनवाराज
सेनवादुःखेनानुरज्यतेएवंराजसादिष्वपिद्रष्टव्यं तदिद
मुक्तंपरस्परोपरक्तप्रविभागाइतिपुरुषेणसहसंयोगः
विभागधर्माणःयथाम्नायतेअजामेकांलोहितकृष्णः
शुक्लांवन्हीःप्रजाःसृजमानांसरूपाःअजोह्येकोजुषमाः
णोनुशेतेजहात्येनांभुक्तभोगामजोन्यइतीतरो पाश्रयो
णोपार्जितामूर्त्तिःपृथिव्यादिरूपायैस्तेतथोक्ताःस्यादेत
त्सत्वेनशांतप्रत्ययेजनयितव्येरजस्तमसोरपिसत्वांग
त्वेन तत्रहेतुभावादस्तिसामर्थ्यमिति यदापित्वरजस्त
मसोरंगित्वं तदापिशांतएवप्रत्ययउदीयेत नघोरोमू
ढोवासत्वप्राधान्यइवेत्यतआह परस्परागांगित्वेप्यसंः
भिन्नशक्तिप्रविभागाःभवतुशांतेप्रत्ययेजनयितव्येर
जस्तमसोरंगभावस्तथापिनैषांशक्तयःसंकीर्यंतेकाः
र्योसंकरोन्नेयोहिशक्तीनामसंकरःअसंकीर्णेनचसमु
दाचरतारूपेणशांतघोर मूढरूपाणिकार्याणिदृश्यंते

इतिसिद्धंशक्तीनामसंभेदइतिस्यादेतदसंभेदश्चेत्शक्ती
नांनसंभूयकारित्वंगुणानांनजातुभिन्नशक्तीनांसंभूय=
कारित्वंदृष्टंननुतंतुमृत्पिंडवीरणादीनिघटादीन्संभूय
कुर्वतइत्यतआह तुल्यजातीयातुल्यजातीयशक्ति
भेदानुपातिनोऽप्यपितुल्यजातीयेउपादानशक्तिर्नो
न्यत्रसहकारिशक्तिस्त्वतुल्यजातीये घटेतुजनयित=
व्येनवीरणानामस्तिसहकारिशक्तिरपीतिननैस्तंत=
नांसंभूयकारितेतिभावः तुल्यजातीयातुल्यजातीयेषु
शक्येषुयेशक्तिभेदास्ताननुपतितुंशीलंयेषांतेतथोक्ताः
प्रधानवेलायामिति दिव्यशरीरेजनयितव्येसत्त्वगुणः
प्रधानमंगेरजस्तमसीएवंमनुष्यशरीरेजनयितव्येर=
जःप्रधानमंगेसत्त्वतमसीएवंतिर्यक्शरीरेजनयितव्ये
तमःप्रधानमंगेसत्त्वरजसीतेनैतेगुणाःप्रधानत्ववेला
यामुपदर्शितसन्निधानाःकार्य्योपजननंप्रत्युद्भूतइत्य=
र्थःप्रधानशब्दश्चभावप्रधानःयथाद्व्येकयोर्द्विवचनैक
वचनइत्यत्रद्वित्वैकत्वयोरिति अन्यथाद्व्येकेष्वितिस्या=
त् ननुतदाप्रधानमुद्भूततयाशक्यमस्तीतिवक्तुमनुद्भू
तानांतुतदंगानांसद्भावेकिंप्रमाणमित्यतआह गुणत्वे=
पिचेतियद्यपिनोद्भूतास्तथापिगुणानामविवेकित्वा
त्संभूयकारित्वाच्चव्यापारमात्रेणसहकारितयाप्रधाने
अंतर्नीतंसदनुमितमस्तित्वंयेषांतेतथोक्ताः ननुसंतु
गुणाःसंभूयकारिणःसमर्थाःकस्मात्तेपुनःकुर्वंतिनहि=

समर्थमित्येवकार्यंजनयतिमाभूदस्यकार्योपजनंप्रति
विरामइत्यतआह पुरुषार्थकर्त्तव्यतयेति ततोनिवृ॰
त्तितनिखिलपुरुषार्थानां गुणानामुपरमःकार्यानारं
भणंइत्युक्तंभवति ननुपुरुषस्यानुपकुर्वतःकथंपुरु
षार्थेनप्रयुज्यतइत्यतआह सन्निधिमात्रेति ननुध
र्मोधर्मलक्षणमेवनिमित्तंप्रयोजकं गुणानांकिमुच्य
ते तत्पुरुषार्थप्रयुक्ताइत्यतआह प्रत्ययमंतरेणेतिए
कतमस्यसत्वस्यरजसस्तमसो वाप्रधानस्यस्वकार्यप्र
वृत्तस्यवृत्तिमितरेप्रत्ययंनिमित्तंधर्मादिकंविनैवानु
वर्तमानायथाचवक्ष्यति निमित्तमप्रयोजकंप्रकृती॰
नांवरणभेदस्तुततःक्षेत्रिकवदिति एतेगुणाःप्रधान
शब्दवाच्याभवंतीतिसंबंधःप्रधीयते आधीयतेवि॰
श्वंकार्यमेभिरितिव्युत्पत्याएतद्द्वयमुच्यते तदेवंगुणा
नांशीलमभिधाय तस्यकार्यमाह तदेतदिति सत्कार्य॰
वादसिद्धेर्यद्यदात्मकंतत्तेनरूपेणपरिणमतइतिभू
तेंद्रियात्मकत्वंदीपयति भूतभवेनेत्यादिनाभोगापव
र्गार्थमितिसूत्रावयवमवतारयति तत्तुनाप्रयोजनम
पितु प्रयोजनमुररीकृत्यप्रवर्ततेभोगंविवृणोति तत्रे
ति सुखदुःखेहि त्रिगुणायाबुद्धेःस्वरूपेतस्यास्तथात्वे
नपरिणामात्तयापिगुणगततयाअवधारणेनभोगइ
त्यतआह अविभागापन्नमिति एतच्चासकृद्विवेचितं
अपवर्गंविवृणोति मोक्तुरिति अपवृज्यतेनेनेत्यपव

गेःप्रयोजनंतस्याभावमाह द्वयोरिति तथाचोक्तंपंचशि
खेन अयंतुखल्विति ननु वस्तुतोभोगापवर्गौबुद्धिवा
तीवुद्धिवर्तिनौच कथंतद्कारणे तदनधिकरणेचपुरु
षोऽपदिश्येतेइत्यतआह तावेताविति भोक्तृत्वंचपुरु
षस्योपपादितमग्रेचवक्ष्यते परमार्थतस्तु बुद्धेरेवपु
रुषार्थापरिसमाप्तिरिति एतेनभोगापवर्गयोःपुरुषसंबं
धित्वकथनमार्गेणग्रहणादयोपिपुरुषसंबंधिनोवे
दितव्याः तत्रस्वरूपमात्रेणार्थज्ञानंग्रहणं तत्रस्मृतिर्धा
रणंतद्गतानांविशेषाणामूहनमूहः समारोपितानांच यु
क्त्यापनयोऽपोहः ताभ्यामेवोहापोहाभ्यांतदवधारणं
तत्वज्ञानंतत्व वधारणपूर्वंहानोपादानमभिनिवेशः
दृश्यानांगुणानांस्वरूपभेदावधारणार्थमिदमारभ्यते
निर्णयेषामविशेषाणांशांतघोरमूढलक्षणविशेषरहि
तानांयेविशेषाविकाराएवनतुतत्वांतरप्रकृतयस्तेषां
तानाह तत्राकाशेति उत्पादक्रमानुरूपएवोपन्यास
क्रमः अस्मितालक्षणस्याविशेषस्यसत्वप्रधानस्य बु
द्धींद्रियाणिविशेषाः राजसस्यकर्मेंद्रियाणिमनस्तूभयात्म
कमुभयप्रधानस्येतिमंतव्यं अत्रच पंचतन्मात्राणिबु
द्धिकारणकान्यविशेषत्वादस्मितावदिति विकारहेतु
त्वंचाविशेषत्वंतन्मात्रेष्वस्मितायांच अविशिष्टं सं
कलय्यविशेषान्परिगणयति गुणानामेषइति अवि
शेषानपिगणयति षडिति संकलय्योदाहरति तद्यथेति

विशिष्टपरंपरेणेतिगंधआत्मनापचलक्षणःरसःआत्मना
चतुर्लक्षणःरूपमात्मनात्रिलक्षणंस्पर्शआत्मनाद्विल
क्षणःशब्दःशब्दलक्षणएवेतिकस्यपुनरमीषडविशेषाः
कार्यमित्यतआह एतेसत्तामात्रस्यात्मनइतिपुरुषार्थ
क्रियाक्षमंसत्तस्वभावःसत्तातन्मात्रंतन्महत्तत्त्वंयावती
काचित्पुरुषार्थक्रियाशब्दादिभोगलक्षणासत्वपुरुषान्यता
ख्यातिलक्षणावाअस्तिसासर्वामहति बुद्धौसमाप्यतइत्यर्थः
आत्मनइतिस्वरूपोपदर्शनेनतुतत्त्वंनिषेधति प्रकृतेर
यमाद्यःपरिणामोवास्तवोनतुतद्विवर्त्तइतियावत्एत
त्सर्वविप्रकृष्टकालमविशेषेभ्यस्तदपेक्षयासन्निकृष्टका
लेभ्योलिंगमात्रंमहत्तत्त्वंतस्मिन्नेतेषडविशेषाःसत्तामा
त्रेमहत्यात्मन्यवस्थायसत्कार्यवादसिद्धेर्विवृद्धिकाष्ठा
मनुभवंति प्राप्नुवंति येपुनरविशेषाणांविशेषपरिणा
मास्तेषांचधर्मलक्षणावस्थाःपरिणामा इति सेयमेषां
विवृद्धिकाष्ठापरिणामकाष्ठेति तदेवमुत्पत्तिंक्रममभि
धायप्रलयक्रममाह प्रतिसंसृज्यमानाःप्रलीयमानाः
स्वात्मनि लीनविशेषाअविशेषास्तस्मिन्नेवसत्तामा
त्रेमहत्यात्मन्यवस्थायनिलीयसदेवमहत्तातिविशेषा
षाःअव्यक्तमन्यत्रलयंनगच्छतीत्यलिंगंप्रतियंति तत्र
स्येचविशेषणंनिःसत्ताऽसत्तंसत्ता पुरुषार्थक्रियाक्षमत्वं
असत्तातुच्छता निष्क्रांतंसत्तायाअसत्तायाश्चयत्तत्तथोक्तं
एतदुक्तंभवति सत्वरजस्तमसांसाम्यावस्था नक्वचित्पुरु

षार्थेउपयुज्यते इतिनसतीनापिगगनकमलिनीवत्तुच्छस्व
भावात्तेननास्त्यपीतिस्यादेतदव्यक्तावस्थायामप्यस्ति
महदादितदात्मनानहिसतोविनाशो विनाशेवान्पुनरु
त्पादेनद्धसतउत्पादइतिमहदादिसद्भावात्पुरुषार्थेक्रि
यांप्रवर्त्तेततत्कथंनिःसत्वमव्यक्तमित्यतआह निःसद्
सदितिनिष्क्रांतंकारणंसतःकार्यात्यद्यपिकारणाव॰
स्थायांसदेवशक्त्यात्मनाकार्यंतथापिस्वोचितामर्थक्रि
यामकुर्वदसदित्युक्तंनचैतत्कारणंशशविषाणायमान
कार्यमित्याह निरसदितिनिष्क्रांतंअसतस्तुच्छरूपात्का
र्यात्तथासतिहिव्योमारविंदमिवास्मात्नकार्यमुत्पद्येते
तिभावःप्रतिसर्गमुक्तमुपसंहरति एषतेषामिति एष
इत्यनंतरोक्तात्सर्वस्यपरामर्शः लिंगमात्राद्यवस्था पुरु
षार्थकृतत्वादनित्या अलिंगावस्थातुपुरुषार्थेनाकृत॰
त्वान्नित्येत्यत्रहेतुमाह अलिंगावस्थायामिति कस्मा
त्पुनर्नपुरुषार्थोहेतुरित्यतआह नालिंगावस्थायामिति
भवतिनाविषयेणविषयिज्ञानमुपलक्षयतिएतदुक्तं
भवतिएवंहिपुरुषार्थताकारणमलिंगावस्थायांज्ञाये
तयद्यलिंगावस्थाशब्दाद्युपभोगंवासत्वपुरुषान्यथा
ख्यातिंवापुरुषार्थंनिर्वर्त्तयेत्तन्निर्वर्त्तनेहिनसाम्याव
स्थास्यात्तस्मात्पुरुषार्थकारणत्वमस्यानज्ञायतइति
नास्याःपुरुषार्थताहेतुउपसंहरति नासाविति इतिस्त
स्मादर्थेअनित्यामवस्थामाहत्रयाणांलिंगमात्राविशेष

विशेषाणामितिपर्वस्वरूपंदर्शयित्वागुणस्वरूपमाह
गुणास्त्विति निदर्शनमाह यथादेवदत्त इतियत्रात्यंतभि
न्नानांगवामुपचयापचयौदेवदत्तोपचयापचयहेतू
तत्रकैव कथागुणेभ्योभिन्नाभिन्नानांव्यक्तीनामुपजना
पाययोरित्यर्थः ननुसर्गक्रमःकिमनियतोनेत्याहलिंगमा
त्रमिति नखलुन्यग्रोधधानात्सन्द्यथैवन्यग्रोधधानाशा
खिनंसां द्रम् शाड्वलदलजटिलशाखाकांडनिपीतः
मार्तंडचंडातपमंडलमारभंतेकिंतुक्षितिसलिलतेजःसं
पर्कात्सरंपरोपजायमानांकुरपत्रकांडतालादिक्रमे
णएवमिहापियुक्त्यागमसिद्धःक्रमश्चास्थेयइतिः
कथंभूतेंद्रियाण्यपितथाचोक्तंपुरस्तादिदमेवसूत्रंप्रथ
मंव्याचक्षाणैःअथविशेषाणांकस्मान्नतत्वांतरपरिणा
मउक्तइत्यतआह नविशेषेभ्यइति तत्किमिदानीम
परिणामिनएवविशेषास्तथाचनित्याःप्रसज्येरन्नित्यत
आह तेषांत्विति व्याख्यातंदृश्यं द्रष्टुःस्वरूपावधारणा
र्थमिदमारभ्यते दृश्यःव्याचष्टेदृशिमात्रइतिविशेषणा
निधर्मास्तैरपरामृष्टा तदनेनमात्रग्रहणस्यतात्पर्यंदर्शितं
स्यादेतत् यदिसर्वविशेषणरहिताद्दृक्शक्तिर्नतर्हिः
शब्दादयोदृश्येरन्नहिदृशिनाअसंस्पृष्टंदृश्यंभवतीत्य
तआहसपुरुषइति बुद्धिदर्पणेपुरुषप्रतिबिंबसंक्रां
तिरेवबुद्धिप्रतिसंवेदित्वंपुंसस्तथाचदृशिच्छायापन्नः
याबुध्यासंस्पृष्टाःशब्दादयोभवंतिदृश्याइत्यर्थःस्यादेत

त्पारमार्थिकमेवबुद्धिचैतन्ययोःकस्मादेक्यंनोपेयते
किमनयातच्छायापत्त्येत्यतआह सबुद्धेर्नसरूपइति
तथासरूपस्यतच्छायापत्तिरपिदुर्घटेत्यतआह नात्यं
तंविरूपइति तथासारूप्यंनिषेधतिनितावदितिहेतुंप्र
च्छति कस्मात्स्वहेतुकंवैरूप्येहेतुमाह ज्ञातेति परिणा-
मिनीबुद्धिर्यस्मात्तस्माद्विरूपायदाखल्वियंशब्दाद्या
काराभवतितदाज्ञातोस्याः शब्दादिलक्षणो भवति
विषय स्तदनाकारत्वे त्वज्ञात स्तथा च कदा-
चिदेवतदाकारतांदधतीपरिणामिनीति प्रयोगश्च
भवतिबुद्धिःपरिणामिनीज्ञाताज्ञातविषयत्वाच्छ्रोत्रा
दिवदिति तद्वैधर्म्यंपुरुषस्यतद्विपरीतत्वाद्धेतोः सि
द्धतीत्याहसदेति स्यादेतत्सदाज्ञातविषयश्चेत्पुरु
षोनतर्हिकेवलीस्यादित्याशयवान्पृच्छति कस्मादि
तिउत्तरंनहिबुद्धिश्चनामेति ग्राह्यग्रहणयोरस्तिस-
हसभवोनिरोधावस्थायामतउक्तविरोधसूचनाय पु.
रुषविषयश्चेति तेनाद्यश्चकारोबुद्धिंविषयत्वेनसमु-
च्चिनोति परिशिष्टौतुविरोधद्योतकौच्चकाराविति प्रयो
गस्तुपुरुषोऽपरिणामीसदासंप्रज्ञातव्युत्थानावस्थयोर्ज्ञा
तविषयत्वात्यःपरिणामीनासौसदाज्ञातविषयोय-
थाश्रोत्रादिरितिव्यतिरेकीहेतुः अपरमपिवैधर्म्यमाह
किंत्वपरार्थेति बुद्धिःखलुक्लेशकर्मवासनादिभिर्विषयेन्द्रि
यादिभिश्चसंहत्यपुरुषार्थमभिनिर्वर्तयंतीपरार्थाप्रयो

गश्चपरार्थोबुद्धिःसंहत्यकारित्वात्शयनासनाभ्यंगव
दितिपुरुषस्तु नतथेत्याह स्वार्थःपुरुषइति सर्वेपुरुषाय
कल्पते पुरुषस्तुनकस्मैचिदित्यर्थः वैधर्म्योतरमाह
सर्वैति सर्वानर्थान्शांतघोरमूढांस्तदाकारपरिणता
बुद्धिरध्यवस्यति सत्त्वरजस्तमसंवेतेपरिणामाइतिसि
द्धात्रिगुणा बुद्धिरिति नचैवंपुरुषइत्याह गुणानामि
ति तत्प्रतिबिंबितःपश्यतिनतु तदाकारपरिणतइत्य
र्थः उपसंहरतिअतइति अस्तुतर्हि विरूपइतिनात्यं
तंविरूपः तस्माद्यतःशुद्धोपिप्रत्ययानुपश्यः यथाचैतत्त
थोक्तंवृत्तिसारूप्यमितरत्रेत्यत्रतथाचोक्तंपंचशिखेन
अपरिणामिनीहिभोक्तृशक्तिरात्माअतएवबुद्धावप्रति
संक्रमाच्चपरिणामिनिबुद्धिरूपेर्थेसंक्रांतेवतद्वृत्तिंबुद्धि
वृत्तिमनुपतति नचसंक्रांताकथंसंक्रांतेवकथंवा वृ
त्तिंविनाअनुपततीत्यतआह तस्याश्चेति प्राप्तश्चैतन्यो
पग्रहउपरागोयेनरूपेणतत्तथाप्राप्तचैतन्योपग्रहरू
पंयस्याःसातथोक्ता एतदुक्तंभवतितथानिर्मलेजलेअसं
क्रांतोपिचंद्रमाःसंक्रांतप्रतिबिंबतयासंक्रांतइव ए
वमत्राप्यसंक्रांतापि संक्रांतप्रतिबिंबाचितिशक्तिःसं
क्रांतेवतेनबुध्यात्मत्वमापन्नांबुद्धिवृत्तिमनुपतः
तीति तदनेनानुपश्यइति व्याख्यातंतामनुकारेण प
श्यतीत्यनुपश्यइति द्रष्टृदृश्ययोःस्वरूपमुक्त्वास्वस्वा
मिलक्षसंबंधांगंदृश्यस्यद्रष्ट्रर्थत्वमाह तदर्थएवेति

दृशिरूपस्य पुरुषस्य भोक्तुः कर्मरूपतां भोग्यतामापन्नं दृश्यमिति तस्मात्तदर्थ एव द्रष्टृर्थ एव दृश्यस्यात्मा भवति न तु दृश्यार्थः ननु नात्मात्मार्थं इत्यत आह स्वरूपं भवतीति एतदुक्तं भवति सुखदुःखात्मकं दृश्यं भोग्यं सुखदुःखे चानुकूलयितृत्वप्रतिकूलयितृत्वे गीतत्वेन तदर्थ एव व्यवतिष्ठेते विषया अपि हि शब्दादयस्तादात्म्यादेवंचानुकूलयितारः प्रतिकूलयितारश्च न चात्मैवैषामनुकूलनीयः प्रतिकूलनीयश्च स्वात्मनि वृत्तिविरोधादतः पारिशेष्याच्चितिशक्तिरेवानुकूलनीया च प्रतिकूलनीया च तस्मात्तदर्थमेव दृश्यं न तु दृश्यार्थ अतश्च तदर्थ एव दृश्यस्यात्मा न दृश्यार्थो यत्स्वरूपमस्य यावत्पुरुषार्थमनुवर्तते निवर्तते च पुरुषार्थे इति वक्तेतद्द्याह स्वरूपं तु दृश्यस्य जडं पररूपेणात्मरूपेण चैतन्येन प्रतिलब्धात्मकमनुभूतस्वरूपं भोगापवर्गार्थतायां कृतायां पुरुषेण न दृश्यते भोगः सुखाद्याकारः शब्दाद्यनुभवोपवर्गः सत्त्वपुरुषान्यतानुभवस्तच्चैतदुभयमप्याजानतो जडायाः बुद्धेः पुरुषछायापत्त्या तिपुरुषस्यैव तयाश्च पुरुषभोगापवर्गयोः कृतयोः दृश्यस्य भोगापवर्गार्थतासमाप्यत इति भोगापवर्गार्थतायां कृतायामित्युक्तं अत्रान्तरे चोदयति स्वरूपहानादिति परिहरति न तु विनश्यति नचासंतानुपलभ्यं कथं न विनश्यतीत्याशयवानृच्छति कस्मादिति सूत्रेणोत्तरमाह कृतार्थत्वात् कृ

तोर्थोयस्यपुरुषस्यसतथातंप्रतिनष्टमप्यनष्टंतदृश्यंकु
तः सर्वान्पुरुषान्कुशलानकुशलान्प्रतिसाधारण
त्वात् व्याचष्टे कृतार्थमेकमिति नाशोऽदर्शनं अनष्टं
तु दृश्यमन्यपुरुषसाधारणत्वात् तस्माद्दृश्यात्पर
स्यात्मनः चैतन्यरूपंतेनतदिदृश्रुतिस्मृतीतिहास
पुराणप्रसिद्धमव्यक्तमनवयवमेकमनाश्रयंव्यापि
नित्यंविश्वकार्यशक्तिमत् यद्यपिकुशलेन तंप्रति
कृतकार्येनदृश्यते तथाप्यकुशलेनदृश्यमानंनना
स्तिनहिरूपमंधेननदृश्यतइति चक्षुष्मतापिदृश्य
मानमभावप्राप्तंभवतिनचप्रधानवदेकएवपुरुष
स्तन्नानात्वस्य जन्ममरण सुखदुःखोपभोगमुक्तिसं
सारव्यवस्थयासिद्धेः एकत्वश्रुतीनांच प्रमाणांतर
विरोधात्कथंचिद्देशकाल विभागभावेन भक्त्याप्युपप
त्तेः प्रकृत्येकत्वपुरुषनानात्वयोश्च श्रुत्यैवसाक्षात्प्र
तिपादनात् अजामेकांलोहितशुक्लकृष्णां बह्वीःप्रजाः
सृजमानानां सरूपाः अजोह्येकोजुषमाणोनुशेतेजहा
त्येनांभुक्तभोगामजोन्यइति श्रुतिः अस्याएवश्रुतेश्चा
नेनसूत्रेणार्थोनोदितइतियतो दृश्यं नष्टमप्यनष्टंपुरु
षांतरंप्रत्यस्ति अतोदृग्दर्शनशक्त्योर्नित्यत्वादनादिः
संयोगो व्याख्यातः अत्रैवागमिनामनुमतिमाह नथा
चोक्तमिति धर्मिणांगुणानामात्मभिरनादिसंयोगाद्ध
र्ममात्राणांमहदादीनामप्यनादिः संयोगइति एकै

कस्यमहदादेःसंयोगोऽनादिरप्यनित्यएव यद्यपि त
थापिसर्वेषांमहदादीनां नित्यःपुरुषांतराणांसाधार
णत्वादतउक्तंधर्ममात्राणामिति मात्रग्रहणेनव्याप्तिं
गमयति अतएतद्भवतियद्यप्येकस्यमहतः संयोगो
ऽतीततामापन्नस्तथापिमहदंतरस्यपुरुषेणसंयोगोऽना
ऽतीतइतिनित्यउक्तः तदेवंतादर्थ्येसंयोगकारणेउक्तेप्रा
संगिकेप्रधाननित्यत्वे संयोगसामान्यनित्यत्वेहेतौचो
क्तेसंयोगस्ययत्स्वरूपमसाधारणोविशेषइतियावत्
तदभिसयेदंसूत्रंप्रववृते स्वगःयतोदृश्यंतदर्थमत
स्तज्जनितमुपकारंभजमानःपुरुषस्तस्यस्वामीभव
ति भवतिचदृश्यमस्यस्वंसचानयोःसंयोगः शक्तिमा
त्रेण अचस्थितस्तत्स्वरूपोपलब्धिहेतुःतदेतदाष्यमत्र
वद्योतयतिपुरुषः स्वामीयोग्यतामात्रेणदृश्येनस्वेनयो
ग्यतयैवदर्शनार्थं संयुक्तःशेषंसुगमं स्यादेतदृष्टःस्व
रूपोपलब्धिरपवृज्यतेऽनेनेत्यपवर्गउक्तःनचमोऽस्यः
सांधनवांस्तथासत्ययंमोक्षत्वादेवऽपवर्ततेत्यतआहदर्श
नकार्यावसानो बुद्धिविशेषेणसहपुरुषविशेषस्यसं
योगइतिदर्शनं वियोगकारणमुक्तं कथंपुनर्दर्शनका
र्यावसानत्वं संयोगस्येत्यतआह दर्शनमिति ततःकि
मित्यतआह अदर्शनमविद्यासंयोगनिमित्तमित्युक्तं
उक्तमर्थस्पष्टयति नात्रेति ननुदर्शनमदर्शनंविरो
धिनंविनिवर्त्तयतु बंधस्यकुतोनिवृत्तिरित्यतआह

दर्शनस्येति वुध्यादिविविक्तस्यात्मनः स्वरूपावस्थान
मोक्षउक्तोनतस्यसाधनंदर्शनमपितुअदर्शननिवृ
त्तेरित्यर्थः असाधारणंसंयोगेहेतुमदर्शनविशेषं
गृहीतुमदर्शनमात्रंविकल्पयति किंचेदमितिपर्यु
दासंगृहीत्वाह किंगुणानामधिकारःकार्यारंभणसा
मर्थ्यं ततोहिसंयोगःसंसारहेतुरुपजायते प्रसज्यप्र
तिषेधंगृहीत्वा द्वितीयंविकल्पमाह अहोस्विदिति
दृशितोविषयःशब्दादिःसत्वपुरुषान्यताच येनचि
त्तेनतस्यतद्विषयस्यानुत्पादः एतदेवस्फोरयति स्व
स्मिन्दृश्येशब्दादौसत्वपुरुषान्यतायांचेति तावदेव
प्रधानंनिश्चेष्टतेनयावत् द्विविधदर्शनमभिनिर्वर्त्तय
ति निष्पादितोभयदर्शनंतुविनिवर्तेतइति पर्युदास
एवतृतीयंविकल्पमाह किमर्थवत्तागुणानांसत्का
र्यवादसिद्धेहिभाविनावपि भोगापवर्गौव्यपदे
श्यनयास्तइत्यर्थः पर्युदासएवचतुर्थंविकल्पमाह अ
थाविद्याप्रतिसर्गेकालेस्वचित्तेनसह निरुद्धा प्रधान
साम्यमागतावासनारूपेण स्वचित्तोत्पत्तिबीजंतेन
दर्शनादन्याविद्यावासनैवादर्शन मुक्तापर्युदासएव
पंचमंविकल्पमाह किंस्थितिसंस्कारस्य प्रधानवर्त्ति
नःसाम्यपरिणामपरंपरावाहिनः क्षयेगतिर्महदादि
विकारारंभस्तद्धेतुःसंस्कारः प्रधानस्यगतिसंस्का
रस्तस्याभिव्यक्तिःकार्योन्मुखत्वं तदुभयसंस्कारस्वा

वैमत्तांतरानुमतिमाह यत्रेदमुक्तमैकांतिकत्वंव्यासेध
द्भिः प्रधीयतेजन्यते विकारजातमनेनेतिप्रधानं तच्चेत्स्थि
त्यैववर्तेत नकदाचिद्गत्याततो विकाराकरणान्नप्रधीय
तेनेनकिंचिदप्रधानंस्यात् अथगत्यैववर्तेतनकदाचि
दपिस्थित्यातत्राह तथागत्यैवेति क्वचित्पाठः स्थित्यैग
त्यैइति तादर्थ्येचतुर्थीएवकारश्चद्रष्टव्यः स्थित्यैचेन्नव
र्तेतनक्वचिद्विकारोविनश्येततथाच भावस्यसतोऽविना
शिनोनोत्पत्तिरपीतिविकारत्वादेवन्यवेत एवंचनप्रधी
यते अत्रकिंचिदित्यप्रधानंस्यात् तदुभयथास्थित्यागत्र
त्याचास्यवृत्तिः प्रधानव्यवहारंलभतेनान्यथा एकांता
भ्युपगमेनकेवलं प्रधानेकारणांतरेष्वपि परब्रह्मतन्मा
यापरमाण्वादिषुकल्पितेषुसमानश्चर्चोविचारःतान्यपि
हि स्थित्यैववर्त्तमानानिविकाराकरणा दकारणानिस्युः
गत्यैववर्तमानानि विकारानित्यत्वादकारणानिस्युरि
तिचपर्युदासएव नञ्कल्पमाह दर्शनशक्तिरेवेतियथा
प्रजापतिव्रतेनेक्षेतोद्यंतमादित्यमिति अनीक्षणप्रत्या
सन्नः संकल्पोगृह्यते एवमिहापि दर्शननिषेधेतत्प्र
त्यासन्नासन्मूलाशक्तिरुच्यते साचदर्शनंभोगादिल
क्षणंप्रस्तोतुं द्रष्टारंदृश्येनयोजयतीतिअत्रेवश्रुतिमा
ह प्रधानस्येति स्यादेतत्प्रधानं आत्मख्यापनार्थं प्रवर्त्त
तेइतिश्रुतिराह नतुआत्मदर्शनशक्तिः प्रवर्ततइत्यत
आह सर्वबोध्यबोधसमर्थइतिप्राक्प्रवृत्तेःप्रधानस्य

नात्मख्यापनमात्रंप्रवृत्तौप्रयोजकमसामर्थ्येत द्योगात्त स्मात्सामर्थ्यं प्रवृत्तेःप्रयोजकमितिश्रुत्यार्थादुक्तमित्यर्थः दर्शनशक्तिःप्रधानाश्रयेत्यंगीकृत्यषष्ठःकल्पःइमामे वोभयाश्रयामास्थायसप्तमकल्पमाह उभयस्यपुरुष स्यचदृश्यस्यचादर्शनं दर्शनशक्तिधर्मइत्येकेस्मादेत न्मृष्यामहे दृश्यस्येति तस्यसर्वशक्त्याश्रयत्वान्नद्रष्टुरिति पुनर्मृष्यामः नहितद्धाराज्ञानशक्तिस्तत्रज्ञानस्यास मवायादन्यथापरिणामानिरित्यतआह नत्रेदमिति भवतुदृश्यात्मकं तथापितस्यजडत्वेन त द्दर्शनशक्तिका र्यंदर्शनमपिजडमितिनशक्यतद्धर्मत्वेन विज्ञातुंजडः स्य स्वयमप्रकाशत्वा दतोदृशेरात्मनः प्रत्ययंचैतन्यच्छा यापत्तिमपेक्ष्यदर्शनं तद्धर्मत्वेनभवति निज्ञायतेविष येणविषयिणोलक्षणात् नन्वेतावतापिदृश्यधर्मत्वम स्यभवति नतुपुरुषधर्मत्वमपीत्यतआह तथापुरुषः स्येति सत्यंपुरुषस्यानात्मभूतएवतथापिदृश्यबुद्धिस्त्वस्यप्रत्यम वतन्यच्छायापत्तिस्तमपेक्ष्यपुरुषधर्म त्वेनच नतुपुरुषधर्मत्वेनएतदुक्तंभवतिचैतन्यवि बोद्धाहितयाबुद्धिचैतन्ययोरभेदाद्बुद्धिधर्मोऽप्यैतः न्यधर्मइवचकास्तीति अष्टमंकल्पमाह दर्शनंज्ञा नमेवशब्दादीनांमदर्शनंनतुसत्वपुरुषान्यतायाः इतिकेचिद्यथाचक्षूरूपेप्रमाणमपिरसादावप्रमा णमुच्यते एतदुक्तंभवतिसुखाद्याकारशब्दादिज्ञा

नसाम्यमापादयति नथेदं विद्यमानं गुणपुरुषान्यता-
ख्यातिज्ञानं चित्तनिवृत्तिंनकरोति परवैराग्येण ज्ञान
प्रसादमात्रेण ससंस्कारंनिरुद्धंविनष्टंकरिष्यतीतिका
प्रत्याशायस्मिन् सत्येवयद्भवति तत्तस्य कार्यंनतुय
स्मिन्नसतीतिभावः अत्रैकदेशिमतेनपरिहारमाहत
त्रेति ईषदपरिसमाप्तआचार्यआचार्यदेशीयः आचा
र्यस्तुवायुप्रोक्तेकृतलक्षणः आचिनोतिचशास्त्रार्थ
मान्चारेस्थापयत्यपिस्वयमाचरतेयस्मादाचार्यस्तेन
चोच्यतइतिभोगविवेकख्यातिरूपपरिणतबुद्धिनि
वृत्तिरेवमोक्षःनच बुद्धिस्वरूपनिवृत्तिः सा चधर्मंमे
घां तविवेकख्यातिप्रतिष्ठाया अनंतरमेवभवतिस
त्यपिबुद्धिस्वरूपमात्रावस्थानइत्यर्थः एतदेवस्फोर
यति अदर्शनस्य बंधकारणस्याभावाद्बुद्धिनिवृत्तिर
स्तत्रादर्शनं बंधकारणंदर्शनान्निवर्तते दर्शननिवृ
त्तिस्तुपरवैराग्यसाध्यासत्यपिबुद्धिस्वरूपावस्थाने
मोक्षइतिभाव.एकदेशिमतमुपन्यस्यस्वमतमाहत
त्रचित्तनिवृत्तिरेवमोक्षःननूक्तंदर्शनेनिवृत्तेऽचिरा
च्चितस्वरूपनिवृत्तिर्भवतीति कथंदर्शनकार्येस्यतत्रा
ह किमर्थमस्थानेमतिविभ्रमइति अयमभिसंधिःयदि
दर्शनस्यसाक्षाच्चित्तनिवृत्तौकारणभावमंगीकुर्वीम
हि ततएवमुपालभ्येमहिकिंतुविवेकदर्शनंप्रकर्ष-
काष्ठांप्राप्तंनिरोधसमाधिभावनाप्रकर्षक्रमेणचित्त

निवृत्तिमसुरुषस्वरूपावस्थानोपयोगीत्यातिष्ठामहे
तत्कथमुपालभ्येमहीति तदेवं व्यूहद्वयमुक्त्वा तृतीय
व्यूहाभिधानाय सूत्रमवतारयति हेयंदुःखमुक्तमि
तितुल्यंव्याचष्टे तस्येति अस्तिहि महाप्रलयेपिसंयो
गाभावोनउक्तमात्यंतिकइतिदुःखोपरमोहानमितिपु
रुषार्थेनादर्शितारोषमतिरोहितार्थं हानोपायलक्षणंचतुर्थं
व्यूहमाख्यातुंसूत्रमवतारयति विपः आगमानुमानाभ्या
मपिविवेकख्यातिरस्तिनचासौव्युत्थानंतत्संस्कारंवानिव
र्तयति तद्वतोपितदनुवृत्तेरितितन्निवृत्त्यर्थमविप्लवेति
विप्लवोमिथ्याज्ञानंतद्र हिता एतदुक्तंभवति श्रुतमये
नज्ञानेनविवेकंगृहीत्वायुक्तिमयेनचव्यवस्थाप्यदीर्घ
कालनैरंतर्य सत्कारासेवितायाभावनायाःप्रकर्षपर्यंतं
समधिगतासाक्षात्कारवतीविवेकख्यातिर्निवर्तितसवा
सन मिथ्याज्ञानानिर्विप्लवाहानोपायइतिशेषंसुगमं वि
वेकख्यातिनिष्ठायाःस्वरूपमाह सूत्रेण तस्यप्रज्ञाव्याच
ष्टे तस्येति प्रत्युदितख्यातेर्वर्तमान ख्यातेर्योगिनःप्रत्या
म्नायःपरामर्शः अशुद्धिरेवावरणंचित्तसत्वस्य तदेवमलं
तस्यापगमात् चित्तस्य प्रत्ययांतरानुत्पादेतामसराजसः
व्युत्थानप्रत्ययानुत्पादेनिर्विप्लव विवेकख्यातिनिष्ठामा
पन्नस्यसप्तप्रकारैवप्रज्ञाविवेकिनोभवतिविषयभेदा
त्तज्ञाभेदःप्रकृष्टोतोपासांभूमीनामवस्थानांतास्तयोः
क्ताःयतःपरंनास्तिसप्रकर्षःप्रांताभूमयोयस्याःप्रज्ञायाः

विवेकख्यातेः सा तथोक्ता ताएवसप्तप्रकाराः प्रज्ञाभूमी
रुदाहरति तद्यथेति तत्र पुरुषप्रयत्ननिष्पाद्यासु चत
सृषु भूमिषु प्रथमामुदाहरति परिज्ञातंहेयं यावत् कि
लप्राधानिकं तत्सर्वं परिणामतापसंस्कारैर्गुणवृत्तिवि
रोधात् दुःखमेवेति हेयं तत्परिज्ञातं प्रांततांदर्शयति
नास्य पुनः किंचिद्परिज्ञातं परिज्ञेयमस्ति द्वितीयामा
ह क्षीणाइति प्रांततामाह नपुनरिति तृतीयामाहसा
क्षात्कृतं प्रत्यक्षेण निश्चितं मया संप्रज्ञातावस्थायामे
वनिरोधसमाधिसाध्यं हानं नपुनरस्मात्परं निश्चेतव्यम
स्तीतिशेषः चतुर्थीमाह भावितो निष्पादितो विवेकख्या
तिरूपोहानोपायोनास्याः परं भावनीयमस्तीतिशेषः ए
षाचतुष्टयीकार्याविमुक्तिः समाप्तिः कार्यतया प्रलयव्या
प्यतादर्शिता क्वचित्पाठः कार्यविमुक्तिरिति कार्यांतरेण
विमुक्तिः प्रज्ञाया इत्यर्थः प्रयत्ननिष्पाद्यानुनिष्पादनीया
मप्रयत्नसाध्यां चित्तविमुक्तिमाह चित्तविमुक्तिस्तुत्रयी
प्रथमामाह चरिताधिकारा बुद्धिः कृतभोगापवर्गकार्यै
त्यर्थः द्वितीयामाह गुणाइति प्रांततामाह नचैषामिति
तृतीयामाह एतस्यामवस्थायामिति एतस्यामवस्थायां
जीवन्नेव पुरुषः कुशलो मुक्त इत्युच्यते चरमदेहत्वादित्याह
एतामिति अनौपचारिकं मुक्तमाह प्रतिप्रसवे प्रधान
लयेपि चित्तस्य मुक्तः कुशल इत्येनभवति गुणातीत
त्वादिति तदेवं चतुरोव्यूहानुक्त्वा तन्मध्यपतितस्य हा

नोपायस्य विवेकख्यातेर्गोदोहनादिवत् प्रागसिद्धेरसि
द्धस्यचोपायत्वाभावात् सिध्युपायान् वक्तुमारभतद्-
त्याह सिद्धेति तत्राभिधास्यमानानां साधनानांयेनप्रका
रेणविवेकख्यात्युपायत्वंतद्दर्शयतिसूत्रेणयोतिः योगांगा
निहि यथायोगं दृष्टादृष्टद्वारेणाशुद्धिंक्षिण्वंति पंचपर्व
णोविपर्ययस्येत्युपलक्षणं पुण्यापुण्ययोरपिजात्यायु-
र्भोगहेतुत्वेनाशुद्धिरूपत्वादिति शेषंसुगमं नानाविध
स्यकारणभावस्य दर्शनाद्योगांगानुष्ठानस्यकीदृशंका
रण मित्यतआह योगांगानुष्ठानमिति अशुध्यावियो
जयति बुद्धिसत्वमिति अशुद्धेर्वियोगकारणंदृष्टांतमा
ह यथा परशुरितिपरशुः छेद्यंवृक्षंमूलेनवियोजयति
अशुध्यावियोजयद्बुद्धिसत्वं विवेकख्यातिंप्रापयति य
था धर्म्मस्सुखंतथायोगांगानुष्ठानंविवेकख्यातेःप्राप्ति
कारणं नान्येनप्रकारेणेत्याह विवेकख्यातेस्त्विति ना
न्यथेतिप्रतिषेधश्रवणात् पृछति कतिचैतानीति उ
त्तरंनवैवेति तानिदर्शयति कारिकया तद्यथाउत्पत्ती
ति अत्रोदाहरणान्याह तत्रोत्पत्तिकारणमिति मनो
विज्ञानमव्यपदेश्यावस्थातोपनीयवर्तमानावस्थामा
पादयदुत्पत्तिकारणंविज्ञानस्य स्थितिकारणंमनसःपु
रुषार्थता अस्मिताया उत्पन्नंमनस्तावद्भवति श्छेनया
वद्विविधंपुरुषार्थमभिनिर्वर्त्तयति अथनिर्वर्त्तितपुरु
षार्थद्वयंस्थितेरपैति तस्मात्तत्कारणादुत्पन्नस्यमनसो

नागतपुरुषार्थेनास्थितिकारणंदृष्टांतमाह शरीरस्येवे
ति प्रत्यक्षज्ञाननिमित्तमिंद्रियद्वारास्वतोवाविषयस्य
संस्क्रियाभिव्यक्तिः तस्याःकारणंयथारूपस्यालोकःवि
कारकारणंमनसोविषयांतरं यथाहि मृकंडोःसमा=
हितमनसोवल्लकीविपंच्यमानपंचमस्वरश्रवणस
मनंतरमुन्मीलिताक्षस्यस्वरूपलावण्य यौवन स
म्पन्ना मप्सरसंम् प्रम्लोचा मीक्षमाणस्य स
माधिमपहायतस्यांसक्तंमनोबभूवेति अत्रैवनिदर्श
नमाह यथाग्निः पाक्यस्यतंडुलादेः कठिनावयवस=
न्निवेशस्य प्रशिथिलावयवसंयोगलक्षणस्यविकार=
स्यकारणंसतएवविषयस्यप्रत्ययकारणंधूमज्ञानम=
ग्निज्ञानस्येति ज्ञायतइतिज्ञानं अग्निश्वासौज्ञानंचे=
ति अग्निज्ञानंतस्यएतदुक्तंभवति वर्तमानस्यैवाग्ने
र्ज्ञेयस्यप्रत्ययकारणतयाकारणमितिऔत्सर्गिकीनिर
पेक्षाणांकारणानांकार्यक्रियाप्राप्तिस्तस्याःकुतश्चिदप
वादोऽप्राप्तिः यथानिम्नोपसर्पणस्वभावानामपांप्रति
बंधःसेतुनातथेहापि बुद्धिसत्वस्यसुखप्रकाशशील
स्यस्वाभाविकीसुखविवेकख्यातिजनकताप्राप्तिः
साकुतश्चिदधर्मात्तमसोवाप्रतिबंधान्नभवतिधर्मा
त्तयोगांगानुष्ठानाद्वातदपनयेतत्प्रतिबद्धवृत्तिस्व
भावतएवतज्जनकतयातदाप्नोतियथावस्थितिनि=
मित्तमप्रयोजकंप्रकृतीनांवरणभेदस्तुततःक्षेत्रिक

घदिति तदेवविवेकख्यातिलक्षणकार्यापेक्षयाप्राप्ति कारणमुक्तं अवांतरकार्यापेक्षयातुतदेववियोगकार ण मित्याह वियोगकारणमिति अन्यत्व कारणमाह अन्यत्व कारणं यथा सुवर्णकारःसुवर्णस्य कटककुं डल केयूरादिभ्यो भिन्नाभिन्न भेद विवक्षया कटका दि भिन्नस्य सुवर्ण कुंडलादन्यत्वं तथाच कटककारी सुवर्णकारः कुंडलादभिन्नात्सुवर्णा दन्यत् कुर्वन्न न्यत्व कारणं अग्निरपि पाकस्यान्यत्व कारणं यद्यपि तथापि धर्म्मिणो धर्म्मयोः पुलाक तंडुलत्वयो भेद विवक्षया धर्म्मयो रुपजनापायेपि धर्म्येनुवर्त्तेन इ ति न तस्यान्यत्वं शक्यं वक्तुमिति विकारमात्र का रणत्व मुक्तमिति नसंकरः नच संस्थान भेदो धर्म्मि णो न्यत्वकारणमितिव्याख्येयं सुवर्णकारइत्यस्यासंग तेः वाह्यमन्यत्वकारणमुपन्यस्याध्यात्मिकमुदाहर तिएवमेकस्येति अविद्याकमनीयेयंकन्यकेत्यादिज्ञा नंसंमोहयोगात् सएवस्त्रीप्रत्ययोमूढोविषण्णोभवति चै त्रस्यमैत्रस्यपुण्यवतोकलत्ररत्नमेतन्नतुममभाग्यहीन नस्येति एवंसपत्नीजनस्यतस्यांद्वेषःस्त्रीप्रत्ययस्यदुःख त्वेएवंमैत्रस्यतस्याःभर्तुःरागस्तस्यैवस्त्रीप्रत्ययस्यसु खत्वेतत्वज्ञानंत्वङ्मांसमेदोस्थिमज्जासमूहःस्त्रीकायः स्थानबीजादिभिरशुचिरितिविवेकिनांमध्यस्थैवैराग्ये कारणमितिधृतिकारणंशरीरमिंद्रियाणांविधारकंनिद्रि

याणिचशरीरस्यसामान्याकरणवृत्तिर्हिप्राणाद्यावायवः पंचतदभावेशरीरपातादेवंमांसादिकायांगानामपिप रस्परविधार्यविधारकत्वंएवंमहाभूतानिपृथिव्यादी= निमनुष्यवरुणसूर्यगंधवदशशितोकनिवासिनांश रीराणांतानिचपरस्परंपृथिव्यांहिगंधरसरूपस्पर्शश= ब्दगुणायांपंचमहाभूतानिपरस्परंविधार्यविधारक= भावेनावस्थितान्यप्सुचत्वारितेजसित्रीणिद्वेचमातरि श्वनीतितैर्यग्योनमानुष्यदेवादीनिचविधार्यविधारक भावेनावस्थितानिनन्वाधाराधेयभावरहितानांकुत स्तत्वमित्यतआह परस्परार्थत्वादितिमनुष्यशरीरंहि पशुपक्षिमृगसरीसृपस्थावरशरीरोपयोगेनध्रियते एवंव्याघ्रादिशरीरमपिमनुष्यपशुमृगादिशरीरोपयो गेन एवंपशुपक्षिमृगादिशरीरमपिस्थावराद्युपयोगे नएवंदेवशरीरमपिमनुष्योपहृतछागमृगकपिंजल= मांसाज्यपुरोडाशसहकारिशाखाप्रस्तरादिभिरिज्यमा नंतदुपयोगेनएवंदेवतापिवरदानवृष्ट्यादिभिर्मनु= ष्यादीनिधारयतीत्यस्तिपरस्परार्थत्वमित्यर्थः शेषंसुगमं संप्रतिन्यूनाधिकसंख्याव्यवच्छेदार्थयोगांगान्यवधार यति तत्रयोगांगान्यवधार्यंतइतियतिवैराग्याभ्यास= वैराग्यश्रद्धावीर्यादयोपियथायोगमेतेष्वेवस्वरूपतोनां तरीयकतयाचांतर्भावयितव्याः यमनियमान्यंगान्युद्दि श्ययमनिर्देशकंसूत्रमवतारयति तत्रेतिऽमाःयोगांग

महिंसामाह सर्वथेति इंदृशीमहिंसांस्तौति उत्तरेचेति तन्मूलाइत्यहिंसामपरिपाल्यकृतान्यकृतकल्पाःनि ष्फलत्वादित्यर्थः तत्सिद्धिपरतयैवानुष्ठानमहिंसाचे न्मूलमुत्तरेषांकथंतेअहिंसासिद्धिपराइत्यतआह तत्स तिपादनायेति सिद्धिर्ज्ञानंनोत्पत्तिरित्यर्थः स्यादेतदहिं साज्ञानार्थयुत्तरेकं कृतेरन्यतएवतदवगमादित्यत आह तदवदातेयद्युत्तरेनानुष्ठीयेरन् अहिंसामलिना स्यादसत्यादिभिरित्यर्थः अत्रैवागमिकानांसंमतिमाह तथाचेति सुगमं सत्यलक्षणमाह यथार्थेवाङ्मनसेइति यथाशब्दसाकांक्षंपूरयतियथादृष्टमिति प्रतिसंबंधि नंतथाशब्दंप्रतिक्षिपति तथा वाङ्मनश्च विवक्षायां कर्तव्यायामिति अन्यथातु नसत्यंएतस्योपपत्तिकमा ह परत्रपुरुषे स्वबोधसंक्रांतयेस्वबोधसदृशबोधज ननायवागुक्तोच्चरिता अतःसापदिनवंचितावंचिका यथाद्रोणाचार्येणस्वतनयाश्वत्थाममरणमायुष्मन्स त्यधनाश्वत्थामाहतइतिपृष्टस्ययुधिष्ठिरस्यप्रतिवच नंहस्तिनमभिसंधायसत्यंहतोअश्वत्थामेतितदिदमु क्तस्योत्तरंनयुधिष्ठिरस्यस्वबोधंसंक्रामयतिस्वबोधो ह्यस्यहस्तिहननविषयइंद्रियजन्मानचासौसंक्रांतः किंत्वन्यएवतस्यतनयवधबोधोजातइतिभ्रांतावाभ्रां तिजाभ्रांतिश्चविनष्टासमयेनाज्ञेयार्थावधारणसमयेवा प्रतिपत्त्यावंध्याप्रतिपत्तिवंध्याययानार्याप्रतिम्लेच्छभाषा

प्रतिपत्तिर्वंध्यानिष्प्रयोजनावास्यादितियथाऽनपेक्षिता भिधानावाक्तत्राहिपरत्रस्वबोधस्यसंक्रांतिरप्यसंक्रां तिरेवानिष्प्रयोजनत्वादितिएवंलक्षणमपिसत्यंपरोप कारफलंसत्साभासं नतुसत्यमित्याह एषेति तद्यथास त्यतपसस्तस्करैःसार्थेगमनं पृष्टस्यसार्थेगमनाभि धानमिति अभिधीयमानोच्चार्यमाणाशेषंसुगमं अभा वस्यभावाधीननिरूपणतयास्तेयलक्षणमाहस्तेयम शास्त्रपूर्वकमिति विशेषेणसामान्यंलक्ष्यत इत्यर्थः मानसव्यापारपूर्वकत्वाद्वाचनिककायिकव्यापारयोः प्राधान्यात्मनोव्यापारउक्तोऽस्टहारूपमिति ब्रह्मचर्यस्व रूपमाह गुप्तेति संयतोपस्थेपिहि स्त्रीप्रेक्षणतदालापकं दर्पायतनतदंगस्पर्शनसक्तोनब्रह्मचर्यवानितितन्निं रासायोक्तं गुप्तेंद्रियस्येति इंद्रियांतराण्यपितत्रलोलुपा निरक्षणीयानीति अपरिग्रहस्वरूपमाह विषयाणामि ति तत्रसंगदोषउक्तोभोगाभ्यासमनुविवर्द्धते रागाःकौ शलानिचेंद्रियाणामिति हिंसालक्षणश्चदोषोनानुपह त्यभूतान्युपभोगःसंभवतीति अशास्त्रीयाणामयत्नोप नतानामपिविषयाणांनिंदितप्रतिग्रहादिरूपार्जनदोष दर्शनात् शास्त्रीयाणामप्युपार्जितानांचरक्षणादिदोषद र्शनादस्वीकरणमपरिग्रहःसामान्यतउक्तायादृशाःपुन र्योगिनामुपादेयास्तादृशान्वक्तुंसूत्रमवतारयति तेत्वि तिजातंसर्वासुजात्यादिलक्षणासुभूमिषुनिदिताःसार्व

भौमाः अहिंसादय इत्यन्यत्राप्यवछेदऊहनीयः सुगमं भाष्यं शौचादिनियममाचष्टे व्याचष्टे शौचमिति आदिश ब्देन गोमयादयो गृह्यंते गोमूत्रयावकादि मेध्यं तस्याभ्य वहरणादि आदिशब्दाद्ग्रासपरिमाणसंख्यानियमादयो ग्राह्याः मेध्याभ्यवहरणादिजनितमिति वक्तव्ये मेध्याभ्य वहरणादि वेत्युक्तं कार्ये कारणोपचारात् चित्तमलाः मद मानासूयादयस्तदपनयो मनः शौचं प्राणयात्रामात्रहेतोर भ्यधिकस्यानुपादित्सा संतोषः प्रागेव स्वीकरणपरित्यागादि ति विशेषः काष्ठमौनमिंगितेनापि स्वाभिप्रायाप्रकाशनं अ वचनमाकारमौनं परिक्षीणवितर्कजालइति वितर्का वक्ष्यमाणसंशयविपर्ययावेति एतावता शुद्धोभिसंधिरु क्तः एतेच यमनियमाः विष्णुपुराणेउक्ताः ब्रह्मचर्यमहिं सांचसत्यास्तेयापरिग्रहान् सेवेत योगीनिष्कामोयो ग्यतांस्वमनोनयन् स्वाध्यायशौचसंतोषतपांसि निय तात्मवान् कुर्वीतब्रह्मणि तथा परस्मिन्प्रवणं मनः ए तेयमाः सनियमाः पंचपंच प्रकीर्त्तिताः विशिष्टफलदाः काम्या निष्कामानां विमुक्तिदा इति श्रेयांसि बहु विघ्ना नीत्येभाम पवादसंभवे तत्प्रतीकारोपदेशपरं सूत्रम व तारयति एतेषां यमनियमानामिति सूत्रे विनं वितर्का णां भाष्येनास्तितिरोहितमिव किंचन तत्र वितर्काणां स्वरूप प्रकार कारण धर्म फल भेदान् प्रतिपक्षभावमा विषयान् प्रतिपक्षभावनास्वरूपाभिधित्सया सूत्रेणा

ह विनं व्याचष्टे तत्र हिंसेति प्राणभृद्द्रोहस्यापरिसंख्ये
यत्वान्नियमविकल्पसमुच्चयाःसंभविनः हिंसादिपुत
त्राधर्मतः तमःसमुद्रेकेसतिचतुर्विधविपर्ययलक्षण
स्याज्ञानस्याप्युदयवत्त्वज्ञानफलत्वमप्येतेषामितिदुः
खाज्ञानानंतफलत्वमेवहिप्रतिपक्षभावनं तदृशादे
भ्योनिवृत्तिरिति तदेवप्रतिपक्षभावनंस्फोरयति वध्य
स्यपश्वादेर्वीर्यंप्रयत्नं कायव्यापारहेतुंप्रथममाक्षिप
तियूपनियोजनेनतेनहिपशोरप्रागल्भ्यंभवतिशेषम
तिस्फुटंउक्तायमनियमास्तदपवादकानांचवितर्का
णांप्रतिपक्षभावनातोहानिरुक्तासंप्रत्यप्रस्तूहंयम
नियमाभ्यांसात्तसिद्धिपरीक्षासूचकानिचिन्हान्युप
न्यस्यतियत्परिज्ञानायोगीतत्रतत्रकृतकृत्यःकर्तव्ये
षुप्रवर्ततेइत्याह यदेति तगःशाश्वतिकविरोधात्र
प्यश्वमहिषमूषकमार्जारादि नकुलादयोपिभगव
तःप्रतिष्ठिताहिंसस्यसन्निधानात्तच्चित्तानुकारिणो
वैरंपरित्यजंतीति सत्वंक्रियासाध्योधर्माधर्मौक्रि
यातत्फलंचस्वर्गनरकादितेएवत्राश्रयतीत्याश्रय
स्तस्यभावस्तत्त्वंतदस्यभगवतोवाचोभवतीतिक्रि
याश्रयत्वमाह धार्मिकइतिफलाश्रयत्वमाह स्वर्ग
मिति अमोघास्वप्रतिहता अस्तेयप्रतिष्ठायां सर्वरत्नो
पस्थानंसुबोधं ब्रह्मचर्यप्रतिष्ठायांवीर्यलाभः वीर्यंसा
मर्थ्ययस्यलाभादप्रतिघान् अप्रतिघातान्गुणान् अ

णिमादीन् उत्कर्षयत्युपचिनोति सिद्धश्च तारादिभिर
ष्टाभिः सिद्धिभिरूहा परनामभिरुपेतो विनेयेषु शिष्ये
षु ज्ञानं योगतदंगविषयमाधातुं समर्थो भवतीति अप
रिग्रहस्थैर्ये जन्मकथंतासंबोधः निकायविशिष्टैर्देहेंद्रि
यादिभिरभिसंबंधो जन्म तस्य कथंता किंप्रकारता त
स्याः संबोधः साक्षात्कारः सप्रकारातींद्रियशांतोदिता
व्यपदेश्यजन्मपरिज्ञानमिति यावत् अतीतं जिज्ञासते
कोऽहमासमिति तस्यैव प्रकारभेदमुत्पादे स्थितौ च जि
ज्ञासते कथमहमासमिति वर्तमानस्य जन्मनः स्वरूपं
जिज्ञासते किंस्विदिति शरीरं भौतिकं किं भूतानां समूह
मात्रमाहोस्वित्तेभ्योऽन्यदिति अत्रापि कथंस्विदनुषंजनी
यः कस्वित्तु यद्यत एव अनागतं जिज्ञासते के भविष्याम इ
ति अत्रापि कथंस्विदित्यनुषंग एवमस्येति पूर्वोलोतीं
तः कालः परांतो भविष्यन् मध्ये वर्तमानस्तेषु आत्मनो भावः
शरीरादिसंबंधस्तस्मिं जिज्ञासानंतश्च ज्ञानं यो ह्यद्य दि
दृतिसतत्करोतीति न्यायात् शौचः अनेन बाह्यशौचसिद्धि
सूचकं कथितं आंतरशौचसिद्धिसूचकमाह किंचेति सत्त्व
चित्तमलानामाक्षालनेन चित्तसत्वममलं प्रादुर्भवति विम
लात्तसौमनस्यं स्वच्छतास्वच्छंतदेकाग्रंततो मनस्तत्रा
णामिंद्रियाणां तज्जयाज्जयस्ततआत्मदर्शनयोग्यत्वं बु
द्धिसत्वस्य भवतीति संभवः न विद्यते सा उत्तमः अनुत्तमः
यथा चोक्तं ययातिना पुरोर्यौवनमर्पयता यादृस्यजादु

मेतिभिर्यानजीर्यतिजीर्यतांतांतस्मासन्त्यजन्प्रान्तःसु
खेनैवाभिपूर्यते तदेतद्दर्शयति यच्च कामसुखंलोक
इत्यादिना तपःसिद्धिसूचकमाह कायः अशुद्धिलक्षण
मावरणं तान्समधर्मादिः अणिमाद्यामहिमालघिमा
प्राप्तिश्चसुगमं स्वाध्यायसिद्धिसूचकमाह स्वागः सुगमं
सनात् नचवाच्यमीश्वरप्रणिधानादेवचेत् संप्रज्ञात
स्यसमाधेरंगिनःसिद्धिःकृतंसप्तभिरंगैरिति ईश्वरप्र=
णिधानसिद्धौ दृष्टा दृष्टावांतरव्यापारेणतेषामुपयो
गात् संप्रज्ञातसिद्धौचसंयोगपृथक्त्वेनद्धग्दवक्र=
क्रत्वर्थतापुरुषार्थताच्च नचैवमनंतरंगताधारणा=
ध्यानसमाधीनां संप्रज्ञातसिद्धौसंप्रज्ञातसमानगोच
रतयांऽगांतरेभ्योऽतद्गोचरेभ्यो स्यांतरंगत्वप्रतीतेरीश्व
रप्रणिधानमपिहीश्वरगोचरंनसंप्रज्ञेयगोचरमिति
वहिरंगमितिसर्वमवदातं प्रजानातीति प्रज्ञापदव्यु
त्पत्तिर्दर्शिता उत्तरसूत्रमवतारयति उक्ताःसहसिद्धि=
भिर्यमनियमाःआसनादीनि वक्ष्यामः तनं स्थिरंनिश्च
लंयत्सुखंसुखावहं तदासनमितिसूत्रार्थः आस्यतेत्र
त्रआस्तेवानेनेत्यासनं तस्यप्रभेदानाह तद्यथेति प
आसनंप्रसिद्धंस्थितस्यैकतरःपादोभून्यस्तःएकतर
श्चाकुंचितजानोरुपरिन्यस्तइत्येतद्वीरासनंपादतले
वृषणसमीपेसंपुटीकृत्य तस्योपरिपाणिकछपिकां
कुर्यात्तिद्भद्रासनं सव्यमाकुंचितं चरणं दक्षिणजंघोर्व

तरेदक्षिणंचाकुंचितंवामजंघोर्वोरंतरेनिक्षिपेदेतत्स्व-
स्तिकं उपविश्यश्लिष्टांगुलिकौश्लिष्टगुल्फौभूमिश्लिष्टजं
घोरुपादौप्रसार्यदंडासनमभ्यसेत् योगपट्टकयोगात्सो
पाश्रयं जानुप्रसारितबाहोःशयनंपर्यंकः क्रौंचनिषद
नादीनिक्रौंचादीनांनिषण्णानांसंस्थानदर्शनात्सेत
व्यानिपार्ष्णिपादाग्राभ्यां द्वयोराकुंचितयोरन्योन्यसं
पीडनंसमसंस्थानं येनसंस्थानेनावस्थितस्यस्थैर्यंसु-
खंसिध्यति तदासनंस्थिरसुखं तत् तत्रभगवतःसूत्रका
रस्यसंमतंतस्यविवरणंयथासुखंचेति आसनस्वरूप-
मुक्त्वातत्साधनमाह प्रयत्नेति अभ्यासासिद्धिकोहिप्रयत्नः शरी
रधारको नयोगांगस्योपदिष्टस्यासनस्यकारणंतस्यतत्
कारणत्वेउपदेशवैयर्थ्यात् स्वरसतएवतत्सिद्धेःतस्मा
दुपदिष्टस्यासनस्यायमसाधकोविरोधीचस्वाभा-
विकःप्रयत्नः तस्यचयादृच्छिकासनहेतुतयासननिय
मोपहन्तृत्वात् तस्मादुपदिष्टनियमासनमभ्यस्यतास्वा
भाविकप्रयत्नशैथिल्यात्मा प्रयत्नआस्थेयोनान्यथोप
दिष्टमासनंसिध्यतीतिस्वाभाविकप्रयत्नशैथिल्यमास
नसिद्धिहेतुः अनंतेवानागनायकेस्थिरतरफणासहस्र
विधृतविश्वंभरामंडलेसमापन्नंचित्तमासनंनिर्वर्तयत्
तीति ४७॥ आसनविजयसूचकमाह ततःनिगदव्याख्या
नभाष्यं आसनमप्युक्तंविष्णुपुराणे एवंभद्रासनादीनां
समास्थाययुणैर्युतमिति आसनानंतरंतत्पूर्वकतां-

प्राणायामस्यदर्शयन् तल्लक्षणमाह तमः रेचकपूरककुंभकेष्वस्ति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेद इति प्राणायाम सामान्यलक्षणमेतदिति तथाहि यत्र बाह्यो वायुराचम्यांतर्धार्य्यते पूरके तत्रास्ति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः एवं कुंभकेपीति तदेतद्भाष्येणोच्यते सत्यासनेति प्राणायामविशेषत्रयलक्षणपरं सूत्रमवतारयति सत्विति वाद्यः वृत्तिशब्दः प्रत्येकं संबध्यते रेचकमाह यत्र प्रश्वासेति पूरकमाह यत्र श्वासेति कुंभकमाह तृतीय इति तदेव स्फुटयति यत्रोभयोः श्वासप्रश्वासयोः सकृदेव विधारकात्प्रयत्नादभावो भवति न पुनः पूर्ववदापूरणप्रयत्नौघप्रविधारकप्रयत्नेनापि रेचकप्रयत्नौघनिधारणप्रयत्नोपेक्ष्यते किंतु यथा तप्ते उपले निहितं जलं परिशुष्यत्सर्वतः संकोचमापद्यते एवमयमपि मारुतो वहनशीलो बलवद्विधारकप्रयत्ननिरुद्धक्रियः शरीर एव सूक्ष्मभूतोवतिष्ठते न तु पूरयति येन पूरकः न तु रेचयति येन रेचक इति इयानस्य देशो विजयः प्रादेशवितस्तिहस्तादिपरिमितो निवातेप्रदेशे इषीकातूलादिक्रियानुमितो वाह्य एवमांतरोप्या पादतलमामस्तकं पिपीलिकास्पर्श सदृशेनानुमितः स्पर्शेन निमेषक्रियावच्छिन्नस्य कालस्य चतुर्थो भागः क्षणस्तेषामियत्तावधारणेनावच्छिन्नः स्वजानुमंडलं पाणिना त्रिः परामृश्य छोटिकावच्छिन्नः कालो मात्राताभिष्षट्त्रिंशन्मात्राभिः परिमितः प्रथम उद्घातो मं-

दः सएव द्विगुणीकृतो द्वितीयो मध्यमः सएवत्रिगुणीकृ-
तस्तृतीयस्तीव्रस्तमिमं संख्यापरिदृष्टंप्राणायाममाह
संख्याभिरिति स्वस्थस्य पुंसः श्वासप्रश्वासक्रियावच्छि
न्नेन कालेन यथोक्तछोटिकाकालःसमानः प्रथमोघात=
कर्मतांनीतः उद्धातोविजितोवशीकृतोनिगृहीतःक्ष
णानामियत्ताकालोविवक्षितः श्वासप्रश्वासेयत्तासंख्येति
कथंचिद्द्वेदःखल्वयंप्रत्यहमभ्यस्तोदिवसपक्षमासा
दिक्रमेणदेशकालप्रचयव्यापितयादीर्घःपरमनैपुण
समधिगमनीयतयाचसूक्ष्मोनतुमंदतया एवंत्रयोवि-
शेषालक्षिताः चतुर्थंलक्षयतिवार्थः व्याचष्टे देशकालसं
ख्याभिरितिआक्षिप्तोऽभ्यासवशीकृताद्रूपादवरोपितः
सोपि दीर्घसूक्ष्म एवनसर्वेकोबाह्याभ्यंतरविषयप्रा-
णायामोदेशकालसंख्यादर्शनपूर्वकः नचासौचतुर्थस्तृ
तीयइवसकृत्प्रयत्नादन्हायजायते किंत्वभ्यस्यमानस्तां
तामवस्थामापन्नः तत्तदवस्थाविजयानुक्रमेणभवती=
त्याह भूमिजयादिति ननुभयोर्गत्यभावस्तंभवृत्तावप्य=
स्तीतिकोऽस्मादस्यविशेषइत्यतआह तृतीयइति अनालो
चनपूर्वःसकृत्प्रयत्ननिर्वर्तितस्तृतीयः चतुर्थस्त्वालोच
नपूर्वोबहुप्रयत्ननिर्वर्तनीयइतिशेषः तयोःपूरकरेचक
योर्विषयोनालोचितोयंतु देशकालसंख्याभिरालोचितइ
त्यर्थः प्राणायामस्यावांतरप्रयोजनमाह ततःक्षीयतेने
न बुद्धिसत्वप्रकाशस्यावरणंक्लेशाःपाप्मानंव्याचष्टे प्रा

णायामानिति ज्ञायतेनेनेतिज्ञानंबुद्धिसत्वप्रकाशः विवेक स्यज्ञानंविवेकज्ञानं विवेकज्ञानमावृणोतीतिविवेकज्ञा नावरणीयंभव्यगेयप्रवचनीयादीनांकर्त्तरिनिपातनस्य प्रदर्शनार्थत्वात् कोपनीयरंजनीयवत् अत्रापिकर्त्तरि कृत्यप्रत्ययः कर्मशब्देनतज्जन्यमपुण्यं तत्कारणंक्लेशंल क्षयति अत्रैवागमिनामनुमतिमाह यत्तदाचक्षतइ ति महादेवोरागः तदविनिर्भागवर्तिन्यविद्यापितद्ग्र हणेनगृह्यते अकार्यमधर्मः ननुप्राणायामएवचेत पाप्मानंक्षिणोति कृतंतर्हितपसेत्यतआह दुर्बलंभ वतीति नतु सर्वथाक्षीयतेअतस्तत्क्षयायतपोपे स्यतइति अत्राप्यागमिनामनुमतिमाह तथाचोक्त मिति मनुरप्याह प्राणायामैर्दहेद्दोषानिति प्राणाया मस्यत्रैगांगता विष्णुपुराणोक्ता प्राणाख्यमनिलंवश्य मभ्यासात्कुरुतेतुयः प्राणायामःसविज्ञेयःसबीजोबी जएवच परस्परेणाभिभवंप्राणापानौयदानिलौ कु रुतस्तद्विधानेनतृतीयंसंयमात्तयोरिति किंचधासः प्राणायामोहिमनःस्थिरीकुर्वन् धारणासुयोग्यंकरो ति तदेवंयमादिभिःसंस्कृतःसयमाय प्रत्याहारमारं भंतस्यलक्षणसूत्रमवतारयितुंपृच्छति अथेतिस्वरः चित्तमपिमोहनीयरंजनीयकोपनीयैःशब्दादिभिः वि षयैर्नसंप्रयुज्यतेतदसंप्रयोगाच्चक्षुरादीन्यपिनसंप्रयु ज्यंतइति सोयमिंद्रियाणांचित्तस्वरूपानुकारः यत्पुन

स्तत्वं चित्तमभिनिविशतेन तत्रेंद्रियाणांबाह्यविषया णांमनुकारोपि अतउक्तमनुकारइति स्वविषयासंप्र योगस्यसाधारणस्यधर्मस्यचित्तानुकारनिमित्तत्वं स सम्यादर्शयति स्वेति अनुकारंविवृणोति चित्तनिरोधइ ति द्वयोर्निरोधहेतुश्चप्रयत्नस्तुल्यइतिसादृश्यंअत्रैवदृ ष्टांतमाह यथामधुकरराजमिति दार्ष्टांतिकेयोजयति तथेति अत्रापि विष्णुपुराणवाक्यंशब्दादिष्वनुषक्तानि निगृह्याक्षाणियोगवित् कुर्याच्चित्तानुकारीणिप्रत्याहा रपरायणः तस्यप्रयोजनंतत्रैवदर्शितं वश्यतापरमातेन जायतेनिश्चलात्मनां इंद्रियाणामवश्यैस्तैर्नयोगीयोग साधकइति अस्यानुवादकंसूत्रं ततः ननु संति किमन्न्याअपरमा इंद्रियाणांवश्यतायाअपेक्ष्यपरमेयमुच्य ते अद्धातादर्शयति शब्दादिष्विति एतदेवविवृणोति सक्तीरागोव्यसनं कयाव्युत्पत्या व्यस्यति क्षिपतिनिर स्यत्येनंश्रेयसइति तदभावोऽव्यसनंवश्यता अपराम पिवश्यतामाह अविरुद्धाश्रुत्याद्यविरुद्धशब्दादिसेवनं तद्विरुद्धेष्वप्रवृत्तिः सैवन्याय्यान्यायादनपेतायतः अ परामपिवश्यतामाह शब्दादिसंप्रयोगइति शब्दादि ष्विंद्रियाणां संप्रयोगः स्वेच्छयाभोग्येषु खल्वयंस्वतंत्रोन भोग्यतंत्रइत्यर्थः अपरामपिवश्यतामाह रागद्वेषाभावे सुखदुःखशून्यंमाध्यस्थ्येन शब्दादिज्ञानं इत्येकेसूत्र काराभिमतां वश्यतांपरमर्षिसंमतामाह चित्तस्यैका

न्यात्सहेंद्रियैरप्रवृत्तिरेवशब्दादिष्विति जैगीषव्यः अ
स्याः परमतामाह परमात्विति तुशब्दो वश्यतांतरेभ्यो
विशिनष्टि वश्यतांतराणिहि विषयाशी विषसंप्रयोगः
शालितयाक्लेशविषसंपर्कशंकांनापक्रामंति नहिवि
षविद्याविंत् प्रकृष्टेपि वशीकृतभुजंगमोभुजंगमं
केनिधायस्वपितिविस्रब्धः इयंतु वश्यताविदूरीकृ
तनिखिलविषयव्यतिषंगानिराशंकतया परमेत्युच्यते
नेतरेंद्रियजयवदिति यथायतमानसंज्ञायामेकेंद्रिय
जयेपींद्रियम् जयाय प्रयत्नांतरमपेक्षंतेनच्चैवंचित्तनि
रोधेबाह्येंद्रियनिरोधायप्रयत्नांतरापेक्षेत्यर्थः क्रियायो
गंजगौक्लेशान् विपाकान् कर्मणामिह तत् दुःखलंतथा
व्यूहान् पादेयोगस्यपंचकमिति वाचस्पतिमिश्रविरचि
तायांपातंजलभाष्यव्याख्यायांसाधननिर्देशोनामद्वि
तीयःपादः २॥ ॥प्रथमद्वितीयपादाभ्यांसमाधिस्तत्साध
नंचोक्तं तृतीयपादे तत्स्वरूपानुगुणाः श्रद्धोत्पादहेतवो
विभूतयोवक्तव्याः ताश्वसंयमसाध्याः संयमश्वधारणा
ध्यानसमाधिसमुदाय इति विभूतिसाधनतया पंचभ्य
श्वयोगांगेभ्योबहिरंगेभ्योस्यांगत्रयस्यांतरंगतयाविशे
षज्ञापनार्थमत्रत्रयस्योपन्यासः तत्रापिचधारणाध्यान
समाधीनांकार्यकारणभावेननियतपौर्वापर्यत्वात्तदनुरो
धेनोपन्यासेक्रम इतिप्रथमधारणालक्षणीयेत्याह उक्ता
नीति देश्रणाध्यात्मिकदेशमाह नाभिचक्र इति आदि

शब्देनताखादयोग्राह्याः बंधःसंबंधः बाह्यदेशमाह बाह्ये इति बाह्येच नस्वरूपेणचित्तस्यसंबंधःसंभवतीत्युक्तं वृत्तिमात्रेण ज्ञानमात्रेणेति अत्रापिपुराणं प्राणायामेनपवनंप्रत्याहारेण चेंद्रियंवशीकृत्यततःकुर्याच्चित्तस्थानंशुभाश्रये शुभाश्रयाबाह्याहिरण्यगर्भवासप्रजापतिप्रभृतयः इदंच तंत्रोक्तंमूर्त्तभगवतोरूपंसर्वोपाश्रयनिःस्पृहं एषावैधारणाज्ञेयायच्चित्त तत्रधार्यते तच्चमूर्त्तंहरेरूपंयद्विचिंत्यंनराधिप ततच्छ्रूयतामनाधाराधारणानोपपद्यते प्रसन्नवदनंचारुपद्मपत्रनिभेक्षणं सुकपोलंसुविस्तीर्णं ललाटफलकोज्वलं समकर्णांतविन्यस्तचारुकुंडलभूषणं कंबुग्रीवंसुविस्तीर्णश्रीवत्सांकितवक्षसं वलीत्रिभंगिनामग्ननाभिनाचोदरेणच प्रलंबाष्टभुजंविष्णुमथवापिचतुर्भुजं समस्थितोरुजंघंचस्वस्तिकांघ्रिकरांबुजं चिंतयेद्ब्रह्मभूतंतंपीतनिर्मलवाससं किरीटचारुकेयूरकटकादिविभूषितं शार्ङ्ग चक्रगदाखड्गशंखाक्षवलयान्वितं चिंतयेत्तन्मयोयोगीसमाधायात्ममानसं तावद्यावत्दृढीभूलातत्रैवन्रृपधारणा एतद्तिष्ठतोन्यद्वास्वेच्छयाकर्मकुर्वतः नापयातियदाचित्तंसिद्धांमन्येततांतदेति धारणासाध्यंध्यानंलक्षयति तत्रैक तानताएकाग्रता सुगमंभाष्यं अत्रापिपुराणम् तद्रूपप्रत्ययैकाग्र्यसंततिश्चान्यनिस्पृहा तद्ध्यानंप्रथमैरंगैःषड्भिर्निष्पाद्यतेनृपेति ध्यानसाध्यंसमाधिंलक्षयति तदेवेति

चष्टे ध्यानमेवेति ध्येयाकारनिर्भासमिति ध्येयाकारस्य
निर्भासो नध्यानाकारस्येति अतएवाह शून्यमिति ननु
शून्यंचेत्कथंध्येयं प्रकाशेतेत्याह इवेति अत्रैव हेतु
माह ध्येयस्वभावावेशादिति अत्रापिपुराणं तस्यैवक
ल्पनाहीनंस्वरूपग्रहणंहियत् मनसाध्याननिष्पाद्यं स
माधिःसोभिधीयतइति ध्येयात् ध्यानस्यभेदः कल्पना
तद्धीनं इत्यर्थः अष्टांगयोगमुक्त्वा खांडिक्यायकेशिध्वज
उपसंजहार क्षेत्रज्ञः करणीज्ञानंकरणं तदचेतनं निष्पा
द्यमुक्तिकार्यंवैकृतकृत्यं निवर्ततेइति धारणाध्यानस
माधिरित्येतत् त्रयस्यतत्रतत्र नियुज्यमानस्यप्रातिस्वि
कसंज्ञोच्चारणे गौरवंस्यादितिलाघवार्थंपरिभाषासूत्रम
वतारयति त्रमःव्याचष्टे एकविषयाणीति वाचकलर्थ
कामपनयति तदस्येति तंत्रतेव्युत्पाद्यते येनः
प्रशास्त्रेण तत्तंत्रं तद्भवातांत्रिकीसंयमप्रदेशाःपरिणा
मत्रयसंयमादित्येवमादयःसंयमंनिजयस्याभ्याससा
धनंस्फलमाह तज्जः प्रसयांतरानभिभूतस्यनिर्मलेप्र
वाहेवस्थानमालोकः प्रज्ञायाःसुगमंभाष्यम् क्वपुनर्वि
नियुक्तस्सयमस्यफलमेतदित्यतआह तगः भूमिं
विशेषयतिभाष्यकारः तस्येति जितायाभूमेःया नंतरा
भूमिरवस्थाअजितातत्रविनियोगःस्यत्तविषये सवि
तर्केसमाधौवशीकृते संयमेनसंयमस्याविजितेनिर्वि
तर्के विनियोगःतस्मिन्नपिवशीकृतेसविचारेविनियो

गः एवनिर्विचारे विनियोग इत्यर्थः अतएव स्थूलविषय
समापत्तिसिद्धौसत्यां पुराणे तदायुधभूषणाधनयेनसू
क्ष्मविषयः समाधिरवतारितः ततः शंखगदाचक्रशा
र्ङ्गादिरहितंबुधः चिंतयेद्भगवद्रूपं प्रशांतंसाक्षसूत्रकं
यदाधारणातस्मिन्नवस्थानवतीततः किरीटकेयूरमु
खैर्भूषणैरहितंस्मरेत् तदेकावयवंदेवंसोहंचेतिपुन
र्बुधः कुर्यात्ततो ह्यहमितिप्रणिधानपरोभवेदिति ॥ क
स्मात्पुनरधरांभूमिंविजित्योत्तरांविजयते विपर्ययः क=
स्मान्नभवतीत्यतआह नह्यजिताधरभूमिरिति न हि शि
लाद्वारात् गंगांप्रति प्रस्थितोप्राप्य मेघवनंगंगांप्राप्नोति
ईश्वरप्रसादाज्जितोत्तरभूमिकस्यचेति कस्मादितदागमतः
सामान्यतोवगतानामप्यवांतरभूमिभेदानांकुलःपौर्वाप
र्यावगतिरित्यतआह भूमेरस्या इतिजितः पूर्वीयोगउत्त
रस्ययोगस्यज्ञानप्रवृत्त्यधिगमहेतुः अवस्थैवावस्थावा
नित्यभिप्रेत्यैतत्द्रष्टव्यम् कस्मात्पुनर्योगांगत्वाविशेषे
पिसंयमस्यतत्र तत्रविनियोगोनेतरेषांपंचानामित्यत=
आह त्रयः तदिदंसाधनत्रयं साध्यसमानविषयत्वेनांत
रंगनत्वेवंयमादयस्तस्मात्ते वहिरंगादित्यर्थः साधनत्रयः
स्यसंप्रज्ञातएवांतरंगत्वं नत्वसंप्रज्ञाते तस्य निर्बीजतया
तैः सहसमानविषयत्वाभावात् तेषु चिरनिरुद्धेषुसंप्र=
ज्ञात परमकाष्ठापरनामज्ञानप्रसादरूपपरवैराग्यानं
तरमुत्पादाच्चेत्याह तदपि तस्यसमानविषयत्वमंतरंगत्व

प्रयोजकत्वमिह न तु तदनंतरभावस्तस्येवं हिरंगेश्वरप्रणि
धानवर्तितया सव्यभिचारत्वादितिस्थिते सव्यभिचारम
पंतरंगलक्षणतदनंतरभावित्वमस्यनास्तितस्मादूपेतां
तरंगतासंयमस्यासंप्रज्ञातइतिदर्शयितुंतदभावेभावाः
दित्युक्तंपरिणामत्रयंसंयमादित्यत्रोपयोक्ष्यमाणपरिणा
मत्रयंप्रतिपिपादयिषुर्निर्बीजप्रसंगेनएकइति अथेति व्यु
त्थानसंप्रज्ञातयोश्चित्तस्यस्फुटतरपरिणामभेदप्रचयानु
भवान्नप्रश्नावतारो निरोधेतुनानुभूयते परिणामोनचान
नुभूयमानोनास्तिचित्तस्यत्रिगुणतयाचलत्वेनगुणानांक्ष
णमपिअपरिणामस्यासंभवादित्यर्थः प्रश्नोत्तरंसूत्रं व्यु
त्थाननिरोधपरिणामः असंप्रज्ञातं समाधिमपेक्ष्यसंप्रज्ञ
ज्ञातो व्युत्थानंनिरुध्यतेनेनेतिनिरोधो ज्ञानप्रसादःपरंवै
राग्यंतयोर्व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभवप्रादुर्भावौतत्र
व्युत्थानसंस्कारस्याभिभवो निरोधसंस्कारस्याविर्भावश्चि
त्तस्यधर्मिणोनिरोधक्षणस्यनिरोधावसरस्य द्वयोरवस्था
योरन्वयः नहिचित्तं धर्मिसंप्रज्ञातावस्थायामसंप्रज्ञाता
वस्थायांच संस्काराभिभवप्रादुर्भावयोःस्वरूपेणभिद्यते
इति ननुयथोत्तरेक्लेशाअविद्यामूलाअविद्यानिवृत्तौ
निवर्तंतेइतितन्निवृत्तौनपृथक्प्रयत्नांतरमास्थीयतेएवं
व्युत्थानप्रत्ययमूलाःसंस्काराव्युत्थाननिवृत्तावेवनिवर्त्तंते
इतितन्निवृत्तौननिरोधसंस्कारोपेक्षितव्यइत्यत्राह व्यु
त्थानसंस्कारादिति नकारणमात्रनिवृत्तिःकार्यनिवृत्तिहेतु

तुर्गोभूत् कुविंदनिवृत्तावपिपटस्यनिवृत्तिरपितुयत्कार=
णात्मकंयत्कार्यंतत्कारणनिवृत्तौतत्कार्यनिवृत्तिः उक्त
रित्वक्लेशाश्चनिद्यात्मानइत्युक्तंअतस्तन्निवृत्तौतेषांनि
वृत्तिरुपपन्नाइत्येवंप्रत्ययात्मानःसंस्काराश्चिरनिरु=
द्धेप्रत्ययेसंप्रतिस्मरणादर्शनात्तस्मात्प्रत्ययनिवृत्तावपि
तन्निवृत्तौनिरोधसंस्कारप्रचयएवोपासनीयइत्यर्थः
सुगममन्यत् सर्वथाव्युत्थानसंस्काराभिभवेतुबलव
तानिरोधसंस्कारेणचित्तस्यकीदृशःपरिणामइत्यत्राह
तरात् व्युत्थानसंस्कारमलरहितनिरोधसंस्कारपरंपरा
मात्रवाहिताप्रशांतवाहिता तस्मात्पुनःसंस्कारपाटव
मपेक्षतेनतुसंस्कारमात्रमित्यत्राह तत्संस्कारमांद्यइ
तितदिति निरोधंपरामृशति येतुनाभिभूयइतिपठंति तेः
तदाव्युत्थानंपरामृशंति संप्रज्ञातसमाधिपरिणामाव=
स्थांचित्तस्यदर्शयतिसमः विक्षिप्तता सर्वार्थता सत्त्ववि
नश्यतीतिक्षयस्तिरोभावःनासदुत्पद्यतइति उदयआवि
र्भावःआत्मभूतयोः सर्वार्थतैकाग्रतयोर्धर्मयोः यौक्ष या=
योपजनौ सर्वार्थतायाअपायः एकाग्रतायाउपजनस्त
योरनुगतंचित्तंसमाधीयते पूर्वापरीभूतसाध्यमानसमा
धिविशेषणंभवतीति ततःपुनस्समाधेः पूर्वापरीभूताया
अवस्थायास्समाधिनिष्पत्तौसत्यां शांतोदितावतीतवर्तमा
नौ तुल्यौचतौप्रत्ययौचेति तुल्यप्रत्ययोएकाग्रतायांतु द्व
योःसादृश्यं समाहितचित्तस्येति समाधिनिष्पत्तिर्दर्शिता

तथैवैकाग्रमेव अवधिमाह आसमाधिभ्रेषात् भ्रंशादिति
प्रासंगिकंच वक्ष्यमाणोपयिकंचभूतेंद्रिय परिणामंविभ
जते एताः व्याचष्टे एतेनेति ननु चित्तपरिणतिमात्रमुक्तं
ननु तत्प्रकाराधर्मलक्षणावस्थापरिणामास्तत्कथं तेषा
मतिदेशइत्यतआह तत्र व्युत्थाननिरोधयोरितिधर्मलक्ष
णावस्थाशब्दाः परंनोच्चारिताः ननुधर्मलक्षणावस्थाप
रिणामानोक्ताइतिसंक्षेपार्थः तथाहि व्युत्थाननिरोध सं-
स्कारयोरित्यत्रैवसूत्रे धर्मपरिणामउक्तः इमंच धर्मपरि
णामं दर्शयतातेनैव धर्मोधिकरणो लक्षणपरिणामोपि
सूचितएवेत्याह लक्षणपरिणाम इतिलक्ष्यतेऽनेनेति
लक्षणंकालभेदः तेनहिलक्षितं वस्तुवस्त्वंतरेभ्यः कालां
तरयुक्तेभ्योव्यवछियतइति निरोधस्त्रिलक्षणः अस्यैव
व्याख्यानं त्रिभिरध्वभिर्युक्तः अध्वशब्दः कालवचनः स
खल्वनागतलक्षणमध्वानंप्रथमहित्वा तत्किमध्ववत् ध
र्मत्वमप्यतिपततिनेत्याह धर्मत्वमनतिक्रांतोवर्तमानं
लक्षणंप्रतिपन्नः यएवनिरोधोऽनागतआसीत् सएव
सम्प्रतिवर्तमानोनतु निरोधोऽनिरोधइत्यर्थः वर्तमानता
स्वरूपव्याख्यानं यत्रास्यस्वरूपेण स्वोचितार्थक्रियाका
रिणास्वरूपेणाभिव्यक्तःसमुदाचारः एषोस्यप्रथममनाग
तमध्वानमपेक्ष्य द्वितीयोऽध्वास्यादेतत् अनागतमध्वानं
हित्वाचेद्वर्तमानतामापन्नस्तर्हि हित्वा अतीततामापत्स्य
नेहतमोरध्वनासुसाद्विनाशोस्यातांनचेष्येतेनह्यसत उ

सादेनापिसतोविनाशइत्यतआह नचातीतानागताभ्या सामान्यात्मनावस्थिताभ्यांवियुक्तइति अनागतस्यनि रोधस्यवर्तमानतालक्षणं दर्शयित्वावर्तमानव्युत्थान स्यातीततांतृतीयमध्वानमाह तथाव्युत्थानमितितत्किंनि रोधएवानागतोनव्युत्थानंनेत्याह एवंपुनर्व्युत्थानमिति व्युत्थानजात्यपेक्षयापुनर्भावः नव्यक्त्यपेक्षया नह्यतीतं पुनर्भवतीति स्वरूपाभिव्यक्तिरर्थक्रियाक्षमस्याविर्भा वः स्यैवंलक्षणपरिणामउक्तः तज्जातीयेषु पौनःपुन्ये नवर्ततइत्यतआह एवंपुनरिति धर्मपरिणामसूचित मेवावस्थापरिणाममाह तथेति धर्माणांवर्त्तमानाध्वनां बलवत्त्वाबलवत्त्वेवस्थातस्याःप्रतिक्षणं तारतम्यंपरिणा मः उपसंहरति एषइति परिणामभेदानां संबंधिभेदात्र न्निर्धारयति तत्रानुभवानुसारात् धर्मिणइति तत्किमेष परिणामोगुणानांकादाचित्कोनेत्याह एवमिति कस्मा त्पुन रयंपरिणामःसदातनइत्यतआह चलंचेतिचोदे त्वर्थः वृत्तंप्रचारः एतदेवकुतइत्यतआह गुणस्वाभाव्य मिति उक्तमत्रैव पुरस्तात् सोयंत्रिविधोपि चित्तपरिणा मोभूतेंद्रियेषुसूत्रकारेणनिर्दिष्टइत्याह एतेनेति एषध र्मधर्मिभेदोधर्मधर्मिणोर्भेदमालक्ष्य तत्रभूतानांपृथिव्या दीनांधर्मिणांगवादिर्घटादिर्वाधर्मपरिणामःधर्माणांत्र चातीतानागतवर्तमानरूपतालक्षणपरिणामः वर्तमा नलक्षणापन्नस्यगवादेर्बाल्यकौमारयौवनवार्धक्यमः

वस्थापरिणामोघटादीनामपि नवपुराणतावस्थापरिणामः एवमिंद्रियाणामपि धर्मिणां तत्तन्नीलाद्यालोचनंधर्मपरिणामोधर्मस्यवर्त्तमानतादिलक्षणपरिणामोवर्त्तमानलक्षणस्य रत्नाद्यालोचनस्यस्फुटत्वास्फुटत्वादिरवस्थापरिणामः सोयमेवंविधोभूतेंद्रिय परिणामोधर्मिणोधर्मलक्षणावस्थानांभेदमाश्रित्य वेदितव्यःअभेदमाश्रित्याह परमार्थतस्त्विति तुशब्दोभेदपक्षाद्विशिनष्टि पारमार्थिकत्वमस्यज्ञाप्यतेनत्वन्यस्यपरिणामस्यनिषिध्यते कस्माद्धर्मिस्वरूपमात्रोहीति ननुयदिधर्मिविक्रियैव धर्मःकथमसंकरप्रत्ययोलोकेपरिणामेष्वित्यतआह धर्मद्वारेति धर्मिशब्देन धर्मलक्षणावस्थाःपरिगृह्यंते तद्द्वारेणधर्मिणएव विक्रियेत्येकाचासंकीर्णाच तद्द्वाराणामभेदेपि धर्मिणःपरस्परासंकरात् ननुधर्माणांधर्मिणामभिन्नत्वेधर्मिणोध्वनांच भेदेधर्मिणोनान्यत्वेन धर्मेणापीत्यतआहधर्मिवद्भवितव्यमित्यतआह तत्र धर्मस्येतिभावःसंस्थानभेदः सुवर्णादेर्यथाभाजनस्यरुचकस्वस्तिकव्यपदेशभेदोभवति तन्मात्रमन्यथाभवति नतुद्रव्यं सुवर्णमसुवर्णतामुपैति अत्यंतभेदाभावादिति वक्ष्यमाणोभिसंधिः एकांतवादिनंबौद्धमुत्थापयति अपरआहेति धर्माएवहि रुचकादयस्तेपामत्वाःपरमार्थसंतो नपुनःसुवर्णनामकिंचिदेकमनेकेष्वनुगतंद्रव्यमिति यदिपुनर्निवर्त्तमानेष्वपिधर्मेषुद्रव्यमनुगतंभवेन्न

तोनचितिशक्तिवत्परिणमेत अपितु कौटस्थ्येनैवपरि
वर्त्तेत परिणामात्मकरूपंपरिहायरूपांतरेण कौटस्थ्ये
नपरिवर्त्तनंपरिवृत्तिःयथाचितिशक्तिरन्यथान्यथाभावं
भजमानेष्वपिगुणेषुस्वरूपादप्रच्युताकूटस्थनित्यैवंसु
वर्णाद्यपि स्यान्नचेष्यते तस्मान्नद्रव्यमतिरिक्तंधर्मेभ्य
इति परिहरति अयमदोषइति कस्मादेकांतानभ्युपग
मात् यदिचितिशक्तिरिवद्रव्यस्यैकांतिकींनित्यतामभ्यु
पगच्छेम ततएवमुपालभ्येमहितत्वैकांतिकीं नित्यता=
मातिष्ठामहे किंतु न देतत् त्रैलोक्यंनतु द्रव्यमात्रं व्यक्ते
रर्थक्रियाकारिणोरूपादपैति कस्मान्नित्यत्वप्रतिषेधा
त् प्रमाणेन यदिहि घटोव्यक्तेर्नापेयात् कपालशर्करा-
चूर्णादिष्ववस्थास्वपिव्यक्तोघटइतिपूर्ववदुपलभ्य
र्थक्रियेकुर्यात्तस्मादनित्यं त्रैलोक्यं अस्तुतर्ह्यनित्यमेवो
पलब्ध्यर्थक्रियारहितत्वेनगगनारविंदवदितितुच्छत्वादि
त्यतआह अपेतमप्यस्तिनात्यंततुच्छतायैनैकांततोऽनि
त्यंस्यादित्यर्थःतस्माद्विनाशप्रतिषेधात् प्रमाणेनतथाहि
यत्तुच्छंनतत्कदाचिदप्युपलब्ध्यर्थक्रियेकरोति यथा
गगनारविंदं करोतिचैतत् त्रैलोक्यंकदाचिदुपलब्ध्य
र्थक्रियेइति तथोत्पत्तिमद्द्रव्यत्वधर्मलक्षणावस्थायो
गित्वादयोप्यत्यंततुच्छगगननलिननरविषाणादि=
व्यावृत्ताःसत्वहेतव उदाहार्याःतथाच नात्यंतनित्यो
पिन चितिशक्तिवत् कूटस्थनित्यःस्यात् किंतुकथंचि

निस्सानथाच परिणामीतिसिद्धं एतेनमृत्पिंडाद्यवस्था-
सुकार्याणांघटादीनामनागतानां सत्वंवेदितव्यं स्यादे-
तद्रूपेनमपिचेदस्तिकस्मात्पूर्वंवन्नोपलभ्यतइत्यतआ
ह संसर्गोस्वकारणलयात् सौक्ष्म्यंदर्शनानर्हत्वंततश्च
अनुपलब्धिरितितदेवं धर्मपरिणामंसमर्थ्यलक्षणपरि
णाममपिलक्षणानांपरस्परानुगमनेनसमर्थयते लक्षण
परिणामइति एकैकंलक्षणंलक्षणांतराभ्यांसमनुगतमि
त्यर्थः नन्वेकलक्षणयोगेलक्षणांतरेनानुभूयेनेतत्कथंत-
द्योगइत्यतआह यथापुरुषइतिनह्यनुभवाभावः प्रमा
णसिद्धमपलपति नदुत्पादएव नत्रतत् सद्भावे प्रमाण
मसतउत्पादासंभवात्नरविषाणवदिति परोक्तंदोषमु-
त्थापयति अत्रलक्षणपरिणामइति यदाधर्मोवर्त्तमानस्त
दैवयद्यतीतोनागतश्चतदात्रयोप्यध्वानःसंकीर्येरन् अ
नुक्रमेणचअध्वनांभावे असदुत्पादप्रसंगइति भा वः परिह
रति तस्यपरिहारइति वर्त्तमानतैवहि धर्माणामनुभवसि
द्धात्ततःप्राक्पश्चात्कालसंबंधमवगमयतिनखल्वसदुत्प
द्यतेनच सद्विनश्यतितदिदमाह एवंहि नचित्तमिति क्रो
धोत्तरकालंहिचित्तंरागधर्मकमनुभूयतेयदाचरागःक्रो
धसमयेऽनागतत्वेननासीत्तत्कथमसावुत्पद्येत अनुत्प
न्नश्चकथमनुभूयेतेति भवत्वेवं तथापिकुतोध्वनामसं
करइतिपृच्छति किंचेति किंकारणमसंकरेचपुनरर्थे उ
तस्माह त्रयाणांलक्षणानांयुगपन्नास्तिसंभवः कस्मिंश्चि

कस्यांचित्तवृत्तौक्रमेणतुलक्षणानांएकतमस्य स्वव्यंजकांज
नस्यभावोभवेत्संभवेत्लक्ष्माधीननिरूपणतयालक्ष
णानांलक्ष्माकारेण तद्वत्ता अत्रैवपंचशिखाचार्यसंमतिः
माह उक्तंचेति एतच्चप्रागेवव्याख्यातं उपसंहरतितस्मा
दिति आविर्भावतिरोभावरूपविरुद्धधर्मसंसर्गोद्संकरो
ध्वनामिति दृष्टांतमाह यथारागस्येति पूर्वोक्तोधस्यरागसं
बंधावगमोदृर्शितइति इदानींतुविषयांतरवर्त्तिनोरागस्य
विषयांतरवर्त्तिना रागांतरेणसंबंधावगमइति दार्ष्टां॰
तिकमाह तथालक्षणस्येति ननुसत्यप्यनेकांताभ्युप॰
गमेभेदोस्तीति धर्मलक्षणावस्थान्यत्वे तदभिन्नस्यध
र्मिणोप्यन्यत्वप्रसंगः सएवच नेष्यतेतस्तनुगमानुभव
विरोधादित्यतआह नधर्मीत्र्यध्वायतस्तदभिन्नाधर्मा
स्त्र्यध्वानः धर्माणामध्वत्रययोगमेव स्फोरयति तेलक्षि
ता अभिव्यक्तावर्त्तमानाइतियावत् अलक्षिताअन
भिव्यक्ता अनागता अतीताइतियावत् तत्रलक्षिता
स्तांतामवस्थांबलवत्वदुर्बलत्वादिकांप्राप्नुवंतऽन्य
त्वेननिर्दिश्यंते अवस्थांतरतोनद्रव्यांतरतः अवस्थाश
ब्देन धर्मलक्षणावस्थाउच्यंते एतदुक्तंभवत्यनुभवए
वहिधर्मिणोधर्मादीनांभेदाभेदौ व्यवस्थापयति नस्वै
कांतिकेऽभेदे धर्मादीनांधर्मिणोधर्मिरूपवद्धर्मादित्व
नाप्यैकांतिकेभेदेगवाश्ववद्धर्मादित्वं सचानुभवोनैकां
तिकत्वमवस्थापयन्नपि धर्मादिरूपजनापायधर्मको

पि धर्मिणमेकमनुगमयन् धर्मांश्च परस्परतो व्यावर्त्तय
न् प्रत्यात्म मनुभूयतइति तदनुसारिणोवयंनतम
तिवर्त्यस्वेछयाधर्मान्भवान् व्यवस्थापयितुमीश्महइ
ति अत्रैव लौकिकं दृष्टांतमाह यथैकारेखेति यथात
देव रेखास्वरूपं तत्तस्थानापेक्षयाशतादित्वेनव्यप
दिश्यते एवैतदेवधर्मिरूपं तत्तद्धर्मलक्षणावस्था
भेदेनान्यत्वेनप्रतिनिर्दिश्यतेइत्यर्थः दार्ष्टांतिकार्थे
दृष्टांतांतरमाह यथाचैकत्वेपीति अत्रांतरेपरोक्तं
दोषमुत्थापयति अवस्थेति अवस्थापरिणामे धर्म
लक्षणावस्थापरिणामेकौटस्थ्यदोषप्रसंगउक्तोऽ
धर्मिधर्मलक्षणावस्थानां एवंति कथमितिउत्तरं
अध्वनोव्यापारेणेति दध्नः किलयऽनागताध्वा ॥ त
स्यव्यापारः क्षीरस्यवर्त्तमानत्वंतेनव्यवहितत्वाद्धे
तोःयदाधर्मोदधिलक्षणः स्वव्यापारंदाधिकाद्यारभं
क्षीरेसन्नपिनकरोति तदानागतःयदाकरोति तदा
नागतःयदाकरोति तदावर्त्तमानःयदाकृत्वानिवृत्तः
सन्नेव स्वव्यापारात्त दाधिकाद्यारभात्तदातीतइति
एवंत्रैकाल्येपिसत्वाद्धर्मधर्मिणोर्लक्षणानामवस्था
नांचकौटस्थ्यंप्राप्नोति सर्वदासत्ताद्दिनित्यत्वं चतुर्णा
मपिच सर्वदासत्वेऽसत्वेवा नोत्पादःतावन्मात्रंचलक्ष
णंकूटस्थनित्यतायाःनहिचितिशक्तेरपि कूटस्थनि=
त्यायाःकश्चिदन्योविशेषइतिभावःपरिहरति नासो

दोषः कस्मात् गुणिनिसत्वेपिगुणानांविमर्दोऽन्योन्या
भिभाव्याभिभावकत्वंतस्यवैचित्र्यात् एतदुक्तंभवति
यद्यपिसर्वदासत्वं चतुर्णामपिगुणिगुणानांतथापिगु
णविमर्दवैचित्र्येणतदात्मभूततद्विकाराविर्भावति॰
रोभावभेदेनपरिणामशालितयानकौटस्थ्यंचितिश
क्तेस्तुनस्वात्मभूतविकाराविर्भावतिरोभावइतिक
कौटस्थ्यंयथाहुः नित्यंतमाहुर्विद्वांसोयत्स्वभावोन
नश्यतीतिविमर्दवैचित्र्यमेवविकारवैचित्र्ये हेतुंप्र॰
कृतौविकृतौचदर्शयति यथासंस्थानंपृथिव्यादिपरि
णामलक्षणमादिमद्धर्ममात्रंविनाशितिरोभाविशब्दा
दीनांशब्दस्पर्शरूपरसगंधतन्मात्राणांस्वकार्यमपे॰
क्ष्याविनाशिनामतितिरोभाविनाम् प्रकृतौदर्शयति ए
वंलिंगमिति तस्मिन्विकारसंज्ञा नत्वेवंविकारवती
चितिशक्तिरितिभावः तदेवंपरीक्षकसिद्धांविकृतिं॰
प्रकृतिंचोदाहृत्य विकृतावेवलोकसिद्धायांगुणवि
मर्दवैचित्र्यंधर्मलक्षणावस्थापरिणामवैचित्र्यहेतु
मुदाहरति तत्रेदमुदाहरणमिति नचायंनियमोल॰
क्षणानामेवावस्थापरिणामइतिसर्वेषामेवधर्मल
क्षणावस्थाभेदानामवस्थाशब्दवाच्यत्वादेकएवा
वस्थापरिणामस्सर्वसाधारणइत्याह धर्मिणोपी॰
तिव्यापकंपरिणामलक्षणमाह अवस्थितस्येति॰
धर्मशब्दआश्रितत्वेनधर्मलक्षणावस्थावाचकः

यस्यैषत्रिविधः परिणामस्तंधर्मिणंसूत्रेणलक्षयति स
त्रशांतोदितावयपदेश्यधर्मानुपातीधर्मी धर्मोस्यास्ती
तिधर्मीति नाविज्ञातेधर्मेसशक्योज्ञातुमितिधर्मंद
र्शयति योग्यतेति धर्मिणोद्रव्यस्यमृदादेःशक्तिरेव
चूर्णपिंडघटाद्युत्पत्तिशक्तिरेवधर्माःतेषांतत्राव्यक्त
त्वेनभावइतियावत्॥नन्वेवमव्यक्ततयासंतस्तेप्रादुः
र्भवंतुउदकाहरणाद्यस्तुतैःस्वकारणादनासादिताःकु
तःप्रासाद्यतउक्तंयोग्यतावच्छिन्नेति यासौघटादीनाः
मुत्पत्तिशक्तिः सोदकाहरणादियोग्यतावच्छिन्नात्तेनोद
काहरणाद्योघटादिभिःस्वकारणादेवप्रासाइतिनाक
स्मिकादितिभावः अथवाकेधर्मिणइत्यत्रोत्तरंयोग्यताव
च्छिन्नाधर्मिणइतिकोधर्मइत्यत्रोत्तरंशक्तिरेवधर्मस्तेषां
योग्यतैवधर्मइत्यर्थः अतस्तद्वान्धर्मीतिसिद्धंभवति
तत्सद्भावेप्रमाणमाहसचफलप्रसवभेदानुमितएकः
स्यधर्मिणोन्यश्चान्यश्चचूर्णपिंडघटादिरूपइत्यर्थः का
र्यभेददर्शनाच्चभिन्नइतियावत् परिदृष्टउपलब्धः त
त्रानुभवारोहिणोवर्तमानस्यमृत्पिंडस्यशांताव्यपदे
श्याभ्यांमृच्चूर्णमृद्घटाभ्यांभेदमाहतत्रवर्तमानइति
यदिनभिद्येतपिंडवच्चूर्णघटयोरपितद्वदेवस्वव्यापा
रव्याप्तिप्रसंगइतिभावः अव्यक्तस्यतुपिंडस्यनोक्तंभे
दसाधनंसंभवतिइत्याह यदात्विति कोसौकेनभेदसा
धनेनभिद्येत तदेवंधर्माणांभेदसाधनमभिधायतं भे

दंविभजते तत्रयेखल्विति उदिताइतिवर्त्तमानाइत्यर्थः
अध्वनांपीवोंपर्य्येनिगमयति तेचेतिचोदयति किमर्थ
मिति किंनिमित्तमतीतस्यानंतरानंभवतिवर्त्तमानाःहेतु
माह पूर्वपश्चिमताया अभावात् विषयेण विषयिणी
मनुपतन्थिंसूत्रयति उपलंभमेवोपलंभवैधर्म्येणाद
र्शयतियथावर्त्तमानाऽनागतयोरिति उपसंहरति तत्त
स्मादनागतएवसमनंतरः पूर्वत्वेनभवतिवर्त्तमान
स्यातीतः अतीतस्यवर्तमानः पूर्वत्वेनसमनंतरो ना
व्यपदेश्यः तस्माद्ध्वनायविशेषोतीतइतिसिद्धं स्यादेत
दनुभूयमानावनुभूततया उदितातीतोशक्यावुन्नेतु
मव्यपदेश्यास्तुपुनर्धर्मोऽव्यपदेश्यतयैवशक्यानो
न्नेतुमित्याशयवान्पृच्छति अथाव्यपदेश्याः केकेषु
समीस्यामहे अत्रोत्तरमाह सर्वसर्वात्मकमिति यत्रो
क्तमिति एतदेवोपपादयति जलभूम्योरिति जलस्य
हि रसरूपस्पर्शशब्दवतोभूमेश्च गंधरसरूपस्पर्शव
तः पारिणामिकंवनस्पतिलतागुल्मादिषुमूलफल
प्रसवपल्लवादिगतरसादिवैश्वरूप्यं दृष्टंसोयमनेव
मात्मिकायाभूमेरनीदृशस्यवाजलस्यनपरिणामो भ
वितुमर्हति उपपादितंहिनासदुत्पद्यतइतितथा स्थाव
राणांपारिणामिकंजंगमेषुमनुष्यपशुमृगादिषुरसादि
वैचित्र्यंदृष्टं उपयुंजानाहितेफलादीनिरूपादिभेदसं
पदमासादयंति एवंजंगमानांपारिणामिकंस्थावरेषुदृ

ज्ञातेति क्रतुः किमेकस्य धर्मिण एक एव धर्मलक्षणाव=
स्थालक्षणः परिणामः उत बहवो धर्मलक्षणावस्थाल=
क्षणाः परिणामास्तत्र किं प्राप्तं एकत्वा द्धर्मिण एक एव प
रिणामः नहि एकरूपात् कारणात् कार्यभेदो भवितुमर्ह
ति तस्याकस्मिकत्वप्रसंगादिति एवं प्राप्त उच्यते क्रमा=
न्यत्वात्परिणामान्यत्वं एकस्यां मृद् श्चूर्णपिंडघटकपा
लकणाकारापरिणतिपरंपरा क्रमवती लौकिकपरीक्ष
कै रध्यक्षसमीक्ष्यते अन्यश्चैव चूर्णपिंडयोरानंतर्यमन्य
च्च पिंडघटयो रन्यच्च घटकपालयोरेकत्र परस्यान्यत्र पू
र्वत्वात् सोयं क्रमभेदः परिणामे एकस्मिन्नवकल्पमानः
परिणामभेदमापादयति एकोपि वमृद्धर्मी क्रमोपनि
पातिततत्तत्सहकारिसमवधानक्रमेण क्रमवतीं परि
णामपरंपरामुद्वहन्नैनामाकस्मिकयतीतिभावः धर्म
परिणामान्यत्ववत् लक्षणपरिणामान्यत्वेवस्थापरि=
णामान्यत्वे च समान क्रमान्यत्वं हेतुरिति तदेतद्भाष्ये=
णावद्योत्यते एकस्य धर्मिण इति क्रमक्रमवतोरभेदमा
स्थाय सतस्य क्रम इत्युक्तं तथावस्थापरिणामक्रम इति
तथा हि कीनाशेनकोष्टागारे प्रयत्नसंरक्षिता अपि हि व्री
हयो हायनैरतिबहुभिः पाणिस्पर्शमात्रविशीर्यमाणाव
यवसंस्थानाः परमाणुभावमनुभवंतो दृश्यंते न चायम
भिनवानामकस्मादेव प्रादुर्भवितुमर्हतीति तस्मात्क्षणप
रंपराक्रमेण सूक्ष्मसूक्ष्मतरसूक्ष्मतमत्वह द्वहत्समादिक्र

मणप्राप्तेषु निशिष्टोयंलक्ष्यतइति तदिदंक्रमान्यत्वंधर्म
धर्मिभेदमपेक्ष्यतएवेत्याह तएतइति आविकारेभ्यः
आचलिंगादापेक्षिकोधर्मधर्मिभावोमृदादेरपितः
न्मात्रापेक्षयाधर्मत्वादित्याह धर्मोपीति यदापरमार्थ
धर्मिण्यलिंगेऽभेदोपचारप्रयोगस्तद्द्वारेणसामानाधि
करण्यद्वारेणधर्म्येवधर्मइतियावत् तदैकएवपरि
णामोधर्मिपरिणामएवेत्यर्थः धर्मलक्षणावस्थानांधर्
मिस्वरूपाभिनिवेशात् तदनेनधर्मिणोदूरोत्सारितं
कूटस्थनित्यत्वंसुव्यक्तप्रायंधर्मपरिणामंप्रतिपादयन्
प्रसंगेनचित्तधर्माणांप्रकारभेदमाह चित्तस्येति परि
दृष्टाःप्रत्यक्षाःअपरिदृष्टाःपरोक्षाः तत्रप्रत्ययात्मकाःप्र
माणादयोरागादयश्च वस्तुमात्राद्यप्रकाशरूपता
माह स्यादेतदपरिदृष्टाश्चेन्नसंत्येवेत्यतआह अनुमा
नेनप्रापितोवस्तुमात्रेणसद्भावोयेषांतेतथोक्ताःपश्चा
न्मानसाधर्म्यादागमोप्यनुमानम् सप्तापरिदृष्टान्कारि
कयासंगृह्णाति निरोधेति निरोधोवृत्तीनामसंप्रज्ञाता
वस्था चित्तस्यागमतःसंस्कारशेषभावोनुमानतश्च
समधिगम्यते धर्मग्रहणेनपुण्यापुण्येउपलक्षयति
क्वचित्कर्मेतिपाठस्तत्रापितज्जनितेपुण्यापुण्येएव
गृह्यते तेचागमतःसुखदुःखोपभोगदर्शनाच्चानुमा
नतोगम्येते संस्कारस्तुस्मृतेरनुमीयते एवंत्रिगुणत्वा
च्चित्तस्यचलंचगुणवृत्तमितिप्रतिक्षणपरिणामोनु

मीयतेएवंजीवनंप्राणधारणप्रयत्नभेदोऽसंविदितः चित्तस्यधर्मःश्वासप्रश्वासाभ्यामनुमीयते एवंचेतसश्चे ष्टाक्रियायथायथा तैस्तैरिंद्रियैःशरीरप्रदेशैर्वासंप्रयुज्यते सापितत्संयोगादेवानुमीयते एवंशक्तिरपिउद्भूतानां कार्याणांसूक्ष्मावस्थाचेतसोधर्मःस्थूलकार्यानुभवादे वानुमीयतइति अतःपरमापादपरिसमाप्तेःसंयमवि षयः तद्वशीकारसत्वनीविभूतिश्चवक्तव्या तत्रोक्तप्र कारंपरिणामत्रयमेवतावत्प्रथममुपात्त सकल यो गांगस्ययोगिनःसंयमविजयतयोपक्षिपति यन्न नुयत्रसंयमः तत्रैवसाक्षात्कारणं तत्कथंपरिणामत्रय संयमोतीतानागतंसाक्षात्कारयेदित्यतआह तेन प रिणामत्रयंसाक्षात्क्रियमाणंतेषुपरिणामेष्वनुगतेयेऽ अतीतानागतेतद्विषयंज्ञानंसंपादयति परिणामत्रय साक्षात्कारणमेवतदंतर्भूतातीतानागतसाक्षात्कारणा त्मकमितिनविषयभेदःसंयमसाक्षात्कारयोरित्यर्थः अ यमपरःसंयमस्यविषयउपक्षिप्यते शब्द अत्रवाचक शब्दमाचिख्यासुःप्रथमंतावद्वाग्व्यापारविषयमाह तत्रवाग्वागिंद्रियंवर्णव्यंजकमष्टस्थानंयथाह अष्टौ स्थानानिवर्णानामुरः कंठःशिरस्तथाजिह्वामूलञ्चदंताः श्चनासिकौष्ठौचतालुचेति सावाग्वर्णेष्वेवयथालोकप्र तीतिसिद्धेष्वर्थवती नचवाचकइत्यर्थःश्रोत्रव्यापारवि षयंनिरूपयति श्रोत्रंपुनर्ध्वनेरुदानस्यवागिंद्रियामिवा

तिनोयः परिणतिभेदो वर्णात्मा तेनाकारेपरिणतं तन्मात्र विषयं न तु वाचकविषयमित्यर्थः यथालोकप्रतीतिसि द्धेभ्यो वर्णेभ्यो वाचकं भिनत्ति पदं पुनर्वाचकं पुनर्ना= दानुसंहारबुद्धिनिर्ग्राह्यम् यथाप्रतीतिसिद्धान्नादान्व= र्णान्प्रत्येकं गृहीत्वा अनुपश्चाद्यासंहरत्येकत्वमापाद यति गौरित्येतदेकं पदमिति तया पदं गृह्यते यद्यपि प्रा च्योपि बुद्धयो वर्णाकारं पदमेव प्रत्येकं गोचरयंति तथा पि न विशदं प्रथते चरमे तु विज्ञाने तद्भाति विशदमिति नादानुसंहारबुद्धिनिर्ग्राह्यमुक्तं यस्तु वैजात्यादेकपदा नुभवमविज्ञाय वर्णानेव वाचकानातिष्ठते तं प्रत्याह व र्णाइतिते खल्वमी वर्णाः प्रत्येकं वाच्यविषयां धियमाद धीरन्नागदंतकाद्वशिक्यावलंबनं संहता वा ग्रावाणा इवपिठरधारणं न तावत्प्रथमकल्पः एकस्मादर्थप्रती तेरनुत्पत्तेरुत्पत्तौ वा द्वितीयादीनामनुच्चारणप्रसंगोनि ष्पादितक्रियेकर्मणि विशेषानाधायिनः साधनस्य साध नन्यायातियातात् तस्माद्द्वितीयः परिशिष्यते संभवति= हि ग्रावाणां संहतानां पिठरधारणमेकसमयभावित्वा= त् वर्णानां तु योगपद्यासंभवोतः परस्परमनुग्राह्यानुग्रा हकत्वायोगात् संभूयाथिनार्थधियमादधते नेपदरूपमे कमसंस्पृशंतः तादात्म्येनात एवानुपस्थापयंतः आवि र्भूतास्तिरोभूताश्रयः शलाकाकल्पाः प्रत्येकमपदस्वरू पा उच्यंते यदि पुनः पदमेकं तादात्म्येन स्पृशेयुर्वर्णास्त

तोनोक्तदोषप्रसंगइत्याह वर्णःपुनरेकैकः यद्यत्यासः
वोभिधान शक्तिप्रचित्तःसर्वाभिरभिधानशक्तिभिर्निचि
तोगोगणःगौरंनगइत्यादिषुहिगकारोगोत्वाद्यर्थाभि
धायिषुदृष्टइतितत्तदभिधानशक्तिःएवंसोमशोचिरित्या
दिष्वीश्वराद्यर्थाभिधायिषुपदेषुऔवर्णोदृष्टःसोपित
त्तदभिधानशक्तिःएवंसर्वत्रोहनीयं सचैकैकोवर्णोग
कारादिःसहकारियद्वर्णांतरमोकारादितदेवप्रतियो
गिप्रतिसंबंधियस्यसतथोक्तस्तस्यभावस्तत्वंतस्माहै
श्वरस्यंनानात्वमिवापन्नोननुनानात्वमापन्नःतस्यत
त्वादेवपूर्वोवर्णोगकारउत्तरेणऔकारेणगणादिपदे
भ्योव्यावर्त्योत्तरश्चऔकारोगकारेणशोचिरादिपदेभ्यो
व्यावर्त्यविशेषेगोत्ववाचकेगोपदस्फोटेवस्थापितोनु
संहारबुद्धौअयमभिसंधिरर्थप्रत्ययोहिवर्णैर्नियतक्र
मतयापरस्परमसंभवद्भिरशक्यःकर्तुंनचसंस्कारद्वा
राग्नेयादीनामिवपरमापूर्वेवास्वर्गेवाजनयितव्येनिय
तक्रमाणामपिसाहित्यमर्थबुध्युपजननेवर्णानामिति
सांप्रतंविकल्पासहत्वात् सखल्वयंवर्णानुभवजन्यःसं
स्कारःस्मृतिप्रसवहेतुरन्योवाग्नेयादिजन्यइवापूर्वा
भिधानोनतावदनंतरःकल्पनागौरवापत्तेःसएवतावद
दृष्टपूर्वःकल्पनीयस्तस्यचक्रमवद्भिर्वर्णानुभवैरेकस्य
जन्यत्वंनसंभवतीतितज्जातीयानेकावांतरसंस्कारक
ल्पनेतिगौरवं नचैषज्ञापकहेत्वंगमज्ञातस्तदंगतामनु

भवतीतिनखलुसंबंधोर्थप्रत्यायनांगमत्तोगतासुपेः
तिस्मृतिफलप्रसवानुमितस्तुसंस्कारःस्वकारणानुभव
विषयनियतोविषयांतरेप्रत्ययमाधातुमुत्सहते अन्य
थायस्किंचिदेवैकैकमनुभूयसर्वःसर्वंजानीयादितिन
चप्रत्येकवर्णानुभवजनितसंस्कारपिंडलब्धजन्मस्मृ
तिदर्पणसमारोहिणोवर्णाःसमधिगतसहभावावाच
कइतिसांप्रतम् क्रमाक्रमविपरीतक्रमानुभूतानांतः
त्राविशेषेणार्थधीजननप्रसंगात्नचैतत्स्मरणज्ञानपूर्वानु
भववर्त्तिनींपरापरतांगोचरयितुमर्हतितस्माद्वर्णेभ्योसं
भवन्नर्थप्रत्ययएकपदानुभवमेवस्वनिमित्तंउपकल्प
यति नचैषपदेपिप्रसंगःतद्धिप्रत्येकमेवप्रयत्नभेदभि
न्नाध्वनयोव्यंजयंतःपरस्परविसदृशानत्तसदृव्यंजकध्व
निभिस्तुल्यस्थानकरणनिष्फलाःसदृशाःसंतोन्योन्यविस
दृशैःपदैःपदमेकंसदृशमापादयंतःप्रतियोगिभेदेनतत्त
त्सादृश्यानांभेदात्तदुपधानादेकमपिअनवयवमपिसा
वयवमिवानेकात्मकमिवावभासयंतियथानियतवर्ण
परिमसंस्थानंमुखमेकमपिमणिकृपाणदर्पणादयोवि
भिन्नवर्णपरिमाणसंस्थानमनेकमादर्शयंतिनपरमार्थ
तःसादृश्योपधानभेदकल्पिताभागाएवनिर्भोगस्यपद
स्यवर्णाःतेनतद्बुद्धिर्वर्णात्मनापदभेदेस्फोटमभेदमेवनि
र्भोगमेवसभेदमिवसभागमिवालंबते अतोगोपदस्फो
टभेदस्यैकस्यगकारभागोगौरादिपदस्फोटसादृश्येनन

निर्द्धारयतिस्वभागिनमित्योकारेणविशिष्टेनिर्द्धारयत्येव मोकारोपिभागःशोन्विरादिपदसदृशतयानशक्तोनिर्द्धारयतितंस्वभागिनंगोपदस्फोटमितिगकारेणविशिष्टो निर्द्धारयतिअसहभाविनामपिचसंस्कारद्वारेणास्ति सहभावइतिविशेष्यविशेषणभावोपपत्तिःनचभिन्न विषयत्वंसंस्कारयोर्भागद्वयविषययोरनुभवयोस्तज्जन्मनोश्चसंस्कारयोरेकविषयत्वात् केवलभागानुभवेनपदमव्यक्तमनुभूयतेअनुसंहारधियातुभागानुभवयोर्निसंस्कारलब्धजन्मनाव्यक्तमितिविशेषःअव्यक्तानुभवाश्चप्राञ्चःसंस्काराधानक्रमेणव्यक्तमनुभवमादधानादृष्टाःयथादूराद्वनस्तावस्तिप्रत्ययाअव्यक्ताव्यक्तवनस्पतिप्रत्ययहेतवःनचेयंविधावर्णानामर्थप्रत्यायनेसंभविनीनोखलुवर्णाःप्रत्येकमव्यक्तमर्थप्रत्ययमादधत्यंतेव्यक्तमितिशक्यंवक्तुंप्रत्यक्षज्ञानएवनियमात् व्यक्ताव्यक्तत्वस्यवर्णाधेयस्त्वर्थप्रत्ययोनप्रत्यक्षःतदेषवर्णेभ्योजायमानःस्फुटएवजायेतनवाजायेतनत्वस्फुटःस्फोटस्यतुध्वनिव्यंग्यस्यप्रत्यक्षस्यसतःस्फुटास्फुटत्वेकल्पेतेद्वयसमानंएवंप्रत्येकवर्णानुभवजनितसंस्कारसहितश्रोत्रलब्धजन्मन्यनुसंहारबुद्धौसंहतावर्णाएकपदस्फोटभावमापन्नाःप्रयत्नविशेषव्यंग्यतयाप्रयत्नविशेषस्यचनियतक्रमापेक्षयाक्रमस्यान्यत्वेतदभिव्यंजकप्रयत्नविशेषाभावेनत

दभिव्यक्त्यभावप्रसंगात् क्रमानुरोधिनोर्थसंकेतेनाव
छिन्नाःसंकेतावच्छेदमेवलौकिकंसभागपदविषयंद
र्शयंति इयंतोद्वित्राख्रिचतुराःपंचषावा एतेसर्वा=
भिधानशक्तिपरिवृतागकारौकारविसर्जनीयाः सास्ना=
दिमंतमर्थमवद्योतयंति तत्किमिदानींसंकेतानुसारेण
वर्णानामेववाचकत्वंतथाचनपदंनामकिंचिदेकमि
त्यतआह तदेतेषामितिध्वनिनिमित्तःक्रमोध्वनिक्र
मः उपसंहृतोध्वनिक्रमोयेषुतेतथोक्ताः बुद्ध्यानिर्भा=
स्यतेप्रकाश्यतइति बुद्धिनिर्भासःसंकेतावछिन्नाःस्थूल
दर्शिलोकाशयानुरोधेनगकारौकारविसर्जनीयाइत्यु=
क्तं गकारादीनामपि तद्भागतया तादात्म्येनवाचक
त्वास्तीत्यनुसारस्त्वेकमेवपदंवाचकमित्यर्थःएतदे
वस्पष्टयति तदेकंपदंलोकबुद्ध्याप्रतीयतइतिसंबंधः
कस्मादेकमित्यतआह एकबुद्धिविषयोगौरित्येकंपद=
मित्येकाकारायाबुद्धेर्विषयोयतः तस्मादेकं तस्यव्यंज
कमाह एकप्रयत्नाक्षिप्तमिति रसइतिपदव्यंजकास्त्र
यत्नादिलक्षणःसरइतिपदव्यंजकःप्रयत्नः सचोपक्र
मतःसरइतिपदव्यक्तिलक्षणफलावछिन्नःपूर्वापरीभू
तएकस्तदाक्षिप्तंभागानां सादृश्योपधानभेदकल्पिता
नांपरमार्थसतामभावादभागं अतएवपूर्वापरीभूत=
भागाभावादक्रमंननुवर्णाःपूर्वापरीभूतास्तेचास्यभा
गाइतिकथमक्रममभागंचेत्यतआह अवर्णनस्यस्य

वर्णोभागः किंतुसादृश्योपधानभेदात्सदृमेवतेनतेना
कारेणापरमार्थसताप्रथतेनहिमणिकृपाणदर्पणादि
वर्त्तीनिम्नुखानिमुखस्यपरमार्थसतोऽवयत्वादृतिबो
द्धमनुसंहारबुद्धौविदितमंसवर्णप्रत्ययस्यव्यापारःसं
स्कारःपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसहितस्तेनोप=
स्थापितंविषयीकृतंवर्णानुभवतत्तत्संस्काराणांचप=
द्विषयत्वमुपपादितमधस्तात्स्यादेतद्भागमक्रम
मवर्णंचेत्सद्नत्वंकस्मादेवंविधंकदाचिन्नप्रथतेन
हिलाक्षारसावसेकोपधानापादितारुणभावःस्फटि
कमणिस्तदपगमेस्वच्छधवलोनानुभूयतेतस्मात्पार
मार्थिकाएववर्णाइत्यतआह परत्रेति प्रतिपिपादयि
षयावर्णैरेवाभिधीयमानैरुच्चार्यमाणैःश्रूयमाणश्च
श्रोतृभिरनादियौयंवाग्व्यवहारोविभक्तवर्णपदनि
बंधनस्तज्जनितावासनासाप्यनादिरेवतदनुविद्धया
तद्वासितयालोकबुद्ध्याविभक्तवर्णैरचितपदावगा=
हिन्यासिद्धवत्परमार्थवत्संप्रतिपत्त्यासंवादेनवृद्धानां
पदंप्रतीयते एतदुक्तंभवति अस्तिकश्चिदुपाधिर्येउप
धेयेनसंयुज्यते वियुज्यतेच यथालाक्षादिस्तत्रतद्वि=
योगेस्फटिकःस्वाभाविकेनस्वच्छधवलेनरूपेणप्रका
शतइतियुज्यते तद्प्रत्ययस्तुप्रयत्नभेदोपनीतध्वनि
भेदादन्यतोनुसारात्तस्यचसदासादृश्यदोषदूषितत्व
त्त्वावर्णात्मनैवप्रत्ययजनकत्वमितिकुतोनिरुपाधिनः

पदस्ययथायथाहुर्ध्वनयःसदृशात्मानोविपर्यासस्यहे
तवःउपलंभकमेतेषांविपर्यासस्यकारणंउपायः
त्वान्वनियतःपददर्शितदर्शिनांज्ञानस्यैवचबाधेयलो
केध्रुवमुपप्लवइति यतःपदात्माविभक्तवर्णरूपितः
प्रकाशते अतःअतःस्थूलदर्शीलोकोवर्णानेवपदम
भिमन्यमानस्तानेवप्रकारभेदभाजोर्थभेदेसंकेतय
तीत्याह तस्येति तस्यपदस्याजानतएकस्यापिसंके
तबुद्धितःस्थूलदर्शीलोकहितायवर्णात्मनाविभागः
विभागमाह एतावतां नन्यूनानामधिकानांवाएवं
जातीयकोनैरंतर्यक्रमविशेषः अनुसंहारएकबुद्ध्यु
पग्रहःएकस्यार्थस्यगोत्वादेर्वाचकइति ननुयद्येक
स्यार्थस्यायंशब्दोवाचकइतिसंकेतः हंतभोःशब्दा
र्थयोर्नैतरेतराध्यासस्तर्हीत्यतआह संकेतस्त्विति

दिगोचरोनच पदार्थमात्रंतद्गोचरः किंतुवाक्यार्थइतित्र
वाक्यार्थपराएवसर्वेशब्दास्तेनसएवतेषामर्थः अ
तोयत्रापि केवलस्यपदस्य प्रयोगस्तत्रापि पदांतरे
ण सहैकीकृत्यततोर्थोगम्यतेनतुकेवलात्कस्मात्तत्र
मात्रस्यासामर्थ्यात् तथाच वाक्यमेव तत्रतत्रवाच
कंनतु पदानितद्भागतयातुतेषामप्यस्तिवाक्यार्थवा
चकशक्तिपदार्थइवपदभागतयावर्णानांतेनयथा व
र्णएकैकः सर्वपदार्थाभिधानशक्तिप्रचितएवंपदमप्ये
कैकंसर्ववाक्यार्थाभिधानशक्तिप्रचितंतदिदमुक्तं स
र्वपदेषुचास्तिवाक्यशक्तिः वृक्षइत्युक्तेअस्तीतिगम्य
तेअध्याहृतास्तिपदसहितं वृक्षइतिपदंवाक्यार्थेव
र्ततइतितद्भावत्वाद्वृक्षपदंतत्रवर्तते कस्मात्पुनर
स्तीतिगम्यतइत्यतआह नसत्तांपदार्थोव्यभिचरती
ति लोकएवहिपदानामर्थावधारणोपायः सचकेव
लंपदार्थमस्त्यर्थेनाभिसमस्यसर्वत्रवाक्यार्थीकरोति
सोयमव्यभिचारः सतदापदार्थस्य अतएवशब्दवृ
त्तिविदांव्यवहारोयत्रान्यक्रियापदंनास्तितत्रास्ति
र्भवतिर्वापरः प्रयोक्तव्यइतिक्रियाभेदाव्यभिचारि
प्रातिपदिकमुक्त्वाक्रियाभेदंकारकाव्यभिचारेणदर्श
यतितथाचपचतीत्युक्तइति पचतीत्युक्तेतिकारक
मात्रस्यतदन्वययोग्यस्यावगमात् अन्यव्याकृतिपर
स्तद्भेदानामनुवादः तदेवंभेदएववाक्यार्थइति

तथानपेक्षमपि पदंवाक्यार्थेवर्त्तमानंदृश्यतइतिसुत
रामस्तिवाक्यशक्तिःपदानामित्याह दृष्टंचेति नचैता
वतापि श्रोत्रियादिपदस्य स्वतंत्रस्येवंविधार्थप्रत्याय
नंनयावदस्त्यादिभिरभिसमासोस्यभवतितथाचास्या
पिवाक्यावयवत्वात्कल्पितत्वमेवेतिभावः स्यादेतत्प
दानामेवचेद्वाक्यशक्तिःकृतंतर्हिवाक्येनतेभ्यएवतद
वसायादित्यतआह तत्रवाक्यइति उक्तमेतत्नकेव
लात्पदात्पदार्थःप्रतिपित्सितःप्रतीयतेनयावदेतत्प
दांतरेणाभिसमस्यतइतितथाचवाक्यात्पदान्यपोद्धृत्य
कल्पितानिवाक्यार्थोवापोद्धृत्यतदेकदेशंकारकंवाक्रि
यांवातत्पदंप्रकृत्यादिविभागकल्पनया व्याकरणीयम
न्वाख्येयंकिमर्थं पुनरेतावताक्लेशेनान्वाख्यायतइत्यतः
इत्यतआह अन्यथेति घटोभवतिभवतिभिक्षांदेहिभव
तितिष्ठतीतिनामाख्यातयोश्चसाम्यात् एवमश्वस्त्वंअ
श्वोयातीतिएवमजापयःपिवअजापयःशत्रूनितिनामा
ख्यातसारूप्यादनिर्ज्ञातनामत्वेनाख्यातत्वेनवाअन्वा
ख्यानाभावेनिष्कृष्यान्वातंकथंक्रियायांकारकेवाव्याक्रि
येत तस्माद्वाक्यात्पदान्यपोद्धृत्यव्याख्यातव्यानि ननु अ
न्वाख्यानादेवपारमार्थिकोविभागःपदानामिति तदेवं
शब्दरूपंव्युत्पाद्यशब्दार्थप्रत्ययानांसंकेतापादितसंक
राणामसंकरमाख्यातुमुपक्रमतेतेषांशब्दार्थप्रत्ययानां
विभागःतद्यथाश्वेततेप्रासादइतिक्रियार्थःशब्दःस्फुटत

रोहत्रपूर्वापरीभूतायाः क्रियायाः साध्यरूपायाः सिद्धरूपः क्रियार्थःश्चेत इतिभिन्नःशब्दः यत्रापि शब्दार्थयोः सिद्धरूपत्वं तत्राप्यर्थादस्तिशब्दस्यभेद इत्याह श्वेतःप्रासादइति कारकार्थःशब्दोभिहितत्वाच्चकारकविभक्तेरभावः अर्थविभजते क्रियाकारकात्मानदर्थस्तयोः शब्दयोरर्थः क्रियात्माकारकात्माच प्रत्ययंविजते प्रत्ययश्चेतिचशब्देनतदर्थइत्येतसदृमत्रानुकृष्यतेतदत्रान्यपदार्थप्रधानंसंबध्यते सएवक्रियाकारकात्मार्थोयस्यस तथोक्तः नन्वभेदेनप्रतीतेःशब्दार्थप्रत्ययानांसंकरात्कुतःप्रविभागइत्याशयवानृत्थतिकस्मादितिउत्तरमाहसोयमित्यभिसंधादितिरंकेतोपाधिरेकाकारप्रत्ययोनतुतात्विकइत्यर्थःसंकेतःस्मनिमित्तनादर्शितासंकेतइतिसत्म्यापरमार्थमाह यस्तुश्वेतोर्थइतिअनवस्थानञ्चपुराणत्वादयः सहगतःसंकीर्णएवंचप्रविभागसंयमाद्योगिनःसर्वेषांभूतानांपशुमृगसरीसृपवयःप्रभृतीनांयानिरुतामितत्राप्यव्यक्तंपदंतदर्थः तत्प्रत्ययश्चेति तदिहमनुष्यवचनवाच्यप्रत्ययेप्रकृतःसंयमःसमानजातीयतयातेष्वपि कृतएवेतितेषांरुतंतदर्थभेदंतत्प्रत्ययंचयोगीजानातीतिसिद्धंसंनं ज्ञानजाहि संस्काराः स्मृतेर्हेतवोअविद्यादिसंस्काराअविद्यादीनां क्लेशानांहेतवःविपाकोजात्यायुर्भोगरूपस्तस्यहेतवोधर्माधर्मरूपाःपूर्वेषुभवेष्वभिसंस्कृताःनिष्पादितास्त्वकारणेयेथासंस्कृतंव्यंजनंकृतमितिगम्यतेपरिणामचेष्टा

निरोधशक्तिजीवनान्येव धर्माश्चित्तस्यतद्दृष्टपरिदृष्टश्चि त्तधर्मास्तेषुश्रुतेष्वनुमितेषुसपरिकरेषुसंयमःसंस्कारा णांद्वयेषांसाक्षात्क्रियायैसमर्थः अस्तुतत्रसंयमात्तत्सा क्षात्कारःपूर्वजातिसाक्षात्कारस्तुकुतइत्यतआहनचदेशे तिनिमित्तंपूर्वशरीरमिंद्रियादिसानुबंधसंस्कारसाक्षा त्कारएवनांतरीकतयाजात्यादिसाक्षात्कारमाक्षिपती त्यर्थःस्वसंस्कारसंयमंमरकोयेष्वतिदिशति परत्राप्येव मिति अत्र अद्वोसादेहेतुमनुभवतआवढ्यस्यजैगीष व्यएसंवादमुपन्यस्यति अत्रानुश्रूयतइतिमहाकल्पः महासर्गः तनुधरइतिनिर्माणकायसंपदुक्ताभव्यःशो भनोविगलितरजस्तमोमलइत्यर्थःप्रधानवशित्वमैश्व र्यं तेनहिप्रधानंविक्षोभ्ययस्यैयादृशींकार्येंद्रियसंपदं दित्सति तस्यैतादृशींदत्तेपरकीयानिचकार्येंद्रियसहस्रा णिनिर्माय अंतरिक्षे दिविभुविच यथेष्ठंविहरतीति संतो षोहितस्मात्सयोबुद्धिसत्त्वस्यप्रशांतताधर्मः मनंपरप्रस य्स्यचित्तमात्रस्य साक्षात्करणादिति यथासंस्कारसाक्षा त्कारः तदनुबंधपूर्वजन्मसाक्षात्कारमाक्षिपत्येवंपराचि त्तसाक्षात्कारोपि तदालम्बनसाक्षात्कारमाक्षिपेदितिप्रा प्ते आहनत्वात्सानुबंधसंस्कारविषयोसौ संयमः अयं तु परिच्छिन्न विषय इत्यभिप्रायः का तम् पंचा- त्मकः कायः सच रूपवत्तयाचाक्षुषोभवतिरूपे णहि कायश्च तद्रूपंचचक्षुर्ग्रहणकर्मेशक्तिमनुभवति

तत्रयदारूपे संयमविशेषोयोगिनांक्रियते तदारूपस्य
ग्राह्यशक्तौरूपवत्कायप्रत्यक्षताहेतुस्तभ्यते तस्माद्ग्रा
ह्यशक्तिस्तंभेसत्यंतदर्शनंयोगिनस्ततःपरकीयचक्षुर्जनि
तेनप्रकाशेनज्ञानेनासंप्रयोगश्चक्षुर्ज्ञानाविषयत्वंयो-
गिनःकायस्येतियावत् तस्मिन्कर्त्तव्येंतदर्शनंकारणमि
त्यर्थःएतेनेतिकार्येशब्दस्पर्शरसगंधसंयमात्तद्ग्राह्य-
शक्तिस्तंभेश्रोत्रत्वग्रसनघ्राणप्रकाशासंप्रयोगेंतर्द्धान
मितिसूत्रमूहनीयं सोवा आयुर्विपाकंच कर्मद्विविधं
सोपक्रमंनिरुपक्रमंचयत् खल्वेकभविकंकर्मजात्या
युर्भोगहेतुस्तदायुर्विपाकं तच्च किंचित्कालानपेक्षमेव
भोगदानायप्रस्थितंदत्तबहुभोगमल्पावशिष्टफलंप्रव
त्तव्यापारंकेवलंतत्फलस्यसहसाभोक्तुमेकेनशरीरेणा
शक्यत्वाद्विलंबनेतदिदंसोपक्रममुपक्रमोव्यापारस्तत्स
हितमित्यर्थः तदेवतुदत्तस्तोकफलंतत्कालमपेक्ष्यद
नायव्याप्रियमाणंकादाचित्कमंदव्यापारंनिरुपक्रमं-
एतदेवनिदर्शनाभ्यांविशदयति तत्र यथेतिअत्रैवाग्नि

रीतंवासर्वेमाहेंद्रजालादिव्यतिरेकेणग्रामनगरादिस्व
र्गमभिमन्यते मनुष्यलोकमेवदेवलोकमिति मैति मै
त्र्यादिषुसंयमान्मैत्र्यादिवलान्यस्यभवंति तत्रमैत्रीभा
वनातोबलंयेनजीवलोकसुखाकरोति ततःसर्वहि
तोभवति एवंकरुणाबलात्प्राणिनोदुःखात्दुःखहे
तोर्वासमुद्धरति एवंमुदितावलाज्जीवलोकस्यमाध्य
स्थ्यमाधत्तेवक्ष्यमाणौपयिकंभावनाकारणत्वंसमाधे
राहभाजनातःसमाधिर्यःसंसंयमःयद्यपिधारणाध्यान
समाधित्रयमेवसंयमोनसमाधिमात्रंसमाध्यनंतरंका
र्यात्वादासमाधेःप्राधान्यात्तत्रसंयमउपचरितःक्वचि
त्भावनासमाधिरितिपाठःतत्रभावनासमाधीसमूहस्य
संयमस्यावयवोदेतूभवतःवीर्यंप्रयत्नःतेनमैत्र्यादिब
लवतःपुंसःसुखितादिषुपरेषांकर्त्तव्येषुप्रयत्नोऽवंध्योभ
वतीतिउपेक्षौदासीन्यंन तत्रभावनानापिसुखादिवद्भा
व्यंकिंचिदस्तीतिवलीयस्यबल संयमस्तस्यवलंलभते
इति प्रवृत्तसूक्ष्मेव्यवहितेविप्रकृष्टेवार्थेसंयमेनविन्यस्य
तमधिगच्छति २२भुमात् आध्रुवादितोमेरुपृष्टात्तदेवम
निनसंग्रहश्लोकांतेनसंक्षेपतःसप्तलोकानुपन्यस्यविस्त
रेणाह तत्रावीचेरिति घनशब्देनपृथिव्युच्यते भूमिःस्थान
मित्यर्थःएतेमहानरकाअनेकोपनरकपरिवाराबोद्धव्याः
एतानेवनामांतरेणोपसंहरति महेतितस्यसूर्यप्रचाराद्रा
त्रिंदिवंलग्नमिवविवर्त्ततेयमेवास्यभागंसूर्यस्त्यजति त

त्रयात्रियेमेवभागमलंकरोति तत्रदिनमिति सकलजंबू
द्वीपपरिणाममाह तदेयोजनशतसहस्रं किंभूतंयोजः
नानांशतसहस्रमित्याह सुमेरोर्दिशिदिशितदर्द्धेनपंचा
शतायोजनसहस्रेण व्यूढंसंक्षिप्तं यतोस्यमध्यस्थःसुमेः
रुःसमुद्राश्चसर्षपराशिलाइतिद्विगुणाद्विगुणाइतिसंबंधःय
थासर्षपराशिर्नव्रीहिराशिरिवोच्छ्रितोनापिभूमिसमस्त
थासमुद्रात्रपीत्यर्थः विचित्रैःशैलैरवतंसैरिवसह वर्तंते
इतिसविचित्रशैलावतंसाद्वीपास्तदेतत्सर्वं सद्वीपविपि
ननगनगरनीरधिमालावलयंलोकालोकपरिवृतंविश्वं
भरामंडलंब्रह्मांडमध्येव्यूढंसंक्षिप्तं सुप्रतिष्ठितंसंस्थानं
सन्निवेशोयस्यतत्तथोक्तंयेयत्रप्रतिवसंतितत्रतान्दर्शे
यति तत्रपातालइति ७२ सुमेरोःसंनिवेशमाह सुमेरुरि
तितदेवंभूर्लोकंसप्रकारमुक्त्वासप्रकारमेवांतरिक्षलो
कमाहग्रहेति विक्षेपोव्यापारःस्वर्लोकमादर्शयतिमा
हेंद्रनिवासिनइति देवानकायादेवजातयः षण्णाम
पिदेवनिकायानांरूपोत्कर्षमाह सर्वेसंकल्पसिद्धाइ
ति संकल्पमात्रादेवैषांविषयाउपनमंति वृंदारकाःपू
ज्याःकामभोगिनोमैथुनप्रियाः औपपादिकदेहाःपित्रोः
संयोगमंतरेणाकस्माद्देवदिव्यशरीरमेषांधर्मविशेषा
तिसंस्कृतेभ्योणुभ्योभूतेभ्योभवतीति महर्लोकमाह
महतीति महाभूतवशिनःयथदेतेभ्योरोचतेतत्तदेव
महाभूतानिप्रयच्छंति तदिच्छातश्चमहाभूतानितेननेनसं

स्थानेनावतिष्ठंते ध्यानमात्रतृप्ताःपुष्टाभवतिजनलोक
माह प्रथमइत्युक्तक्रमेण भूतेंद्रियवशिनइति भूतानि
पृथिव्यादीनिइंद्रियाणिश्रोत्रादीनियथानियोक्तुमि
च्छंतितथैवनियुज्यंते उक्तक्रमापेक्षयाद्वितीयंब्रह्मणस्त
पोलोकमाह द्वितीयइति भूतेंद्रियप्रकृतिवशिनइति
प्रकृतिःपंचतन्मात्राणितद्वशिनः तदिच्छातोतन्मात्रा
ण्येवकार्याकारेणपरिणमंतइत्यागमिकः द्विगुणेतित्र्या
भास्वरेभ्योद्विगुणायुषोमहाभास्वरास्तेभ्योपिद्विगुणायु
षःसत्यमहाभास्वरादित्यर्थः ऊर्ध्वमितिऊर्ध्वंसत्यलो
के अप्रतिहतज्ञानाआवीचेस्तु प्रभृत्यातपोलोकं सू
क्ष्म व्यवहितादिसर्वंविजानंतीत्यर्थः तृतीयंब्रह्मणः
सत्यलोकमाह तृतीयइति अकृतोभवनस्यगृहस्य=
न्यासोयैस्तेतथोक्ताः आधाराभावादेवस्वप्रतिष्ठाः स्वे
षुशरीरेषुप्रतिष्ठायेषांतेतथोक्ताःप्रधानवशिनस्तदि=
च्छातः सत्वरजस्तमांसिप्रवर्तंते यावत्सर्गायुषःतथाच
श्रूयते ब्रह्मणासहतेसर्वेसंप्राप्तेप्रतिसंचरे परस्यांतेकृ
तात्मानःप्रविशंतिपरंपदमिति तदेवं चतुर्णां देवनिकायानांसा
धारणंधर्मानुक्तानामविशेषग्रहणेनधर्मविशेषानाह तत्रेति
अच्युतानामदेवाःस्थूलविषयध्यानसुखाः तेनतेतृप्यंति शुद्ध
निवासानामदेवाःसूक्ष्मविषयध्यानसुखाःतेनतेतृप्यंति सत्या
भानामदेवाइंद्रियविषयध्यानसुखास्तेनतेतृप्यंति संज्ञासंज्ञिनो
नामदेवाअस्मितामात्रध्यानसुखास्तेनतेतृप्यंति तएते सर्वेसंप्र

ज्ञातसमाधिमुपासते ८३ अथासंप्रज्ञातसमाधिनिष्ठाः
विदेहप्रकृतिलयाःकस्मान्नलोकमध्येन्यस्यंतेइत्यत
आह विदेहप्रकृतिलयास्त्विति बुद्धिवृत्तिमंतोहिद
र्शितविषयालोकयात्रांवहंतो लोकेषुवर्त्तंतेनच्चैवंवि
देहप्रकृतिलयाः सत्यपिसाधिकारत्वइत्यर्थः तदे
तदासस्यलोकमाचार्यैर्न्नवेयोगिनासाक्षात्कारणीयंसू
र्यद्वारेसुषुम्नायांनाड्यां नन्वेतावतापि तत्साक्षात्का
रोभवतीत्यतआह एवतावदन्यत्रापिसुषुम्नाया
अन्यत्रापियोगोपाध्यायोपदिष्टेषु यावदिदंसर्वंजग
द्दृष्टमिति बुद्धिसत्त्वंहि स्वभावतएव विश्वप्रकाशनस
मर्थंतमोमलावृतं यत्रैव रजसोद्घाट्यते तदेवप्रका
शयति सूर्यद्वारसंयमोद्घाटितं भुवनंप्रकाशयति नचै
वमन्यत्रापिप्रसंगस्तसंयमस्य तावन्मात्रोद्घाटनसा
मर्थ्यादिति सर्वमवदातं तत्रतत्रजिज्ञासायांयोगिनः
स्तत्रतत्रसंयमः एवं क्षुत्पिपासानिवृत्तिहेतुः संयमः
स्थैर्यहेतुश्च सूत्रणैरुपदिष्टो भाष्येणनिगदव्याख्या
तेनव्याख्यात इतिनव्याख्यातः मूल मूर्द्धशब्देन सुषु
म्नानाडीलक्ष्यते तत्र संयमइति प्रांवे प्रतिभाऊहस्त
द्भवंप्रातिभं प्रसंख्यानहेतु संयमवतोहितस्यकर्षेप्रसं
ख्यानोदयपूर्वलिंगं यदूहजंज्ञानंतेनसर्वं विजानाति
योगीतच्च प्रसंख्यानसन्निधायनेन संसारान्तारयती
तितारकं द्वितत्त्वहृदयपदंव्याचष्टे यदिदमस्मिन्ब्रह्मपु

रेकदत्वादात्मा ब्रह्मतस्यपुरंनिलयस्तद्धितत्र विजानाति
तित्वमितिदहरंगर्त्ते तदेवपुंडरीकंअधोमुखं वेश्मम
नसःचित्तसंवेदनत्वेहेतुमाह तत्रविज्ञानंतत्रसंयम
माचित्तंविजानातित्स्वद्धत्तिविशिष्टंसनयत्रप्रकाश
रूपस्यातिस्वच्छस्यनितांताभिभूतरजस्तमस्तयाविवे
कख्यातिरूपेणपरिणतस्यबुद्धिसत्वस्यात्यंतिकश्चैत
न्याद्संकरस्तत्रकैवकथा रजस्तमसोजडस्वभावयो
रित्याशयवान्सूत्रकारःसत्वपुरुषयोरित्युवाच इम
मेवाभिप्रायंगृहीत्वाभाष्यकारोप्याह बुद्धिसत्वंप्रख्या
शीलमिति नप्रख्याशीलमात्रमपितु विवेकख्यातिरूपे
णपरिणतमतोनितांतशुद्धप्रकाशतयात्यंतसारूप्य
चैतन्येनेतिसंकरइत्यतआह समानेति सत्वेनोपनि
बंधनमविनाभावःसंबधःसमानंसत्वोयातिबंधनय
योरजस्तमसोस्तैतयोत्तेजशीकारेभिभवःअसंकरमा
हनसाद्धेति चकारोप्यर्थः नकेवलंरजस्तमोभ्यामि
त्यर्थः परिणामिनइतिवैधर्म्यमपरिणामिनःपुरुषा
दुक्तप्रत्ययाविशेषःशांताघोरमूढरूपायाबुद्धेश्चैतन्य
बिंबोद्ग्राहेणचैतन्यस्यशांताद्याकाराध्यारोपश्चंद्रम
सइवस्वच्छसलिलप्रतिबिंबितस्य तत्कंपनात्कंपनाध्या
रोपःभोगहेतुमाह दर्शितविषयत्वादिति असक्त
ख्यातंननुबुद्धिसत्व स्तुपुरुषभिन्नं भोगस्तुपुंसःकु
तोभिधने इत्यतआह सभोगप्रत्ययोभोगस्यःप्रस

यः सत्वस्यातः परार्थत्वाद्दृश्योभोग्यः सत्वंहि परार्थ्येसंह तत्वात्तद्धर्मेश्वभोगः इति सोपिपरार्थैः यस्मिन्च परस्मा असौ तस्यभोक्तुर्भोग्यः अथवानुकूलप्रतिकूलवेदनी यस्तु सुखदुःखानुभावोभोगः नत्वायमात्मानमेवानुः कूलयति प्रतिकूलयति वास्वात्मनिवृत्तिविरोधाद् तेनुकूलनीयप्रतिकूलनीयार्थोभोगः सभोक्ताआत्मा तस्यदृश्योभोग्यइति यस्तुनस्मात्परार्थोद्दिशिष्टइतिपरा र्थादितिपंचम्यन्यपरार्थ्याद्वारेण व्याख्यातास्यादेतः पुरुषविषयाचेत्सज्ञाहतभोः पुरुषः प्रज्ञायाः अन्येयइ ति प्रज्ञांतरमेवतत्र तत्रेतिअनवस्थापातइत्यतआ ह नचपुरुषप्रत्ययेनेति अयमभिसंधिः चित्याजडः प्र काश्यते नजडेनचितिः पुरुषप्रत्ययस्त्वचिदात्मा क थंचिदात्मानंप्रकाशयेत् चिदात्मात्वपराधीनप्रकाशो जडंप्रकाशयतीतियुक्तम् बुद्धिसत्वेनेति अचिद्रूपता दात्मनजडत्वमाह बुद्धिसत्वगतपुरुषप्रतिबिंबाल बनात् पुरुषालंबनंनतुपुरुषप्रकाशनात् पुरुषाः लंबनंनतुपुरुषप्रकाशनात् पुरुषालंबनं बुद्धिसत्व मेवतु तेनप्रत्ययेन संक्रांतपुरुषप्रतिबिंबंपुरुष छायापन्नं चैतन्यमालंबतइतिपुरुषार्थः अत्रैवश्रुति मुदाहरति तयाह्युक्तमीश्वरेण विज्ञातारमिति नके नचित्स्वित्यर्थः नच स्वार्थसंयमो नयावत्प्रधानंस्वका र्येपुरुषज्ञानमभिनिर्वर्तयति तावत्तस्यपुरस्तात्यावि

भूतीराधत्तेताःसर्वोदर्शयति तत्ते तद्नेनयोगजधर्मो
नुगृहीतानांमनःश्रोत्रत्वक् चक्षुर्जिह्वाघ्राणानांयथा
संख्यंप्रातिज्ञानदिव्यशब्दाद्यपरोक्षहेतुभावउक्तः
श्रोत्रादीनांपंचानांदिव्यशब्दाद्युपलंभकानां तात्रि
काःसंज्ञाःश्रावणाद्याःसुगमंभाष्यंकदाचिदात्मविष
यसंयमप्रवृत्तस्तत्प्रभावाद्मूर्थांतरसिद्धीरधिगम्य
कृतार्थमन्यः संयमाद्विरमेदतआह तेयः व्युत्थितचि
त्तेहिताः सिद्धीरभिमन्यतेजन्मदुर्गतद्रव्यद्रविणक
णिकामपि द्रविणसंभारं योगिनातु समाहितचित्ते
नोपनताभ्योपिताभ्योविरंतव्यंअभिसंहिततापत्रया
त्यंतिकोपशमरूपपरमपुरुषार्थःसखल्वयं कथंतस्य
स्यनीकासु सिद्धिषुरज्येतेतिसूत्रभाष्ययोरर्थः तदेवं
ज्ञानरूपमैश्वर्यं पुरुषदर्शनार्थसंयमफलमुक्त्वाक्रि
यारूपमैश्वर्यं संयमफलमाह बंधः समाधिबलादि
ति बंधकारणसंयमबलात् प्राधान्यात्समाधिग्रहः
णं प्रचरत्यनेनास्मिन्निति प्रचारः चित्तस्यगमागमा
ध्वानोनाड्यः तस्मिन्प्रचारेसंयमात्तद्वेदनं तस्माच्च
बंधकारणशैथिल्यात् नतेनप्रतिबध्यते अप्रति
बद्धमप्युन्मार्गेणगच्छन्न स्वशरीराद्प्रसृत्य निष्क्रा
मति नच परशरीरमाविशति तस्मात्तत्प्रचारोपिज्ञा
तव्यः इंद्रियाणिच चित्तानुसारीणि परशरीरे यथा
धिष्ठाननिविशंतेइति उभ्र समस्तेंद्रियवृत्तिर्जीव

नंप्राणादिलक्षणाप्राणादयोलक्षणंयस्याःसातथोक्ताद्व
यींद्रियाणांवृत्तिर्बाह्याभ्यंतरीचवाह्यारूपाद्यालोचनल
क्षणाआभ्यंतरीतुजीवनंसहिप्रयत्नभेदःशरीरोपग्र
हीतमारुतक्रियाभेदहेतुःसर्वकरणसाधारणःयथाहुः
सामान्यकरणवृत्तिःप्राणाद्यावायवः पंचेति तैरस्यल
क्षणीयत्वात् तस्यप्रयत्नस्यक्रियाकार्य पंचतयी प्राण
आनासिकाग्रादाचहृदयादवस्थितःअसितपीताहार
परिणतिमिदंसंतत्रतत्रस्थानेसममनुरूपंनयन्समा
नःआहृदयादाचनाभेरस्यस्थानं मूत्रपुरीषपुरीष
गर्भादीनामपनयनहेतुरपानःआनाभेराचपादतलाद
स्यवृत्तिः उन्नयनादूर्ध्वं नयनाद्रसादीनामुदानःआ
नासिकाग्रात्आच शिरसोवृत्तिरस्यव्यापीव्यानः एषा
मुक्तानांप्रधानं प्राणस्तदुत्क्रमेसर्वोत्क्रमश्रुतेःप्राणमु
त्क्रामंतमनुसर्वे प्राणाउत्क्रामंतीति नदेवंप्राणादी
नांक्रियास्थानभेदेनभेदंप्रतिपाद्यसूत्रार्थमवतारयति
उदानजयादिति उदानेकृतसंयमस्तज्जयाज्जलादि
भिर्नप्रतिहन्यते उत्क्रांतिश्चार्चिरादिमार्गेणभवति प्रया
णकालेतस्मात्तामुत्क्रांतिं वशित्वेनप्रतिपद्यते प्राणादि
संयमात्तद्विजयेभूतजय एताःक्रियाःस्थानविजयादि
भेदात्प्रतिपत्तव्यः सनं तेजसःशारीरस्योपध्मानमुत्तेज
नंस्वार्थेसंयमाद्दिव्यंशिष्टंश्रावणाद्युक्तंसंप्रतिश्राव
णाद्यर्थादेवसंयमाच्छ्रावणादिभवतीत्याह श्रोत्रसंयमः

चपृथिव्यांगंधवर्जंचत्वारोप्सुगंधरसवर्जं त्रयस्तेजसि गंधरसरूपवर्जं द्वौनभस्वतिशब्दएवाकाशतएतईदृशाविशेषाः सद्दाकारादिभिर्धर्मैः स्थूलशब्देनपरिभाषिताःशास्त्रे तत्रापि पार्थिवास्तावद्धर्माः आकारोगौरवंरौक्ष्यंवरणं स्थैर्यमेवचवृत्तिर्भेदः क्षमाकार्ष्ण्यंकाठिन्यं सर्वभोग्यता अपांधर्माः स्नेहः सौक्ष्म्यं प्रभाशौक्ल्यमार्दवंगौरवंचयत् शैत्यरक्षापवित्रत्वं संधानंचौदकागुणाः तैजसाधर्माः ऊर्ध्वभाक् पाचकं दग्धृपाचकंलघुभास्वरप्रध्वंस्योजस्विवैतेजः पूर्वाभ्यांभिन्नलक्षणंवायवीयाधर्माः तिर्यग्गानं पवित्रत्वमाक्षेपोनोदनंबलंबलमच्छायतारौक्ष्यंवायोर्धर्माःपृथग्विधाः आकाशीयाधर्माः सर्वतोगतिरव्यूहो विष्टंभश्चेतिच त्रयःआकाशधर्मा व्याख्याता पूर्वधर्मविलक्षणादिति तएतआकारप्रभृतयोधर्मास्तैः सहेति आकारश्च सामान्य विशेषोगोत्वादिः द्वितीयंरूपमाह द्वितीयंरूपं स्वसामान्यंमूर्त्तिः सांसिद्धिकंकाठिन्यं स्नेहोजलं भज्जापुष्टिबलाधानहेतुः वन्हिरुक्षता औदर्यसौर्ये भौमेच सर्वत्रैव तेजसि समवेतोस्तीति सर्वत्रैतद्धर्मधर्मिणोरभेदविवक्षयाभिधानंवायुः प्राणामीवहनशीलः तत्दाहचलनेन तृणादीनां शरीरस्याटनेनचसर्वेगंवायुसामान्य नामित्वमनुमीयते सर्वतोगतिराकाशः सर्वत्रशब्दोपलब्धिदर्शनात् श्रोत्राश्रयाकाशगुणेन हिशब्देन

ह्नोयं कानं कायाकाशसंबंधसंयमा द्धूलघुनिवा-
तूलादौ कृतसंयमापत्तिंचेतसस्तस्थ तद्ंजनतांल
श्चेति सिद्धिक्रममाह जलद्ति अपरमपि परशरीरा
वेशहेतुसंयमं क्लेशकर्मविपाकक्षयहेतुमाह वय:
विदेहमात्रमाह शरीरादिति अकल्पितायामहावि
देहायाथउपाय स्तत्प्रदर्शनायकल्पितां विदेहमाह
सायदीति वृत्तिमात्रकल्पनाज्ञानमात्रं तेन महावि
देहामाह यात्विति उपायोपेयते कल्पिताकल्पितयो
राह तत्रेति किंपरशरीरावेशमात्रमितोनेत्याह तत
श्चेति ततोधारणातोमहाविदेहायामनःप्रवृत्तेः सि
द्धिः क्लेशश्चकर्मच ताभ्यांविपाकत्रयं जात्सायुर्भोगाः
तदेतद्रजस्तमोमूलंविगलित रजस्तमसः सत्वमात्रा
त् विवेकख्यातिमात्रसमुत्पादात्तदेतद्विपाकत्रयंर-
जस्तमोमूलतया तदात्मकं सद्बुद्धिस्त्वमावृणोति त
त् क्षयाच्चनिरावरणंयोगिच्चित्तंयथे छं विहरति वि-
जानातिचेति स्थूयः स्थूलंच स्वरूपंच सूक्ष्मंचान्वयश्चा
र्थवत्वंचेति स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वयार्थवत्वानि तेषुसं
यमात्तज्जयः स्थूलमाह तत्रेति पार्थिवाःपाथसीयास्ते
जसा वायवीयाश्राकाशीयाः शब्दस्पर्शरूपरसगंधाः
यथासंभवंविशेषाः षड्ज गाधारादयः शीतोष्णादयोनी
लपीतादयःकषायमधुरादयःसुरभ्यादयःएतेहिनाम
रूपप्रयोजनैः परस्परतोभिद्यतइतिविशेषाः एतेषांप

चपृथिव्यांगंधवर्जंचत्वारोप्सुगंधरसवर्जं त्रयस्तेजसि गंधरसरूपवर्जं द्वौनभस्वतिशब्दएवाकाशतएतईदृशाविशेषाः सद्दाकारादिभिर्धर्मैः स्थूलशब्देनपरिभाषिताःशास्त्रे तत्रापि पार्थिवास्तावद्धर्माः आकारोगौरवंरौक्ष्यंवरणं स्थैर्यमेवचवृत्तिर्भेदः क्षमाकार्ष्ण्यकाठिन्यं सर्वभोग्यता अपांधर्माः स्नेहःसौक्ष्म्यं प्रभाशौक्ल्यमार्दवं गौरवंचयत शैत्यरक्षापवित्रत्वं संधानंचौदकागुणा. तैजसाधर्माः ऊर्ध्वभाक् पाचकं दग्धृपाचकंलघुभास्वरप्रध्वंसौजस्विवैतेजःपूर्वाभ्यांभिन्नलक्षणंवायवीयाधर्माः तिर्यग्ज्ञानं पवित्रत्वमाक्षेपोनोदनंबलंबलमच्छायतारौक्ष्यंवायोर्धर्माःपृथग्विधाः आकाशीयाधर्माः सर्वतोगतिरव्यूहो विष्टंभश्चेतिच त्रयःआकाशधर्मोव्याख्याता पूर्वधर्मविलक्षणादिति तएतआकारप्रभृतयोधर्मास्तैः सहेति आकारश्च सामान्यविशेषोगोत्वादिः द्वितीयंरूपमाह द्वितीयंरूपं स्वसामान्यंमूर्त्तिःसांसिद्धिकंकाठिन्यं स्नेहोजलं मज्जापुष्टिबलाधानहेतुः वन्हिरुष्णता औदर्यसौर्ये भौमेच सर्वत्रैव तेजसि समवेतोऽस्तीति सर्वचैतद्धर्मधर्मिणोरभेदविवक्षयाभिधानंवायुः प्राणामीवहनशीलः तत्साहचलनेन तृणादीनां शरीरस्याटनेनचसर्वगंवायुसामान्यनामिलमनुमीयते सर्वतोगतिराकाशः सर्वत्रशब्दोपलब्धिदर्शनात् श्रोत्राश्रयाकाशगुणेनहिशब्देन

पार्थिवादिशब्दोपलब्धिरित्युपपादितमधस्तात् एतत्त्व
रूपशब्देनोक्तं अस्यैवमूर्त्यादि सामान्यस्य शब्दादयः
षड्जादयः उष्णत्वादयः शुक्लत्वादयः कषायत्वादयः
सुरभित्वादयोमूर्त्यादीनां सामान्यानांभेदः सामान्या
न्यपिमूर्त्यादीनिजंबीरपनसामलकफलादीनि रसा
दिभेदात् परस्परंव्यावर्त्तन्ते तेनैतेषामेते रसादयो वि
शेषाः तथोक्तं एकजातिसमन्वितानां प्रत्येक पृथिव्या
दीनामेकैकयाजात्या मूर्त्तिस्नेहादिनासमन्वितानामेत्र
षां षड्जादिधर्ममात्रव्यावृत्तिरितितदेवं सामान्यंमूर्त्या
द्युक्तं विशेषाश्च शब्दादयउक्ताः येचाहुः सामान्यविशे
षाश्रयोद्रव्यमितितान्प्रत्याह सामान्यविशेषसमुदा=
योत्रदर्शनेद्रव्यंयेपितदाश्रयोद्रव्यमास्थिषत तैरपित
त्समुदायोनुभूयमानोनापन्होतव्यः नच तदपन्हवेतत=
योराधारोद्रव्यमिति भवति ॥ तस्मात्तदेवास्तु द्रव्यं
नतु ताभ्यांतत्समुदायाच्च तदाधारसपरंद्रव्यमुपलंभा
महेग्रावभ्यो ग्रावसमुदायाद्विन्व तदाधारमपरंपृथ
ग्विधंशिखरंसमूहोद्रव्यमित्युक्तम् तत्रसमूहमात्रं द्र
व्यमिति भ्रमापनुत्तये समूहविशेषोद्रव्यमिति निर्धार
यितुंसमूह प्रकारानाह द्विधाहीति यस्मादेवंतस्मान्न
समूहमात्रंद्रव्यमित्यर्थः द्वाभ्यांप्रकाराभ्यांतिष्ठतीति
द्विष्ठः एकप्रकारमाह प्रत्यस्तमितेति प्रत्यस्तमितोभेदो
येषामवयवानांतेतथोक्ताः प्रत्यस्तमितभेदाश्चवयवा

यस्य सतथोक्तः एतदुक्तंभवति शरीरवृक्षयूथवनशब्दे
भ्यः समूहः प्रतीयमानो प्रतीतावयवभेदस्तद्वाचकश
ब्दप्रयोगात् समूहएकोवगम्यतेइति युतायुत सिद्धाव
यवत्वेन चेतनाचेतनत्वेनचोदाहरणचतुष्टयंयुतायु
त सिद्धावयवत्वं चाग्रेवक्ष्यते द्वितीयंप्रकारमाह शब्दे
नोपात्तभेदावयवानुगतः समूहः उभयेदेवमनुष्याइ
ति देवमनुष्याइतिहि शब्देनोभयशब्दवाच्यस्यसमू
हस्य भागौ भिन्नावुपात्तौ ननूभयशब्दात्तावदवयवभे
दोनप्रतीयते तत्कथमुपात्तभेदावयवानुगतइत्यत
आह ताभ्यांभागाभ्यामेव समूहोभिधीयते उभयशब्दे
नभागद्वयवाचि शब्दसहितेन समूहोवाच्यः वाक्यस्य
वाक्यार्थवाचकत्वादितिभावः पुनर्द्वैविध्यमाह सचेति
भेदेन चाभेदेनचविवक्षितः भेदविवक्षितमाह आम्राणां
वनं ब्राह्मणानां समूहइति भेदएव षष्ठीश्रुतेः यथा ग
वां गौरिति अभेदविवक्षितमाह आम्रवन ब्राह्मणसं
घमइति आम्राश्च ते वनंचेति समूहसमूहिनोरभेदं
विवक्षित्वा सामानाधिकरण्य मित्यर्थः विधांतरमाह स
पुनर्द्विविधः युत सिद्धावयवः समूहः युत सिद्धाः पृथक्सि
द्धाः सांतराला अवयवा यस्यसतथोक्तः यूथ वनमितिसां
तरालाहितदवयवा वृक्षाश्च गावश्चायुत सिद्धावयवश्च
समूहो वृक्षो गौः परमाणुरिति निरंतराहितदवयवाः
सामान्य विशेषावासाल्लाद्योवेति तदेतेषु समूहेषुइ

व्यभूत निर्धारयति अयुतसिद्धेति तदेवं प्रासंगिकद्रव्यं
व्युत्पाद्य प्रकृतमुपसंहरति एतत्स्वरूपमित्युक्तमिति त
तीयरूपं विवक्षुः पृच्छति अथेति उत्तरमाह तन्मात्रमि
ति तस्यैकोवयवः परिणामभेदः परमाणुः सामान्यं
मूर्त्तिः शब्दादयो विशेषाः तदा सा अयुतसिद्धा निरंत
रावयवाः सामान्यविशेषास्तद्भेदेष्वनुगतः समुदायः
यथाच परमाणुः सूक्ष्मरूपं एवं सर्वतन्मात्राणि सू=
क्ष्मरूपमिति उपसंहरति एतदिति अथ भूतानां चतु
र्थरूपं ख्यातिक्रियास्थितिशीला गुणाः कार्यस्वभावम
नुपतितुमनुगंतुं शीलं येषां ते तथोक्ताः अत एवान्व
यशब्देनोक्ताः अथैषां पंचमंरूपमर्थवत्वं विवृणोति
भोगेति नन्वेवमपि संतु गुणा अर्थवंतस्तत्कार्याणां=
तु कुतोर्थवत्त्वमित्यत आह गुणाइति भौतिका गोघटाद
य तदेवं संयमविषयमुक्त्वा संयमं तत्फलं चाह तेष्वि
ति भूतप्रकृतयो भूतस्वभावाः संकल्पानुविधाने भू
तानां कियोगिनः सिद्धतीत्यत आह वतश्च स्थूलसंयम
जपाद्यतस्तः सिद्धयो भवंतीत्याह तत्राणिमा महानपि
भवत्यणुः लघिमा महानपि लघुर्भूत्वेषीका तूलइवाका
शे विहरति महिमाल्पोपि नागनगगनपरिमाणो भ
वति प्राप्तिः सर्वे भावाः संनिहिता भवंति योगिनस्तद्य
था भूमिष्ठ एवांगुल्यग्रेण स्पृशति चंद्रमसं स्वरूपसंय
मविनयात् सिद्धिमाह प्राकाम्यमिच्छानभिघातो नास्य रू

पंभूतस्वरूपैर्मूर्त्तादिभिरंभिहतेभूमावुन्मज्जति निमज्जति च यथोदके सूक्ष्मविषयसंयमजयासिद्धिमाह वशित्वंभूतानिपृथिव्यादीनि भौतिकानि गोघटादीनि तेषु वशीस्वतंत्रोभवति तेषांत्ववश्यः तत्कारणतन्मात्रपृथिव्यादि परमाणु वशीकारात्तत्कार्यं वशी कारस्तेन यानियथावस्थापयति तानि तथावतिष्ठंतेइत्यर्थः अन्वयविषयसंयमजयासिद्धिमाह ईशितृत्वंतेषांभूतभौतिकानांविजितमूलप्रकृतिःसन् यःप्रभवउत्पादो पश्चाप्ययोविनाशोसंश्चव्यूहो यथावदवस्थापनं तेषामीष्टेअर्थवत्वसंयमात्सिद्धिमाह यत्रकामावसायित्व सत्यसंकल्पता विजित गुणार्थवत्वोहि योगीयद्यदर्थं तयासंकल्पयति तत्तस्मै प्रयोजनाय कल्पते विषमप्यमृतकार्येसंकल्प्यभोजयन्जीवयतीति स्यादेतद्यथाशक्तिविपर्यासं करोत्येवंपदार्थविपर्यासमपि कस्मान्नकरोतितथा चंद्रमसमादित्यंकुर्यात् कुहूचसिनीवालीमित्यतआहनचशक्तोपीति नखल्वेतेयत्र कामावसायिनस्तत्रभगवतःपरमेश्वरस्याज्ञामतिक्रमितुमुत्सहंतेशक्तयस्तु पदार्थानांजातिदेशकालावस्थाभेदेनानियतस्वभावादितियुज्यते तासु तदिच्छानुविधानमिति एतानष्टावैश्वर्याणितद्धर्मानभिघातइति अणिमादिप्रादुर्भावइत्यनेनैवतद्धर्मानभिघातसिद्धौपुनरुपादानं कायसिद्धिवत् एतत्सूत्रो

पवद्ध सकलविषयसंयमफलवत्तज्ञापनाय सुगम
मन्यत् कायसंपदमाह रूपसंपत् वज्रस्येवसंहन
नमवयव व्यूहो दृढो निबिडो यस्यसतथा जितभूत
स्य योगिन इंद्रियजयोपायमाह ग्रयः ग्रहणंच स्वरू
पन्चास्मितान्वयश्चार्थवत्वंच तेषु संयमस्तस्मादि
त्यर्थः गृहीतिर्ग्रहणं तच्च ग्राह्याधीननिरूपणमिति
ग्राह्यंदर्शयति सामान्यविशेषात्मेति ग्राह्यमुक्त्वाग्रह
णमाह तथेति वृत्तिरालोचनं विषयाकारापरिणतिरि
तियावत् येत्वाहुः सामान्यमात्रगोचरेंद्रिय वृत्तिरिति
तान्नत्याह नचेति गृह्यतेइतिग्रहणं सामान्यमात्रगो
चरग्रहणं वाह्येंद्रियतंत्रंहिमनोवाह्ये प्रवर्त्तते अन्य
थांध बधिराद्यभावप्रसंगात् तदिह यदि न विशेषत्र
विषयमिंद्रियंतेनासावनालोचितोविशेषइतिकथंम
नसानुव्यवसीये तत्तस्मात्सामान्यविशेष विषयमिं
द्रियालोचनमिति तदेतद्ग्रहणमिंद्रियाणां प्रथमंरूपंद्वि
तीयरूपमाह स्वरूपं पुनरिति अहंकारोहि सत्वभागे
नात्मीयेनेंद्रियाण्यजीजनत् अतोयत्तत्रकरणत्वंसामा
न्यंयच्च नियतरूपादिविषयत्वं विशेषस्तदुभयमपि
प्रकाशात्मकमित्यर्थः तेषां तृतीयरूपमिति अहंका
रोहि इंद्रियाणांकारणमिति यत्रेंद्रियाणि तत्र तेनभ
वितव्यमिति सर्वेंद्रियसाधारणात्सामान्यमिंद्रियाणा
मित्यर्थः चतुर्थरूपमिति गुणानां हि हैरूप्यंव्यवसाया

सकलव्यवसेयात्मकत्वंच तत्र व्यवसेयात्मकतांग्रा=
ह्यतामास्थायपंचतन्मात्राणि भूतभौतिकानि निर्मिते
व्यवसायात्मकत्वंतुग्रहणरूपमास्थाय साहंकारा
णींद्रियाणीत्यर्थः शेषंसुगमम् एवं रूपेंद्रियजयात्सि
द्धीराहनतोभ्च विदेहानामिंद्रियाणां करणभावो वि
करणभावः देशःकाश्मीरादिःकालातीतादिर्विषयः
सूक्ष्मादिः सान्वयेंद्रियजयात्सर्वप्रकृतिविकारवशि=
त्वंप्रधानजयः ताएताःसिद्धयोमधुप्रतीका इत्युच्यंते
योगशास्त्रनिस्मातैः स्यादेतत् इंद्रियजयादिंद्रियाणि
सविषयाणि वश्यानि भवंतु प्रधानादीनां तत्कारणा
नां किमायातमित्यतआह एताश्चेति करणानामिंद्रि
याणांपंचरूपाणि ग्रहणादीनि तेषांजयात् एतदुक्तं
भवति नेंद्रियमात्रजयस्यैताः सिद्धयोपितु पंचरूप=
स्यतदंतर्गतंचप्रधानादीति तएते ज्ञानक्रियारूपैश्वर्य
हेतवः संयमाःसाक्षात्पारंपर्येणचस्वसिद्ध्युपसंहार सं
पादितश्रद्धाद्वारेणयदर्थास्तस्याःपुरुषान्यताख्यातेर
वांतरविभूतीर्दर्शयति सच निर्धूतरजस्तमोमलत=
यावैशारद्यं ततःपरावशीकारसंज्ञोरजस्तमोभ्यामुप
प्लुत्वंहि चित्तसत्वम वश्यमासीत्तदुपशमेतु तद्दृश्यंयो
गिनोवशिनः तस्मिन्वश्येयोगिनःसत्वपुरुषान्यताख्या
तिमात्ररूपप्रतिष्ठस्य सर्वभावाधिष्ठातत्वं एतदेवंवि
वृणोति सर्वात्मानइति व्यवसायव्यवसेयात्मानोजड

प्रकाशरूपादित्यर्थः तदनेन क्रियैश्वर्यमुक्तं ज्ञानैश्व=
र्यमाह सर्वज्ञातृत्वमिति अस्या अपि द्विविधायाः सि
द्धेर्वैराग्याय योगिजन प्रसिद्धां संज्ञामाह एषा विशोके
ति क्लेशाश्च बंधनानिव कर्माणि तानि क्षीणानि यस्य
स तथा संयमांतराणां पुरुषार्थाभासफलत्वात् विवेक
ख्यातिसंयमार्थतां दर्शयितुं विवेकख्यातेः परवैरा=
ग्योपजननद्वारेण कैवल्यं फलमाह तत्सं यदा=
स्य योगिनः क्लेशकर्मक्षये एवं ज्ञानं भवति किं भू
तमित्याह सत्त्वस्यायं विवेकप्रत्ययो धर्मः शेषं तत्र
तत्र व्याख्यातत्वात्सुगमं संप्रति कैवल्यसाधने प्रव
त्तस्य योगिनः प्रत्यूह संभवे तन्निराकरणमुपदिश
तिस्थागात् तानि स्थानानि येषां संति ते स्थानिनो
महेंद्रादय नैरुपमंत्रणं तस्मिन्संगश्च स्मयश्च न
कर्त्तव्यः पुनरनिष्टप्रसंगतः तत्रेयं देवास्थानैरुपमं
त्रयंते तं योगिनमेकं निर्द्धारयितुं यावंतो योगिनः सं
भवंति तानत एवाह चत्वार इति तत्र प्रथमकल्पि=
कस्य स्वरूपमाह तत्राभ्यासीति प्रवृत्तमात्रं न पुनः
र्वशीकृतं ज्योतिर्ज्ञानं परचित्तादि विषयंय सत=
था द्वितीयमाह ऋतंभरप्रज्ञ इति यत्र द्युक्तात्ऋतंम
र्थत्तत्र प्रज्ञेति सहि भूतेंद्रियाणि जिगीषुः तृतीयमाह
भूतेंद्रियजयीति तेनहि स्थूलादि संयमेन ग्रहणादि
संयमेन च भूतेंद्रियाणि जितानि तमेवाह सर्वेषु भा

वितेषु निष्पादितेषु भूतेंद्रियजयासरचित्तादितानादि
षु कृतरक्षाबंधः यतस्तेभ्योनच्यवते भावनीयेषु नि
ष्पादनीयादिषु विशोकादिषु परवैराग्यपर्यंतेषु कर्त
व्यसाधनवान्पुरुषप्रयत्नस्यसाधनविषयस्यैवसा
ध्यनिष्पादकत्वात् चतुर्थमाह चतुर्थइति तस्यहि
भगवतोजीवन्मुक्तस्यचरमदेहस्यचित्तप्रतिसर्गए
कोर्थः तदेतेषुयोगिषु उपनिमंत्रणविषयंयोगिनम
वधारयति तत्रमधुमतीमिति प्रथमकल्पिकेतावः
त्महेंद्रादीनां तस्यातिशंकैवनास्तितृतीयोपितैर्नोपनि
मंत्रणीयः भूतेंद्रियवशित्वेनैवतस्यासेःचतुर्थेपिपरः
वैराग्यसंपत्तेरासंगशंकादूरोत्सारितैवेति पारिशिष्या
त् द्वितीयएवऋतंभरप्रज्ञस्तदुपनिमंत्रविषयइति
वैहायसं आकाशगामि अक्षयमविनाशि अजरंस
दाभिनवम् स्मयकरणेदोषमाह स्मयादयमिति स्म
यात्सुस्थितंमन्यो नानित्यतांभावयिष्यति नतस्यां प्र
णिधास्यतीत्यर्थः सुगममन्यत् क्वचित्कश्चित्संयमात्स
र्वेज्ञतांसाच ननिःशेषज्ञतापितु प्रकारमात्रविव
क्षया यथासर्वैर्ब्राह्मणैर्भुक्तमिति अत्रहि यावंतोब्राह्म
णप्रकारास्तैर्भुक्तमितिगम्यतेनतु निःशेषैरिति अः
स्तिचनिःशेषवचनः सर्वशब्दः यथोपनीतमन्नंसर्वः
मप्राशकेनेति ॥ तत्रहि निःशेषमितिगम्यते तदिह
निःशेषज्ञातालक्षणस्यविवेकजज्ञानस्यसाधनसंच

ममाह क्षनं क्षणपदार्थनिदर्शनपूर्वकमाह यथेति=
लोष्टस्यहिप्रविभज्यमानस्ययस्मिन्नवयवेल्पत्वतार
तम्यंव्यवतिष्ठते सोपकर्षपर्यंतःपरमाणुर्यथा तथा
पकर्षपर्यंतःकालःक्षणःपूर्वापरभागविकलकाल
कलेतियावत् तमेव क्षणंप्रकारांतरेणदर्शयति याव
तावेति परमाणुमात्रं देशमतिक्रामेदित्यर्थः क्रम प
दार्थमाह तत्प्रवाहेति तत्पदेनक्षणःपरामृश्यतेनचे
दृशःक्रमोवास्तवः किंतुकाल्पनिकस्तस्यसमाहाररू
पस्यायुगपदुपस्थितेषुवास्तवत्वेनविचारासहत्वा
दित्याह क्षणतत्क्रमयोरिति अयुगपद्भाविक्षणधर्मः
त्वात्क्रमस्यक्षणतत्क्रमयोरप्यवास्तवत्वं समाहार
स्यनैःसर्गिकवैतंडिक बुध्यतिशयरहिता लौकिकाः
प्रतिक्षणएवव्युत्थितदर्शनाभ्रांतायेकालमीदृशंवा
स्तवमभिमन्यंतइति तर्हिंक्षणोप्यवास्तवोनेत्याह
क्षणस्तुवस्तुपतितोवास्तवइत्यर्थः क्रमस्यावलंब
नंअवलंबः सोस्यास्तीतिक्रमेणावलंब्यतेवैकल्पि=
केनेत्यर्थः क्रमस्य= क्षणावलंबनत्वेहेतुमाह क्रम
श्चेति क्रमस्यावास्तवत्वेहेतुमाह नचेति चोहेत्वः
र्थे यस्तुवैजात्यात्सहभावमुपेयात्तंप्रत्याहक्रमश्च न
द्वयोरिति कस्मादसंभवइत्यतआह पूर्वस्मादिति उ
पसर्पितत्त्स्मादिति तत्किमिदानींशशविषाणायमा
णा एवपूर्वोत्तरक्षणाः नेत्याह येत्विति अन्वितास्तु

म्येनसमन्वागताइत्यर्थः उपसंहरति तेनेति वर्तमान
स्यार्थक्रियासु स्वोचितासु सामर्थ्यादिति यद्यप्येतत्
द्विवेकजंज्ञानंनिःशेषभावविषयमित्यग्रेवक्ष्यते
तथाप्यतिसूक्ष्मत्वात्प्रथमं तस्यविषयविशेषउप
क्षिप्यतेजातिः लौकिकानां जातिभेदोऽन्यतायाज्ञापक
हेतुः तुल्यजातिः गोत्वंतुल्यश्चदेशः पूर्वत्वादिः काला
क्षीस्वस्तिमतोर्लक्षणभेदः परमिति द्वयोरामलकयोः
स्तुल्या आमलकत्वजातिर्वर्त्तुलादिलक्षणं तुल्यंदेशभे
दः परमिति यदातुयोगिज्ञानंजिज्ञासुनाकेनचित्पूर्वा
मलकमन्यव्यग्रस्य योगिनो ज्ञातुरुत्तरदेशे उपावर्त्य
ते उत्तरदेशमामलकं ततोपसार्य पिधाय वा तदा तु
ल्यदेशत्वेपूर्वमेतदुत्तरमेतदितिप्रविभागानुपपत्तिः
प्राप्तस्य लौकिकस्यत्रिप्रमाणीनिपुणस्य असंदिग्धेन
चतत्त्वज्ञानेनभवितव्यं विवेकजज्ञानवतोयोगिनः सं
दिग्धत्वानुपपत्तिः अतउक्तं सञ्ज्ञकता ततः प्रतिपत्ति
ततइतिव्याचष्टे विवेकजज्ञानादिति क्षणतत्क्रमसं
यमात्प्रोतं ज्ञानंकथमामलकंतुल्यजातिलक्षणदेशा
दामलकांतराद्विवेचयतीति पृच्छति कथमिति उत्त
रमाह पूर्वामलकसहक्षणो देशः तेनसहनिरंतर
परिणामइतियावत् उत्तरामलकसहक्षणाद्देशादुत्त
रामलकनिरंतरपरिणामाद्भिन्नः भवतु देशयोर्भेदः किं
मायातमामलकभेदस्येत्यतआह तेचामलकेस्वदे

शक्षणानुभवमिवे स्वदेशसहितोयः क्षणस्तस्यामल
कस्यकालकलास्वदेशेन सहैन्तराधर्यरूप परिणाम
लक्षितास्या स्वदेशक्षणस्तस्यानुभवःप्राप्तिर्वोत्तानं
चानेन भिन्नेआमलके ययोरामलकयोः पूर्वोन्तरा
भ्यांदेशाभ्यामोत्तराधर्यपरिणामक्षणआसीत्तयोर्देशां
तरोत्तराधर्य्यपरिणामक्षणविशिष्टत्वमनुभवन्संयमी
वेभिन्नएवप्रत्येति सप्रतितद्देशपरिणामेपि पूर्वभिन्न
देशपरिणामाद्विशिष्टस्यचैतद्देशपरिणामक्षणस्यसं
यमतःसाक्षात्करणात्तदिदमुक्तमन्यदेशक्षणानुभ
वस्तुनयोरन्यत्वेहेतुरिति ६९ अनेनैवनिदर्शनेनलौ
किकपरीक्षकसंवादादिनापरमाणोरपीदृशस्यभेदो
योगीश्वरबुद्धिगम्यःश्रद्धेयइत्याह एतेनेति अपरेतु
वर्णयंति वर्णनमुदाहरति यइति वैशेषिकाहि नित्यद्र
व्यवृत्तयोंत्याविशेषादृत्याहुः तथाहि योगिनोमुक्ता
न्तुल्यजातिदेशकालान्व्यवधिरहितान्परस्परतो
भेदेनप्रत्येकंतत्वेनचप्रतिपद्यंतेतस्मादस्तिकश्चिदं
त्योविशेषइति तथाच सएवनित्यानां परमाण्वादीनां
द्रव्याणांभेदकइति तदेतत्दूषयति तत्रापीति जाति
देशलक्षणान्युदाहृतानि मूर्त्तिःसंस्थानंयथैकं विशुद्धा
वयवसंस्थानोपपन्नंमपसार्यतस्मिन्नेवदेशेन्यव्यग्र
स्यद्रष्टःकुत्सितावयवसंनिवेशउपावर्त्यते तदालस्य
संस्थानभेदेन भेदप्रत्ययःशरीरंवामूर्तिः तत्संबंधेना

त्मनासंसारिणां मुक्तात्मनां वा भूतत्वरेणवाद्दशताद्द
शेनभेदइतिसर्वत्र भेदप्रत्ययस्यान्यथा सिद्धिर्नात्ववि
शेषकल्पना व्यवधिर्भेदकारणं यथाकुशपुष्करद्वीप
योर्देशस्वरूपयोरितियतोनातिदेशादिभेदालोकबुद्धि
गम्याअतउक्तं क्षणभेदस्तुयोगिबुद्धगम्यएवेतिएवंका
रःक्षणभेदमवधारयति नयोगिबुद्धिगम्यत्वं तेनभूतत्व
रेणदेहसंबंधेन मुक्तात्मनामपि भेदोयोगिबुद्धिगम्यउ
न्नेयइति यस्यतूक्ताभेदहेतवोनसंतितस्यप्रधानस्य
भेदोनास्तीत्याचार्योमेने यस्मादुक्तेकृतार्थं प्रतिनष्टमप्य
नष्टं तदप्यसाधारणत्वादिति तदाह मूर्त्तिव्यवधीतिउक्तं
तद्धेतूपलक्षणमेतत्जगन्मूलस्यप्रधानस्यपृथक्त्वेभे
दोनास्तीत्यर्थः तदेवंविषयैकदेशं विवेकजज्ञानस्य द
र्शयित्वाविवेकजं ज्ञानंलक्षयति तानंविवेकजंज्ञानमि
ति लक्ष्यनिर्देशः शेषंलक्षणंसंसारसागरात्तारयतीति
तारकं पूर्वस्मात्स्वातिभाद्विशेषयतिसर्वथा विषमिति
पर्यायाअवांतरविशेषाः अतएवविवेकजं ज्ञानंपरि
पूर्णं नास्य क्वचित्किंचित्कथंचित्कदाचिद्गोचरइत्य
र्थः आस्तांतावत् ज्ञानांतरंसंप्रज्ञातोपितावदस्यांशः
तस्मादतःपरंकिंपरिपूर्णमित्याह अस्यैवांशो योगप्र
दीपः संप्रज्ञातः किमुपक्रमः किमवसानश्वासाविसा
ह मधुमतीमिति ऋतंभराप्रज्ञैव मधुमोदकारणत्वा
त् यथोक्तं प्रज्ञाप्रसादमाह्येति तद्वतीमधुमतीधियो

वस्थातामुपादाययावदस्यपरिसमाप्तिःसतथाप्रांत
भूमिःप्रज्ञाअतएवविवेकजंज्ञानं तारकंभवति तदंशस्य
योगप्रदीपस्यतारकत्वादिति तदेवंपरंपरयाकैवल्य
स्यहेतून्सविभूतीन्संयमानुक्त्वा सत्वपुरुषान्यताज्ञानं
साक्षात्कैवल्यसाधनमित्यत्र सूत्रमवतारयति प्राप्ते
तिविवेकजंज्ञानंभवतुमावाभूत् सत्वपुरुषान्यता
ख्यातिस्तु कैवल्यप्रयोजिकेत्यर्थः सत्वमिति इतिसू
त्रसमाप्तौ ईश्वरस्यपूर्वोक्तैःसंयमैर्ज्ञानक्रियाशक्तिम
तोऽनीश्वरस्यवा समनंतरोक्तेन संयमेन विवेकज
ज्ञानभागिनइतरस्यचानुत्पन्नज्ञानस्यनविभूतिषु
काचिदपेक्षास्तीत्याह नहीति ननुयद्यनपेक्षिता वि
भूतयःकैवल्येव्यर्थस्तर्हि तासामुपदेशइत्यतआह
सत्वशुद्धिद्वारेणेति इत्थंभूतलक्षणे तृतीयानात्यंतम
हेतवःकैवल्ये विभूतयःकिंतु नसाक्षादित्यर्थः ज्ञानं
विवेकजमुपक्रांतं यत्त्व पारंपर्येणकारणं तदौपचारि
कंनमुख्यं परमार्थतस्तु ख्यातिरेव मुख्यमित्यर्थः ज्ञा
नादिति प्रसंख्यानादित्यर्थः अत्रांतरंगान्यंगानिपरि
णामाःप्रपंचिताःसंयमाद्भूतिसंयोगस्तासुज्ञानंविवे
कजमिति पादार्थसंग्रहश्लोकः ॥ इतिश्रीवाचस्पत
तिमिश्रविरचितायांपातंजलभाष्यव्याख्यायांतत्ववै
शारद्यांविभूतिपादस्तृतीयःसमाप्तः ३॥ ॥७॥ त
देवप्रथम द्वितीय तृतीयःपादैःसमाधितत्साधनतद्वि

भूतयःप्राधान्येनव्युत्पादिताः इतरास्तु प्रासंगिकमोपो द्घातिकंचोक्तं इदानीं तद्धेतुकं कैवल्यं व्युत्पादनीयं न चैतत्कैवल्यभागीयंचित्तपरलोकंचपारलौकिकंविज्ञानातिरिक्तं चित्तकरणकसुखाद्यात्मकशब्दाद्युपभोक्तारमात्मानंच प्रसंख्यानपरमकाष्ठांच विना व्युत्पाद्यश क्यंवक्तुमितितदेतत्सर्वमत्रपादे व्युत्पादनीयं इतरच्च प्रसंगादुपोद्घाताद्यात्र प्रथमं सिद्धचित्तेषुकैवल्य भागीयंचित्तं निर्धारयितुकामः पंचतयीं सिद्धिमाह जन्मौषधिमंत्रतपःसमाधिजाःसिद्धयःव्याचष्टे देहांतरितेति स्वर्गोपभोगभागीयात्कर्मणो मनुष्यजातीयाः चरितात्कुतश्चिन्निमित्तात्लब्धपरिपाकात्क्वचिद्देवनिकायेजातमात्रस्यैवदिव्यदेहांतरितासिद्धिरणिमाद्याभवतीतिऔषधिसिद्धिमाह असुरभवनेष्विति मनुष्योहिकुतश्चिन्निमित्तादसुरभवनमुपसंप्राप्तःकमनीयाभिरसुरकन्याभिरुपनीतं रसायनमुपयुज्याजरामरणत्वमन्याश्चसिद्धीरासादयति इहैववारसायनोपयोगेनयथामांडव्योमुनीरसोपयोगाद्विंध्यवासीतिमंत्रसिद्धिमाह मंत्रैरितितपःसिद्धिमाह तपसेतिसंकल्पसिद्धिमाह कामरूपीतियदेवकामयतेणिमादितदेकपदेस्य भवतीतियत्रकामयतेश्रोतुंवामंतुंवातत्र तदेवशृणोतिमनुतेचेति आदिशब्दाद्दर्शनादयः संगृहीताइति समाधिजाः सिद्धयो व्याख्याता अधस्तने पादे अ=

यच्चतस्तुसिद्धिषौषधादिसाधनासुतेषामेवकार्येंद्रियाणांजात्यंतरपरिणतिरिष्यते सापुनर्न्ने नांवदुपादानमात्रात् नहितावन्मात्रमुपादानंन्यूनाधिकद्व्यादिभ्रभावेस्यभवति नोखल्वविलक्षणं कारणंकार्येवैलक्षण्यायालमाऽस्यात्राकस्मिकत्वंभूदित्याशंक्य पूरयित्वासूत्रंपठति तत्रकार्येंद्रियाणामन्यजातीय परिणतानांजात्यंतरपरिणामःप्रकृत्यापूरात्मनुष्यजातिपरिणतानांकार्येंद्रियाणां योदेवतिर्यग्जातिपरिणामःसखलु प्रकृत्यापूरात् कायस्यहि प्रकृतिः पृथिव्यादीनिभूतानिभूतानि इंद्रियाणांच प्रकृतिरस्मिता तदवयवानुप्रवेशआपूरः तस्माद्भवतितदिदमाह पूर्वपरिणामेति ननुयथापूरेणानुग्रहःकस्मात्पुनरसौनसदाततइत्यतआह धर्मादीति तदनेन तस्यैवशरीरस्यबाल्यकौमारयौवनवार्द्धकादीनिच न्यग्रोधधानायान्यग्रोधतरुभावश्च वन्हिकणिकायास्तृणराशिनिवेशिनायावाप्रोद्धकज्वालासहस्रसमालिंगितगगनमंडलत्वंचव्याख्यातंप्रकृत्यापूरादित्युक्तं तत्रेदंसंदिह्यतेकिमापूरःप्रकृतीनांस्वाभाविकोधर्मादिनिमित्तोवेति किंप्राप्तंसतीष्वपिप्रकृतिषुकदाचिद्धर्मादि निमित्तश्रवणाच्च तन्निमित्तएवेतिप्राप्तएवप्राप्तआह निमित्तंक्षेत्रिकवत् सत्यंधर्मादयोनिमित्तंनतुप्रयोजकाः तेषामपि प्रकृतिकार्यत्वात्नच कार्यंकारणं प्रयोज

यति तस्य तदधीनो ऽस्मितया कारणपरतंत्रत्वात् स्वतंत्रस्य च प्रयोजकत्वात् न खलु कुलालमंतरेण मृद्दण्डचक्रसलिलादय उस्मिस्तेनासन्नेनवा घटेन प्रयुज्यंते किंतु स्वतंत्रेण कुलालेन च पुरुषार्थोपि प्रवर्त्तकः किंतु तदुद्देशेनेश्वरः उद्देशतामात्रेण पुरुषार्थः प्रवर्त्तक इत्युच्यते उत्सिस्तोऽस्वस्य पुरुषार्थस्याव्यक्तस्य स्थितिकारणत्वमुक्तं नचैवं तथा धर्मादीनामनिमित्तता प्रतिबंधापनयनमात्रेण क्षेत्रिकवदुपपत्तेरीश्वरस्यापि धर्माधिष्ठानार्थं प्रतिबंधापनयएवव्यापारो वेदितव्यः तदेतन्निगद व्याख्यातेन भाष्येणोक्तं प्रकृत्यापूरणसिद्धेः समर्थ्ये सिद्धिनिर्मितनानाकायवर्त्तिचित्तैकत्वनानात्वे विचारयति यदा लित्ति यत्र नानामनस्त्वेकायानां प्रतिचित्तमभिप्रायभेदादेकाभिप्रायानुरोधश्च परस्परप्रतिसंधानं च नस्यातां पुरुषांतरवत् तस्मादेकमेव चित्तं प्रदीपवद्विसारितया बहूनपि निर्माणकायान् व्याप्नोतीति प्राप्तऊआह निर्माणचित्तान्यस्मितामात्रात् यथावज्ञीवच्छरीरतस्त्वेमेकैकासाधारणचित्तान्वितं दृष्टं तथथा चैत्रमैत्रादि शरीरं तथा च निर्माणकाया इति सिद्धं तेषामपि प्रातिस्विकं मन इत्यभिप्रायेणाह अस्मितामात्रमिति यदुक्तमनेकचित्तत्वे एकाभिप्रायानुरोधश्च प्रतिसंधानं च नस्यातामिति तत्रोत्तरसूत्रं प्रवृत्तिभे

देवयोजकं चित्तमेकमनेकेषांअभविष्यदेवदोषोय
दि चित्तमेकं नानाकायवर्त्ति मनोनायकंनिर्मास्य
त्तन्निर्माणेत्वदोषः नचैकं गृहीत्वा कृतंप्रातिस्विकैर्म
नोभिः कृतं वा नायकनिर्माणेन निजस्यैव मनसो
नायकत्वादितिवाच्यं प्रमाणसिद्धस्य नियोगपर्यनु
योगानुपपत्तेरिति अत्र पुराणंभवति एकस्तुप्रभुश
क्त्या वै बहुधाभवतीश्वरः भूत्वा यस्मात्तु बहुधाभ
वत्येकः पुनस्तु सः तस्माच्च मनसोभेदाजायंतेचैत
एवहि एकधासद्विधाचैव त्रिधाच बहुधापुनः योगी
श्वरः शरीराणिकरोतिविकरोतिच प्राप्नुयाद्विषया
न्कैश्चित्कैश्चिदुग्रंतपश्चरेत् संहरेच्चपुनस्तानिसूर्यो
रश्मिगणानिवेति नदेतेनाभिप्रायेणाह बहू
नांचित्तानामिति तदेवमुदितेषुपंचसु सिद्धचित्ते
षुअपवर्गभागीयं चित्तंनिर्धारयति तत्र ध्यानजम
नाशयं आशेरत इत्याशयाः कर्मवासनाःक्लेशवा
सनाश्चतएतेनविद्यंतेयस्मिन् तदनाशयंचित्तं अ
पवर्गभागीयंभवतीत्यर्थः यतोरागादिनिबंधनाप्र
वृत्तिर्नास्तिअतोनास्ति पुण्यपापाभिसंबंधः कस्मा
त्पुनारागादिजनिताप्रवृत्तिर्नास्तीत्यतआह क्षीण
क्लेशत्वादिति ध्यानजस्यानाशयस्य मनोंतरेभ्यो विशे
षंदर्शयितुमितरेषामाशयवतामाह इतरेषांत्विति
तत्रैवचहेतुपरंसूत्रमवतारयति यतइति कर्माशु

क्लाकृस्नामित्तरेषामाशयवतामाह इतरेषांपदस्था-
नं चतुर्षु समवेता चतुष्पदा यद्व्यावद्बुद्धिःसाधन-
साध्यं तत्र सर्वत्रास्ति कस्यचित्पीडा नहि व्रीह्यादि
साधनेपि कर्मणि परपीडा नास्ति अवघातादिसम
येपिपीलिकादिवधसंभवात् अंततोबीजादिवधेन
स्तबादिभेदोत्पत्तिप्रतिबंधात् अनुग्रहश्च दक्षिणा
दिना ब्राह्मणादेरिति शुक्लातपः स्वाध्यायध्यानवता-
मसंन्यासिनांशुक्लत्वमुपपादयति साहीति अशुक्ला
कृष्णासन्यासिनां सन्यासिनोदर्शयति क्षीणेतिकर्म
सन्यासिनोहि नकश्चिद्बुद्धिः साधनसाध्ये कर्मणिप्रवृ
त्ता इतिनचैषामस्तिकृष्णः कर्माशयः योगानुष्ठान
साध्यस्य कर्माशयफलस्येश्वरे समर्पणान्नशुक्लः क
र्माशयः निरस्ययफलोहि शुक्ल उच्यते यस्य फलमेव
नास्ति कुतस्तस्य निरस्ययफलं इत्यर्थः तदेवं चतु
ष्टयीं कर्मजातिमुक्त्वा कतमाकस्येत्यवधारयति त-
त्राशुक्लमिति कर्माशयं विविच्य क्लेशाशयगतिमा-
ह ततस्तद्विपाकानुगुणानामेवाभिव्यक्तिर्वासनानां
यज्जातीयस्यपुण्यजातीयस्यापुण्यजातीयस्य वा क
र्मणो यो विपाको दिव्योवा नारकोवाजात्यायुर्भोग-
स्तस्यविपाकस्यानुगुणाः नाएवाह यावासनाः कर्म
विपाकमनुशेरते अनुकुर्वंति दिव्यभोगजनित्ताहि-
दिव्यकर्मविपाकानुगुणावासनाः नहिमनुष्यभोग

वासनाभिव्यक्तौ दिव्यकर्मफलोपभोगसंभवः तस्मा
त्स्वविपाकानुगुणा एववासनाः कर्माभिव्यंजनीया
इति भाष्यार्थः स्यादेतत् मनुष्यस्य प्रापणानंतर म
धिगतमार्जारभावस्यानंतरतयामनुष्य वासनाया ए
वाभिव्यक्त्याभवितव्य नखल्वस्ति संभवोयदनंतर=
दिवसानुभूत न स्मर्यते व्यवहित दिवसानुभूतस्म
र्यत इत्यतआह जातिदेशकालत्वात् भवतु वृषदंश
वासनायाजात्यादिव्यवधि स्तथापि तस्याः फलन
आनंतर्यवृषदंशविपाकेन कर्मणातस्या एव स्व
विपाकानुगुणाया अभिव्यक्तौ तत्स्मरण समुत्पादा
दित्याह वृषदंश विपाकोदयइति उदेत्यस्मादित्युद
यः कर्माशयःपुनश्च स्वव्यंजकांजनएव उदयात् अ
भिव्यज्येत विपाकारंभाभिमुखः क्रियेतेत्यर्थः अभि=
संस्कारःक्रियाउपादाय गृहीत्वा व्यज्येत यदिव्यज्ये
न स्वविपाकानुगुणाएव वासना गृहीत्वाव्यज्येते=
त्यर्थः आनंतर्यमेव फलतः कारण द्वारकमुपपाद्य=
कार्यद्वारकमुपपादयति कुतश्च स्मृतीति एकरूप
तया सादृश्यं तदेवाह यथेति ननु अनुभवसंरूपा=
श्चेत्संस्काराः तथासत्यनुभवा विशारव इत्येतेपिवि
शारवः कथं चिरभाविने अनुभवाय कल्पेरन्नित्य
तआह तेच कर्मवासनानुरूपाः यथाऽपूर्वस्थायि क्ष
णिककर्म निमित्तमपि एवं क्षणिकानुभवनिमित्तोपि

निमित्तंविभजते निमित्तंचेति आदिग्रहणेनेंद्रियः
धनादयोगृह्यंते अह्नावीत्यत्रापि वीर्यस्मृत्यादयोग
ह्यंते आंतरत्वेसंमतिमाचार्याणामाह तयान्वोक्तवि
हारोव्यापारः प्रकृष्टंशुक्लं तयोर्बाह्याभ्यंतरयोर्मध्येज्ञा
नवैराग्येतज्जनितोधर्मः केन वाह्यसाध्येन धर्मेणाति
शय्यतेअभिभूयतेज्ञानवैराग्यजावेवधर्मौतमभिभ
वतःजीवभावादपनयतइत्यर्थः अत्रैवसुप्रसिद्ध ः
मुदाहरणमाह ॥ दंडकारण्येति अथैताश्चित्त
वृत्तयोवासनाश्चअनादयश्चेत्कथमासामुछेदो न
खलुचितिशक्तिरनादिरुछिद्यतेइत्यतआह हेतुफ
लाभावः अनादेरपि समुंछेदोदृष्टः तद्यथाऽनागतत्वस्ये
ति सव्यभिचारत्वादसाधनंचितिशक्तिस्तुविनाशका
रणाभावात् नविनश्यति नत्वनादित्वात् उक्तंचवा
सनानामनादीनामपि समुछेदे कारणंसूत्रेणेति ॥
अनुग्रहोपघातावपि धर्माधर्मादिनिमित्तमुपलक्षय
तः तेन सुरापानादयोपिसंगृहीताभवंति नेत्रीनायि
काअत्रैवहेतुमाह मूलमिति प्रत्युत्पन्नतावर्तमान
ता नतुधर्मस्वरूपोत्पादः अत्रैवहेतुर्नहीति यदभि
मुखीभूतंवस्तुकामिनी संपर्कादि व्यापकाभावेव्या
प्यस्याभावइतिसूत्रार्थः उत्तरसूत्रमवतारयितुंशंक
ते नास्तीति अमतदितु संपाताद्यातं निदर्शनाय
वा अतीताधर्माणां नास तामुत्पादोनसत्तांविनाशः

किंतु सत्तामेव धर्माणांमध्वभेदएवोदयव्ययाविति सूत्रार्थः अनुभूताभावायेनव्यक्तिस्तत्तया संप्रतिव्यक्तिर्नास्तीतियावत् ततश्चत्रैकाल्येपि धर्मैः सन्निस्याह यदिचेति नह्यसन् ज्ञानविषयः संभवतीतिनिरुपाख्यत्वात् विषयावभासंहिविज्ञानं नासतिविषयेभवतित्रैकाल्यविषयंच विज्ञानं योगिनां अस्मदादीनांचविज्ञानमसतिविषयेनोत्पन्नंस्यात् उत्पद्यतेच तस्मादतीतानागतेसामान्यरूपेणसमनुगतेस्तइति एवमनुभवतोज्ञानविषयसत्वे हेतुरुक्तः उद्देश्यत्वादप्यनागतस्यविषयत्वेन सत्त्वमेवेत्याह किंच भोगभागीयस्येति कुशलोनिपुणः अनुष्ठेयेपिच यद्यन्निमित्तं तत्सर्वं नैमित्तिकेसत्येव विशेषमाधत्ते यथाकांडलावबेदाध्यायादयः नखल्वेतेकांडलावादयोऽसंतमुत्पादयंति सतएवतु तस्याभिविकारौकुर्वंति एवंकुलालादयोपि सतएव घटस्यवर्त्तमान भावहेतवइत्याह सतश्चेति यदितु वर्त्तमानत्वाभावादतीतानागतयोरसत्त्वंहंतभोः वर्त्तमानस्याप्यभावः अतीतानागतत्वाभावात् स्वार्थविशिष्टतयातु सत्त्वं त्रयाणामप्यविशिष्टमित्यभिप्रायेणाह धर्मोचेति प्रत्येकमवस्थानप्रत्यवस्थितिरिति द्रव्यतइति द्रव्येधर्मिणी सार्वविभक्तिकस्तसिः यद्यतीतानागतावतीतानागतत्वेनस्तः तर्हि वर्त्तमानसमये तत्वा

भावान्नस्यानामिस्यतआह एकस्यचेति प्रकृतमुपसं
हरति नाभूत्वाभावइति स्यादेतत् अयंतु नानाप्रकारो
धर्मिधर्मावस्था परिणामरूपो विश्वभेदप्रपंचोनप्र
धानादेकस्माद्भवितुमर्हति नह्यविलक्षणात्कारणा
त् कार्यभेदसंभवइत्यतआह तेनःतेत्र्यध्वानोधर्मा
व्यक्ताश्चसूक्ष्माश्चगुणात्मानोनत्रैगुण्यातिरिक्तमे
षामस्तिकारणं वैचित्र्यंतु तदाहिताऽनादिक्लेशवा
सनानुगताद्वैचित्र्यात् यथोक्तं वायुपुराणे वैश्वरू
प्यात्प्रधानस्यपरिणामोयमद्भुतइति व्यक्तानांपृथि
व्यादीनामेकादशेंद्रियाणांचवर्त्तमानानामतीताना
गतत्वंषड्विशेषायथायोगंभवति संप्रति विश्वस्य
नित्यानित्यरूपेविभजन् नित्यरूपमाह सर्वमिदमि
ति दृश्यमानं संनिवेशःसंस्थानभेदवान्परिणामइ=
त्यर्थः अत्रैव षष्टितंत्रशास्त्रस्यानुशिष्टिः मायेवतु न
मायासुतुच्छकं विनाशि यथाहिमायान्हायैवान्यथा
भवति एवं विकारअप्याविर्भाव तिरोभावधर्माणः
प्रतिक्षणमन्यथाप्रकृतिर्नित्यतयामाया विधर्मेणप
रमार्थेति भवतु त्रैगुण्यस्येदृशं परिणामवैचित्र्यं एक
स्तु परिणामःपृथिवीयमिति वातोयमिति वा कुतःआ
त्मनएकत्वविरोधादित्याशंक्य सूत्रमवतारयति
यदातु सर्वेगुणाइति परिणामत्वं वहूनामप्येकःपरि
णामोदृष्टः तद्यथागताश्वमहिषमातंगानांरूमानि

क्षिप्तानामेकोलवणत्वजातीयलक्षणःपरिणामःव
र्त्तितैलानलानांच प्रदीपइति एवंबहुत्वेपि गुणानां
परिणामैकत्वंततस्तन्मात्रभूतभौतिकानां प्रत्येकं
तत्त्वमेकत्वं ग्रहणात्मकानां सत्त्वप्रधानतयाप्रका
शात्मनामहंकारावांतरकार्याणांकरणभावेनैकःप
रिणामः श्रोत्रमिंद्रियं तेषामेवं गुणानां तमःप्रधानत
याजडत्वेन ग्राह्यात्मकानां शब्दतन्मात्रभावेनैकः
परिणामःशब्दोविषयःशब्दइति शब्दतन्मात्रंविष
यइतिजडत्वमाह नतु तन्मात्रस्य श्रोत्रविषयत्वसं
भवइति शेषंसुगमं अथविज्ञानवादिनं वैनाशिक
मुत्थापयति नास्त्यर्थो विज्ञानविसहचरइति यदिहि
भूतभौतिकानि विज्ञानमात्राद्भिन्नानि भवेयुस्ततस्त
दुत्पत्तिकारणमीदृशंप्रधानंकल्पेत नतु तानि विज्ञा
नातिरिक्तानिसंति परमार्थतः तत्कथं प्रधानकल्प-
नंकथंचग्रहणानामिंद्रियाणामहंकारविकाराणां
कल्पनेति तथाहिजडस्यार्थस्यस्वयमप्रकाशत्वान्ना
स्त्यर्थोविज्ञानविसहचरःसाहचर्यंसंबंधःतदभावो
विसहचरः निरभावार्थः विज्ञानासंबंधी नास्तिइति
व्यवहारयोग्यइत्यर्थः अस्तितु ज्ञानमर्थविसहच
रंतस्यस्वयंप्रकाशकत्वेनस्वगोचरास्तिताव्यवहारेक
र्तव्येजडमर्थप्रत्यपेक्षाभावात्तदनेनवेद्यत्वसहोपलं
भनियमौसूचितौविज्ञानवादिनातौचैवं प्रयोगमारो

हतःयद्वेद्यते येन वेदनेन तत्ततो नभिद्यते यथाज्ञान
स्यात्मा वेद्यतेन्च भूतभौतिकानीति विरुद्धव्यासोपल
ब्धिः निषेध्यभेदविरुद्धेनाभेदेनव्याप्तंवेद्यत्वं दृश्य=
मानेस्वव्यापकमभेदमुपस्थापयत्तद्विरुद्धंभेदंप्रति
क्षिपतीति २ तथायद्येननियतसहोपलंभंतत्ततोनभिद्य
तेयथैकस्माच्चंद्रात्द्वितीयश्चंद्रः नियतसहोपलंभश्चा
र्थोज्ञानेनेतिव्यापकविरुद्धोपलब्धिः निषेध्यभेद
व्यापकानियमविरुद्धो नियमोऽनियमंनिवर्तयं=
स्तद्व्याप्तंभेदंप्रतिक्षिपतीति स्यादेतदर्थश्चेन्नभिन्नो
ज्ञानात्कथं भिन्नवत्प्रतिभासतइत्यतआह कल्पि
तमिति यथाहुर्वैनाशिकाः सहोपलंभनियमादभे=
दो नीलतद्धियोःभेदश्चभ्रांतिविज्ञानैर्दृश्यतेंदाविवा
द्वयेइति कल्पितत्वं निशदयति ज्ञानपरिकल्पनेति
निराकरोति तेदितिकथं श्रद्धेयवचनाः स्युरिति सं
बंधः प्रतिज्ञानमुपस्थितं प्रत्युपस्थितंकथंतथेति य
थायथावभासतेइदंकारास्पदत्वेनतथातथा स्वयमु
पस्थितं नतुकल्पनोपकल्पितं विज्ञानविषयताप
न्नं स्वमहात्म्येनेति कारणत्वं विज्ञानं प्रत्यर्थस्यदर्श
यति यस्मादर्थेनस्वकीयया ग्राह्यशक्त्या विज्ञानमत्र
जनितस्मादर्थस्यग्राहकं तदेवंभूतं वस्तुकथमप्र
माणात्मकेनविकल्पविज्ञानबलेन विकल्पस्याप्रा
माणिकत्वात् तद्बलस्यापि तदात्मनोऽप्रमाणात्मक

त्वतेनवस्तुस्वरूपमुत्स्रज्योपस्कृतंकृत्वा उपगृह्येति
कश्चित्प्राहः तत्रापिसएवार्थः तदेवापलपंतःश्रद्धात
व्यवञ्चनाःस्युरिति इदमत्राकूतंसहोपलंभानियम
श्चवेद्यत्वंचहेतुसंदिग्धव्यतिरेकतया नैकांतिकौ
तथाहिज्ञानाकारस्य भूतभौतिकादेर्यदेतत् बाह्य
त्वंस्थूलत्वंच भासते नतेज्ञानेसंभवतः तथाहिनाना
देशव्यापितास्थौल्यं विछिन्नदेशताचबाह्यत्वं नचै=
कविज्ञानस्य नानादेशव्यापिताविछिन्नदेशताचो=
पपद्यते तद्देशत्वात्तद्देशत्वलक्षणविरुद्धधर्मसंसर्ग
स्यैकत्रासंभवात्संभवेवात्रैलोक्यस्यैकत्वप्रसंगात्
अतएवास्तु विज्ञानभेदइतिचेत् हंतभोःपरमसू=
क्ष्मगोचराणां प्रत्ययानां परस्परवार्तानभिज्ञानांस्व
गोचरमात्रजागरूकाणांकुतस्त्योयंस्थूलावभासः
नच विकल्पगोचराभिलापःसंसर्गाभावात् नचस्थू
लमालोचितं यतस्तदुपाधिकस्य विशदताभवेत्तस्य
स्वभाविनः नचाविकल्पवत् विकल्पोपि स्वाकारमा
त्रगोचरः तस्यचास्थूलत्वात् नस्थूलगोचरोभवितुम
र्हति तस्माद्बाह्येच प्रत्ययेस्थूलस्य बाह्यस्यचासंभ=
वादलीकमेतदास्थातव्यं नचालीकं विज्ञानादभि
न्नं विज्ञानस्यतद्वत् तुछत्वप्रसंगात् तथाच वेद्यत्व=
स्याभेदव्याप्यत्वाभावात् कुतोभेदप्रतिपक्षत्वंसहो
पलंभनियमश्चसदसतोरिव विज्ञानस्थौल्ययोःस

तोऽपिस्वभावाद्वाकुतश्चित्प्रतिबंधाद्वोपपद्यते त
स्माद्नैकांतिकत्वाद्तौ हेत्वाभासौ विकल्पमात्रमे
वबाह्याभावे प्रस्तुवतेन च प्रत्यक्षमाह्यात्म्यं विकल्प
मात्रेणाऽपोद्यते तस्मात्साधूक्तं कथमप्रमाणात्मके
न विकल्पज्ञानबलेनेति एतेन प्रत्ययत्वमपिस्वप्ना
दिप्रत्ययदृष्टांतेन निरालंबतत्त्वसाधनमपास्तं प्रमे
यविकल्पस्तवयवि व्यवस्थापनेन प्रत्युक्तः विस्त
रस्तु न्यायकणिकायामनुसरणीय इति तदिहरुक्त
तं विस्तरेणेति २ तदेवमुत्सूत्रभाष्यकृद्विज्ञानाति
रिक्तस्थापने युक्तिमुक्त्वा सौत्रीं युक्तिमवतारयतिकु
तश्चैतदिति वस्तुपंथाः यन्नानात्वेयस्यैकत्वं तत्ततो
ऽन्यं तं भिद्यते यथा चैत्रस्य ज्ञानमेकं भिन्नेभ्यो देवदत्त
विष्णुमित्रमैत्रप्रत्ययेभ्यो भिद्यते ज्ञाननानात्वेपिचा
र्थोन भिद्यते इति भवति विज्ञानेभ्योन्यः अभेदश्चार्थ
स्य ज्ञानभेदेपि प्रमातॄणां परस्परप्रतिसंधानादव
सीयते अस्तिहि रक्तदृष्टिविमूढमध्यस्थानमेक
स्यां योषितिप्रतीयमानायां प्रतिसंधानं यात्वयादृ
श्यते सैवमयापीति तस्माद्वस्तुसाम्ये चित्तभेदा
त् ज्ञानभेदात्तयोरर्थज्ञानयोर्विभक्तः पंथाः स्वरूप
भेदोपायः सुखज्ञानं कांतायां कांतस्य सपत्नीनां दुः
खज्ञानं चैत्रस्य तामविंदतो मूढज्ञानं विषादः स्यादे
तत् एकस्य चित्तेन परिकल्पितः कामिनीलक्षणो

र्थः तेनैवान्येषामपिचित्तमुपरज्यते इतिसाधारणमु
पपद्यतेइत्यतआह नचान्येति तथासत्येकस्मिन्नी
लज्ञानवति सर्वएव नीलज्ञानवंतःस्युरिति नन्वः
र्थवादिनामप्येकोर्थः कथंसुखादिभेदभिन्नविज्ञान
हेतुर्नत्वविलक्षणात्कारणात्कार्यभेदोयुक्तइत्यतआ
हसांख्यपक्षइति एकस्यैवबाह्यस्यवस्तुनस्त्रैगुण्य
परिणामस्य त्रैरूप्यमुपपन्नम् एवमपिसर्वेषामवि
शेषेण सुखदुःखमोहात्मकंविज्ञानंस्यादित्यतआ
हधर्मादिनिमित्तापेक्षंरजःसहितंसत्त्वंधर्मापेक्षं
सुखज्ञानंजनयति सत्त्वमेवतु विगतरजस्कं विद्या
पेक्षं माध्यस्थ्यज्ञानमिति तेचधर्मादयोनसर्वेसर्व
त्रपुरुषेसंति किंतु कश्चित्क्वचिदिति अभ्युपपन्ना
व्यवस्थेति अत्रकेचिदाहुःप्रावादकाःज्ञानसहभूरेवा
र्थोभोग्यत्वात्सुखादिवदिति एतदुक्तंभवति भवत्वर्थो
ज्ञानात् व्यतिरिक्तःतथाप्यसौजडत्वात् नज्ञानमंतरे
णशक्यःप्रतिपत्तुं ज्ञानेनतुभासनीयःतथाच ज्ञानः
समयएवास्तितान्यदाप्रमाणाभावादिति तदेतदु
त्सूत्रंतावद्दूषयतिभाष्यकारःतएतया द्वारेतिवस्तु
खलुसर्वचित्तसाधारणमनेकक्षणपरंपरोह्यमानं
परिणामात्मकमनुभूयते लौकिकपरीक्षकैःतच्चेः
द्विज्ञानेन सहभवेत् न्यूनमेवंविधमेवच्चेदिदमंश
स्योपरिकोयमनुरोधोयेनसोपिनापह्नूयेतेत्यर्थः

माचाभूदिदमशस्यामन्दबोज्ञानसहभूरेवास्त्वर्थः तत्रा
व्याह नचैकंकिंस्यात् यद्धिघटग्राहिचित्तंतद्यदा पट
द्रव्यव्यग्रतया नघटेवर्त्तेते यद्वा विवेकविषयमासी
त् तदेवच निरोधंसमापद्यतेतदा घटज्ञानस्य वा वि
वेकज्ञानस्य वा अभावाद्विवेकोवा घटोवा ज्ञानभे
दमात्रजीवनस्तन्नाशान्नष्टएवस्यादित्याह एक
चित्तेति किं ततस्यात् नस्यादित्यर्थः ४ संबध्यमानं=
चचित्तेनतद्वस्तुविवेकोवा घटोवा कुतउस्यद्येतनि
यतकारणान्वयव्यतिरेकानुविधायिभावानिहिका
र्याणिनस्वकारणमतिवर्त्यकारणांतराद्भवितुमीश
तेमाभूदकारणत्वे तेषांकादाचित्कत्वव्याघातः नन्व
तज्ज्ञानकारणमेवतत्कारणमितियुक्तं आशामोद
कस्यमोदकस्य चोपयुज्यमानस्य रसवीर्यविपाका
दिसाम्यप्रसंगात् तस्मात्साधूक्तं संबध्यमानंचापुन
श्चित्तेनेति अपिच्चयोयोऽर्वाग्भागः ससर्वोमध्यपर=
भागव्याप्तः ज्ञानाधीने सद्भावेत्वस्यानुभूयमानत्वा
न्मध्यपरभागौ नस्तइतिव्यापकाभावादर्वाग्भा
गोपिनस्यात् इत्यर्थाभावात् कुतोज्ञानसहभूरर्थ
इत्याहयेच्चास्येति अनुपस्थिताअज्ञाताःउपसंहर
ति तस्मादिति सुगमशेषंस्यादेतत् अर्थश्चेत्स्वतंत्रः
सचजडस्वभावइतिनकदाचित्प्रकाशेत प्रकाशने
वाजडत्वमप्यस्यापगतमितिभावोप्यपगच्छेत् नजा

तुस्वभावमपहायभावोवर्त्तितुमर्हति नचेंद्रियाद्याधे
योजडस्वभावस्यार्थस्य धर्मःप्रकाशनइतिसांप्रतम्
अर्थधर्मत्वेनीलत्वादिवत् सर्वपुरुषसाधारणत्वे
कःशास्त्रार्थज्ञइति सर्वएवविद्वांसःप्रसज्येरन् नजा
त्मःकश्चिदस्तिनचातीतानागतयोर्धर्मःप्रत्युत्पन्नो
युक्तःतस्मात्स्वतंत्रोर्थेउपलंभविषयइतिमनोरथमा
त्रमेतदित्यतआह तदुपरागापेक्षित्वाच्चित्तस्यवस्तुज्ञाताज्ञातमिति तद्धि जडस्वभावोप्यर्थइंद्रि
यप्रनाडिकयाचित्तमुपरंजयति तदेवंभूत चित्तदर्प
णमुपसंक्रांतप्रतिबिंबाचितिशक्तिश्चित्तमर्थोपरक्तं
चेतयमानार्थमनुभवतिनत्वर्थे किंचित् प्राकट्या
दिकमाधत्तेनाप्यसंबद्धश्चित्तेन तत्प्रतिबिंबसंक्रांते
रुक्तत्वादितियद्यपिच सर्वगतत्वाच्चित्तस्यचेंद्रियस्य
चाहंकारिकस्य विषयेणास्तिसंबंधः तथापि यत्रश
रीरेवृत्तिमच्चित्तंतेनसहसंबंधोविषयाणामित्ययः
स्कांतमणिकल्पा इत्युक्तमयःसधर्मकंचित्तमिति
इंद्रियप्रनाडिकयाभिसंबध्योपरंजयंति अतएवचि
त्तंपरिणामीत्याहवस्तुनइति तदेवंचित्तव्यतिरेकिण
मर्थमवस्थाप्यतेभ्यःपरिणतिधर्मकेभ्योव्यतिरिक्तमा
त्मानमादर्शयितुंतद्धर्म्यपरिणामित्वमस्यवक्तुंपूर
यित्वासूत्रंपठति यस्यतुतदेववृत्तिविषयस्तस्यसदापरि
णामित्वात् क्षिप्तमूढविक्षिप्तैकाग्रतावस्थितंचित्तमानि
रोधात्सर्वदापुरुषेणानुभूयते वृत्तिमत् तत्कस्यहेतोः

यतःपुरुषोपरिणामीऽपरिणामित्वे चित्तवत्पुरुषोपि
ज्ञाताज्ञातविषयोभवेत् ज्ञातविषयएवत्वयं तस्मा
दपरिणामीततश्च परिणामिभ्योतिरिच्यते इति तदेत
दाह यदिचित्तवदिति सदाज्ञातत्वंतु मनसः सत्वस्येक
स्यतस्ययःप्रभुःस्वामीभोक्तेतियावत् तस्यप्रभोः पुरु
षस्यापरिणामित्वमनुभापयतितथाचापरिणामिनस्त
स्यपरिणामिनश्चित्तात् पुरुषस्यभेदइतिभावः अत्र
वैनाशिकमुत्थापयति स्यादाशंकेति अयमर्थःस्यादेवं
यदिचित्तमात्मनोविषयःस्यात् अपितुस्वप्रकाशमे
तत्विषयाभासं पूर्वंचित्तंप्रतीत्यसमुत्पन्नंतत्कुतःपु
रुषस्यसदाज्ञातविषयत्वंकुतस्तरांवापरिणामितया
परिणामिनश्चित्ताद्भेदइति नतत्वात् भवेदेतदेवंयदि
स्वसंवेदनंचित्तंस्यान्नतत्वे तदस्तितद्धिपरिणामितया
नीलादिवदनुभवव्याप्यंयच्चानुभवव्याप्यंनतत् स्वा
भासंभवितुमर्हतिस्वात्मनिवृत्तिविरोधात् नहितदेव
क्रियाञ्चकर्मञ्च कारकंचनहिपाकःपच्यतेछिदावा
छिद्यतेपुरुषस्त्वपरिणामीनानुभवकर्मेति नास्मिन्
स्वयंप्रकाशतानयुज्यतेअपराधीन्प्रकाशतोह्यस्य
स्वयंप्रकाशतानानुभवकर्मतातस्माद्दृश्यत्वात्दर्शन
कर्मचित्तंनस्वाभासंआत्मप्रकाशप्रतिबिंबितस्यैव
चित्तस्यतद्वृत्तिविषयाःप्रकाशंतइतिभावः ननुदृश्यो
विस्वयंप्रकाशश्चनहियथाघटादयोग्निनाव्यजंते

एवमग्निरन्यंतरेणेत्यतआह नचाग्निरत्रेतिकस्मात् न हीतिमानामाग्निरत्यंतरात् प्रकाशिष्टविज्ञानात्तुप्रका शतद्रतिनस्वयं प्रकाशइतिन व्यभिचारइत्यर्थः प्र- काशश्चायमिति अयमिति पुरुषस्वभावात्प्रकाशा ध्यवछिनत्ति क्रियारूपःप्रकाशइतियावत् एतदुक्तं भवतियायाक्रियासासासर्वाकर्तृकरणकर्मसंबंधे नदृष्टायथापाके दृष्टश्चैत्राग्नितंडुलसंबंधेनतथा प्रकाशेपिक्रियेति तथापितथाभवितव्यं संबंधश्च भे दाश्रयोनाभेदेसंभवतीत्यर्थः किंचस्वाभासंचित्तमिस्य ग्राह्यमेवकस्यचिदितिशब्दार्थः स्यादेतत् माभूत्ग्रा ह्यंचित्तंनहिग्रहणस्याकारणस्याव्यापकस्यचनिवृत्तौ चित्तनिवृत्तिरित्यतआह स्वबुद्धीति बुद्धिश्चित्तंप्रचारा व्यापाराःसर्वाःप्राणिनश्चित्तस्यवृत्तिभेदाःक्रोधलोभाद यःस्वाश्रयेणचित्तेनस्वविषयेणचसहप्रत्यात्मनुभूय मानाश्चित्तस्याग्राह्यतांविघटयंतीत्यर्थः स्वबुद्धिप्रचा रप्रतिसंवेदनमेवनिशदयति क्रुद्धोहमिति एकरणं स्वाभासंविषयाभासंचित्तमिति ब्रुवाणोनतावदेनेव व्यापारेणात्मानमवधारयति तेनैवविषयमपीतिवक्तुमर्हति नह्यविलक्षणोव्यापारःकार्यभेदायपर्याप्तस्त स्माद्व्यापारभेदोंगीकर्तव्यः नचवैनाशिकानामुत्पत्तिभे दातिरिक्तोस्तिव्यापारः नचैकस्याएवोत्पत्तेरविलक्षणा याःकार्यवैलक्षण्यसंभवः तस्याकस्मिकत्वप्रसंगात् च

चैकस्योत्पत्तिद्वयसंभवः तस्मादर्थस्यच ज्ञानरूपस्य
चावधारणंनैकस्मिन्समयइति तदेतद्भाष्येणोच्यते
नचैकस्मिन्क्षणेइति तथाचोक्तंवैनाशिकैःभूतिर्येषां
क्रियासैवकारकंसोच्यतइति तस्माद्दृश्यत्वमेतच्चित्त
स्य सदातनं स्वाभासत्वमपनयत् द्रष्टारंच द्रष्टुरपरि
णामित्वंच दर्शयतीतिसिद्धं पुनर्वैनाशिकमुत्थापयति
स्यान्मतिःमाभूद्दृश्यत्वेनस्वसंवेदनं एवमप्यात्मान
सिद्ध्यति स्वसंतानवर्त्तिनाचरमचित्तक्षणेनस्वरस
निरुद्धस्वजनकचित्तक्षणग्रहणादित्यर्थः समंचतत
ज्ञानत्वेनानंतरंचाव्यवहितत्वेन समनंतरंतेन चि
श्च बुद्धिरितिचित्तमित्यर्थः नागृहीताचरमाबुद्धिःपू
र्वबुद्धिग्रहणसमर्थानहिबुद्ध्यासंबद्धापूर्वाबुद्धिर्बु

मुथित चितेः स्वबुद्धिसंवेदनं बुद्धेस्तदाकारापत्तौ चिति
प्रतिबिंबाधारतयातद्रूपतापत्तौसत्यां यथाहि चंद्रमसः
क्रियामंतरेणापिसंक्रांतचंद्रप्रतिबिंबमंडलं चलमच
लंचलमिव आलबालमरालमिव चंद्रमसमवभासय
ति एवंविनापि चितिव्यापारं उपसंक्रांत चितिप्रतिबिं
बंचित्तं स्वगतयाक्रियया क्रियावतीमसंगतामपिम॒
यिसंगतांचितिशक्तिमवभासयत् भोग्यभावमासाद
यत् भोक्तृभावमापादयति तस्याइतिसूत्रार्थः भाष्यम
प्येतदर्थमसकृत्तत्रतत्र व्याख्यातं इतिनव्याख्यातमत्र
बुद्धिवृत्त्यविशिष्टत्वेन्ज्ञानवृत्तेरागममुदाहरतितथाचो
क्तंनपातालमितिशाश्वतस्यशिवस्यब्रह्मणोविशुद्धस्व
भावस्यचितिछायांमनोवृत्तिमेवचितिछायापन्नत्वाच्चि
तेरप्यविशिष्टांगुहांवेदयंते तस्यामेवगुहायां तद्गुह्य
ब्रह्मनदपनयेतु स्वयंप्रकाशमनावरणमनुपसर्गप्र
द्योतनेचरमदेहस्य भगव ति तदेवंदृश्यत्वेन चित्त
स्य परिणामिनस्तदतिरिक्तःपुमानपरिणतिधर्मोपपा
दितः संप्रतिलोकप्रत्यक्षमप्यत्रप्रमाणयतिअतश्चैतदि
ति अवश्यंचैतदित्यर्थः द्रष्टृदृश्यं यथाहि नीलाद्यनुरक्तं
चित्तनीलाद्यर्थेप्रत्यक्षेणैवावस्थापयति एवं दृष्टछाया
पत्तातदनुरक्तंचित्तंद्रष्टारमपि प्रत्यक्षेणावस्थापयति
अस्तिहिआकारज्ञाननीलमहंसंप्रत्येमि इनितस्मात्
देववत्ज्ञातापि प्रत्यक्षसिद्धोपिनविनिच्यावस्थापि॒

तो यथाजले चंद्रमसोविंबंनलेतावतानद्यस्यस्नंचा
स्यजलगतत्वे तदप्रमाणमिति चंद्ररूपेप्यप्रमाणं भवि
तुमर्हति तस्माच्चित्तप्रतिबिंबिततया चैतन्यगोचरा
पिनचैतन्यगोचरेति तदिदंसर्वार्थत्वंचित्तस्येति त
देतदाह मनोहीति नकेवलंतदाकारापत्त्यामंतव्येना
र्थेनोपरक्तंमनः अपितु स्वयंचेति चकारोभिन्नक्रमः
पुरुषेणेत्यस्यानंतरंद्रष्टव्यः तच्छायापत्तिः पुरुषस्यव
त्तिः इयंच चैतन्यच्छायापत्तिश्चित्तस्यवैनाशिकैरभ्युपे
तव्या कथमन्यथा चित्ते चैतन्यमेते आरोपयांबभूवु
रित्याह तदनेनेति केचिद्वैनाशिका बाह्यार्थवादिनः
अपरेविज्ञानमात्रवादिनः ननुयदिचित्तमेवद्रष्टृ
कारंहश्याकारंहतचित्तादभिन्नावेवास्तां द्रष्टृ दृ
श्येयथाहुः अभिन्नोपिहिबुद्ध्यात्मा विपर्यासितदर्श
नैः ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदवानिवलक्ष्यतइति त
त्कथमेतेनुकंपनीयाइत्यतआह समाधिप्रज्ञायामि
ति तेखलूक्ताभिरुपपत्तिभिश्चित्तातिरिक्तं पुरुषम
भ्युपगम्याप्यष्टांगयोगोपदेशेनसमाधिप्रज्ञायामा
त्मगोचरायामनतार्यबोधयितव्याः तद्यथासमा
धिप्रज्ञायांप्रज्ञेयोर्थआत्माप्रतिबिंबीभूतोन्यः क
स्मात् तस्यात्मनः आलंबनीभूतत्वात् अथचित्ताद
भिन्नमेवकस्मान्नालंबनंभवतीतियदियुक्तिबोधि
तोपिनैजात्याद्दत् तत्रहेतुनाह सचेदात्मरूपो

र्थश्चित्तमात्रंस्यात् तत्तु ततोव्यतिरिक्तः ततः कथंप्रवृत्त्यैव
प्रज्ञारूपमवधार्येत स्वात्मनिवृत्तिविरोधात् उपसंहर
ति तस्मादिति समीचीनोपदेशेनानुकंपिताभवंतो
स्याह एवमेतदिति जातितः स्वभावश्चइत्यर्थः चित्ता=
तिरिक्तात्मसद्भावेहेत्वंतरमवतारयति कुतश्चेतित
दरित्वात् यद्यप्यसंख्येयाः कर्मवासनाः क्लेशवासना
श्च चित्तमेवाधिशेरते न तु पुरुषं तथाच वासनाधीना
विपाकाश्चिताश्रयतया चित्तस्य भोक्तृतामावहंतिभो
क्त्रर्थेंच भोग्यमिति सर्वे चित्तार्थप्राप्तं तथापि तच्चित्त
मसंख्येयवासनाविचित्रमपिपरार्थं कस्मात्संहत्य=
कारित्वादिति सूत्रार्थः व्याचष्टे तदेतदिति स्यादेतच्चि=
त्तं संहत्यापि करिष्यति स्वार्थं च भविष्यति कः खलुवि
रोध इति यदि कश्चिद्ब्रूयात्तं प्रत्याह संहत्यकारिणेति
सुखंचित्तमिति भोगमुपलक्षयति तेन दुःखं चित्तमपि
द्रष्टव्यं ज्ञानमित्यपवर्ग उक्तः एतदुक्तम् भवति सु
ख दुःखे च चित्ते प्रतिकूलानुकूलात्मकेनात्मनि संभ
वतः स्वात्मनिवृत्तिविरोधात् न चान्योपि संहत्यका
री साक्षात्परंपरया वा सुखदुःखे विदधानस्ताभ्याम
नुकूलनीयः प्रतिकूलनीयो वा तस्माद्यः साक्षात्परं=
परया वा न सुखदुःखयोर्व्याप्रियते स एवाभ्यामनुकू
लनीयः प्रतिकूलनीयो वा स च नित्योदासीनः पुरुषः
एवमपवृज्यते येन ज्ञानेन तस्यापि नोपलंभत्वात्=

स्वात्मनि च वृत्तिविरोधान्नज्ञानार्थत्वं न चान्यविष=
यात्तस्मात् प्रवर्तते संभवो विदेहप्रकृतिलयानामपव=
र्गासंभवात् तस्मात्तज्ज्ञानमपि पुरुषार्थमेवं न तत्
स्वार्थं नापि परमात्रार्थं संहतपरार्थत्वेचानवस्थाप्रसं
गादसंहतपरार्थसिद्धिरिति तदेवं कैवल्यमूलबीजं यु
क्तिमयमात्मदर्शनमुक्त्वा तदुपदेशादिकृतं पुरुष=
मनधिकृतपुरुषांतराद्व्यावृत्तमाह विशेषनिवृत्तिः य
स्यात्मभाविभावना स्तितस्याष्टांगयोगोपदेशादनुति
ष्ठतो युंजानस्य तत्परिपाकात् चित्तसत्वपुरुषयोर्विशे
षदर्शनादात्मभावभावना निवर्तते यस्यात्मभावभाव
नैव नास्ति नास्तिकस्य तस्योपदेशानधिकृतस्यापरि
निश्चितात्मतत्परलोकभावस्य नोपदेशान विशेपदर्श
नेनात्मभावभावना निवृत्तिरिति सूत्रार्थः नन्वात्मभा
वभावनायाः चित्तवर्तिन्याः कुतो वागम इत्यत आह
यथा प्रावृषीति प्राग्भवीयं तत्वदर्शनबीजमपवर्गभा=
गीयं यत्कर्माष्टांगयोगानुष्ठानं तदेकदेशानुष्ठानं वा तद
भिनिर्वर्तितमस्तीत्यनुमीयते तस्य चात्मभावना तथ्य
मेव स्वाभाविकी वस्त्वभ्यासं विनापि प्रवर्तते अनधिका
रिणमाम्नायवचनेन दर्शयति यस्याभावादिदमिति पू
र्वपक्षः नास्ति कर्मफलं परलोकिनोऽभावात् परलोका=
भाव इति तत्र रुचिररुचिश्च निर्णये पंचविंशतितत्व
विषये आत्मभावभावना प्राग्व्याख्याना विशेषदर्शिनः

परामर्शमाह न्वित्तस्यैवेति तस्यविशेषदर्शनकुशल
स्यात्मभावभावनाविनिवर्तेतेइति अथविशेषदर्शि
नः कीदृशंञ्चित्तमित्यतआह तदान्वित्तंनिगदव्याख्या
तम् स्यादेतद्विशेषदर्शनंचेद्विवेकनिष्ठंनजातुञ्चि-
त्तंव्युत्थितंस्याद्दृश्यतेचास्यभिक्षामटतो व्युत्थितमित्य
तआह तेभ्यःप्रत्ययेति प्रतीयतेयेन सप्रत्ययश्चित्त
सत्त्वंतस्माद्विवेकश्चित्तेः तेननिम्नस्य जानामीतिसा
क्षात् मोक्षेऽविविच्यदर्शितोनजानामीति मोहस्तन्मू
लावहंकारममकारावहमस्मीतिवा ममेतिदर्शिनौ
क्षीयमाणानिच तानिबीजानिचेतिसमासः पूर्वसं-
स्कारेभ्योव्युत्थानसंस्कारेभ्यः स्यादेतत् सत्यपिविवे
कज्ञानेव्युत्थानसंस्कारायदिप्रत्ययांतराणिप्रसुवते-
कस्तर्हि दानहेतुरेतेषां यतःप्रत्ययांतराणि नपुनःप्र
सवीरन्नित्यतआह हानमेषां अपरिपक्वविवेकज्ञान
स्याक्षीयमाणाव्युत्थानसंस्काराःप्रत्ययांतरं प्रसुवतेन
तु परिपक्वविवेकज्ञानस्यक्षीणाःप्रत्ययांतराणिप्रस्तो
तुमर्हंति यथा विवेकख्यातिसमुत्पन्नाअपिक्लेशानसं
स्कारांतरंप्रसुवते तत्कस्यहेतोः तदेते क्लेशाविवेक-
ज्ञानवन्हिदग्धबीजभावाइति एवं व्युत्थानसंस्का
राअपीति अथ व्युत्थानसंस्काराविवेकज्ञानसंस्कारै
र्निरोद्धव्याः विवेकसंस्काराश्च निरोधसंस्कारैर्निरोध
संस्काराणांत्ववाह्यविषयत्वं दर्शितंनिरोधोपायः प्रा

यश्चिंतनीयदृष्यतश्राह ज्ञानसंस्कारास्त्विति परवैरा
ग्यसंस्कारा इत्यर्थ. तदेवं सूत्रकारो व्युत्थाननिरोधोप
यप्रसंख्यानमुक्त्वा प्रसंख्याननिरोधोपायमाह प्रसमा
भिः ततः प्रसंख्यानान्न किंचित् सर्वभावाधिष्ठातृत्वा
दिप्रार्थयते प्रत्युत तत्रापि क्लिश्नाति परिणामित्वदो=
षदर्शनेनविरक्तः सर्वथाविवेकख्यातिरेवभवति ए
तदेव विवृणोति तत्रापीति यदा व्युत्थानप्रत्ययाभवे
युः तदानायंब्राह्मणः सर्वथाविवेकख्यातिः यतस्त=
स्य नप्रत्ययांतराणिभवंति ततः सर्वथा विवेकख्या=
तिरिति तदास्यधर्ममेघः समाधिर्भवति एतदुक्तंभव
ति प्रसंख्यानेविरक्तस्तन्निरोधमिच्छन् धर्ममेघंसमा
धिमुपासीत तदुपासनेच्च सर्वदा विवेकख्यातिर्भव
ति तथाच तन्निरोधं कुपारयतीति तस्यच प्रयोजनमा
ह ततः तिःकस्मात्पुनर्जीवन्नेव विमुक्तोभवति उत्त=
रं यस्मादिति क्लेशकर्मवासेद्ध: किलकर्माशयोजात्या
दिनिदानं नचासति निदाने निदानीभवितुमर्हतिय
थाहात्र भगवानक्षपादःवीतरागजन्मादर्शनादिति
अथैवं धर्ममेघेसति कीदृशं चित्तमित्यतआह तदा
सर्वात्यं आव्रियते चित्तसत्त्वमेभिरिति आवरणानि
मलाः क्लेशकर्माणिसर्वेचते आवरणमलाश्चेति स=
र्वावरणमलाः तेभ्योऽपेतस्य चित्तसत्त्वस्य ज्ञानस्य=
ज्ञायतेनेनेति अनया व्युत्पत्त्या आनंत्यादपरिमेय=

त्वात् ज्ञानमल्पम् यथाहि शरदि घनपटलमुक्तचंद्रा=
श्चिषः परितः प्रद्योतमानस्य प्रकाशानंत्यात्प्रकाश्याः घ
टाद्योल्पाः प्रकाशंते एवमुपगरजस्तमस = = =
श्चित्तसत्वस्य प्रकानंत्यादल्पप्रकाश्यमिति तदेतदाह
सर्वैरिति एतदेव व्यतिरेकमुखेनस्फोरयति आवर
केण तमसाभिभूतमिति क्रियाशीलेन रजसा प्रवर्त्ति
तमतएवोद्घाटितं प्रदेशादपनीततमइत्यर्थः अतए
व सर्वान् धर्मान् ज्ञेयान् मेहति वर्षेति प्रकाशनेने
ति धर्ममेघइत्युच्यते नन्वयमस्तु धर्ममेघः समाधिः
सवासनक्लेशकर्माशयप्रशमहेतुः अथ सत्यपस्मि=
न्कस्मात् नजायते पुनर्जंतुरित्यतआह यत्रेदमुक्त=
मिति कारणसमुच्छेदादपिचेत्कार्यंक्रियते हंतभोः म=
णिवेधादयोधादिभ्योभवेयुः प्रत्यस्ताः तथाचानुपपन्ना
र्थतायामाभाणकोलौकिकः उपपन्नार्थःस्यात् अवि=
ध्यदंधोमणिमिति आवयत् ग्रथितवान् प्रत्यमुंचत् पि
नद्धवान् अभ्यपूजयत् स्तुतवानिति ननु धर्ममेघ=
स्य पराकाष्ठाज्ञानप्रसादमात्रं परं वैराग्यं समूलया
तमपहंतु व्युत्थानसमाधिसंस्कारान् क्लेशकर्माशया
न् गुणास्तु स्वतएव विकारकरणशीलाः कस्मात्तादृ=
शमपिपुरुषं प्रति देहेंद्रियादिनारभंत इत्यतआह
ततोगुणानांशीलमिदंगुणानां परमोयंप्रतिकृतार्थोस्ति
प्रति नप्रवर्त्तते इति भावः अत्रांतरे परिणामक्रमं पृच्छ

ति अथकोयमिति क्षणक्रमःपरिणामक्रमःक्षणप्रति-
योगीक्षणःप्रतिसबंधी यस्यसतथोक्तःक्षणप्रचयाश्र
यइत्यर्थः नजातुक्रमः क्रमवंतमंतरेणशक्योनिरूपयि
तुनचैकस्यैवक्षणस्यक्रमः तस्मात्क्षणप्रचयाश्रयःप
रिशिष्यतेतदिदमाह क्षणानंतर्येति परिणामक्रमेप्र-
माणमाह परिणामस्येति नवस्यहि वस्त्रस्य प्रयत्न सं
रक्षितस्यापिचिरेण पुराणतादृश्यते सोयंपरिणामस्या
परांतःपर्यवसानंतेनहिपरिणामस्यक्रमः ततःप्राग
पिपुराणतायाःसूक्ष्म सूक्ष्मतरसूक्ष्मतम स्थूलतमत्वा-
दीनांपौर्वापर्यमनुमीयते एतदेव व्यतिरेकमुखेनद
र्शयति नहीतिअननुभूतोऽप्रांतःक्रमक्षणोपयासान्त
योक्तानन्वेषक्रमःप्रधानस्यनसंभवति तस्यनित्यत्वादि

रूपेणपरिणामादस्तुपरिणामक्रमः पुरुषस्यत्वपरि=
णामिनःकुतःपरिणामक्रमइस्यतआह कूटस्थेति
तत्र बद्धानां चित्ताव्यतिरेकाभिमानात्तत्परिणामाध्या
सः मुक्तानांचास्ति क्रियामुपादायावास्तवोपिपरिणा
मोमाहकल्पितःशब्दस्यपुरःसरतयातस्थ्टेविक=
ल्पोस्तिक्रियामुपादत्त इतिगुणेष्वलब्धपर्यवसानः
परिणामक्रमइत्युक्तं तदसहमानंपृच्छति अथेतिस्थि
त्येति महाप्रलयावस्थायां गत्येति सृष्टौ एतदुक्तं भ
वति यथानंत्यान्नपरिणामसमाप्तिः संसारस्यहंतभोः
कथंमहाप्रलयसमयेसर्वेषामात्मनां सहसासमुच्छि
द्येतकथंचसृष्ट्यादौसहसोत्पद्येतसंसारः तस्मादेकैक
स्यात्मनोमुक्तिक्रमेणसर्वेषांविमोक्षाद् उच्छेदः सर्वेषांसं
सारक्रमेणेति प्रधानपरिणामपरिसमाप्तिः एवंचप्र=
धानस्याप्यनित्यत्वप्रसंगः नचापूर्वसत्वप्रादुर्भावइ
ष्यते येनानंत्यंस्यात् तथासत्यनादित्वव्याहतेःसक
लशास्त्रार्थभंगप्रसंग इतिभावः उत्तरमाह अवचनी
यं अनुत्तराहमेतत् एकांततएवतस्यावचनीयतांद
र्शयितुमेकांतवचनीयं प्रश्नं दर्शयति अस्तिप्रश्नइति
सर्वोजातोमरिष्यतीतिप्रश्नोत्तरम् ॐ भोइतिसत्यंभोइ
त्यर्थः अविभज्य वचनीयमुक्त्वा प्रविभज्य वचनीयंप्र
श्नमाह अथसर्वइति विभज्यवचनीयतामाह विभ
ज्येति विभज्यवचनीयमेवप्रश्नांतरं निस्पष्टार्थमाह

तथामनुष्येति अयंत्ववनीयएकांततः नहिसामान्ये
नकुशलाकुशलपुरुषसंसारस्यांनुवत्त्वमनंतनत्त्वंवा
शक्यमेकांततोवक्तुं यथाप्राणभृन्मात्रस्यश्रेयस्त्वम
श्रेयस्त्वंवा नैकांततः शक्यमवधारयितुं यथा जात
मात्रस्यमरणमेकांतो विभज्य पुनः शक्यावधारणगि
त्याह कुशलस्येति अयमभिसंधिः क्रमेणमोक्षेसर्वेषां
मोक्षात्संसारोच्छेदइत्यनुमानं तच्चागमसिद्धमोक्षाश्र
यंतथाचाभ्युपगतमोक्षप्रतिपादकागमप्रमाणभावः
कथं तमेवागमं प्रधानविकारनिरतायामप्रमाणीकु
र्यात् तस्मादागमबाधितविषयमेतदनुमानं नप्रमाणं
श्रूयतेहि श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषुसर्गप्रतिसर्गपरं
परायाअनादित्वमनंतत्वंचेति अपिचसर्वेषामेवात्म
नांसंसारस्यनतावद्युगपदुच्छेदः संभवीनहिपंडित
पाणामप्यनेकजन्मपरंपराभ्यासपरिश्रमसाध्याविवे
कख्यातिप्रतिष्ठाकिंपुनःप्राणभृन्मात्रस्यस्थावरजंगमा
देरेकदाऽकस्माद्भवितुमर्हति नचकारणायौगपद्येका
र्येयौगपद्यंयुज्यतेक्रमेणतु विवेकख्यातावसंख्येयानां
क्रमेणमुक्तौनसंसारोच्छेदोनंतत्वाज्जंतूनामसंख्येय
त्वादितिसर्वमवदातं कैवल्यरूपावधारणपदस्यसूत्र
स्यावांतरसंगतिमाहगुणाधिकारेतिपुरुषार्थशून्यानां
गुणानांप्रतिप्रसवः कैवल्यंस्वरूपप्रतिष्ठावाचितिशक्ति
रितिकृतकरणीयतयापुरुषार्थशून्यानांयःप्रतिप्रस

स्वकारणेप्रधानेलयः तेषांकार्यकारणात्मनांगुणानांव्यु
त्थानसमाधिनिरोधसंस्कारामनसिलीयंतेमनोस्मिता=
यांअस्मितालिंगेलिंगमलिंगेइति योयंगुणानांकार्यका
रणात्मकानांप्रतिसर्गःतत्कैवल्यंयंकं चित्पुरुषंप्रतिप्र
धानस्यमोक्षःस्वरूपप्रतिष्ठापुरुषस्यवामोक्षइत्याह
स्वरूपेति अस्तिहिमहाप्रलयेपिस्वरूपप्रतिष्ठाचिति
शक्तिः नचासौमोक्षइत्यतआह पुनरिति सौत्रइति=
शब्दःशास्त्रपरिसमाप्तौ मुक्त्यर्हचित्तंपरलोकेमेयज्ञ
सिद्धयोधर्मघनःसमाधिः द्वयीचमुक्तिःप्रतिपादिता=
स्मिन्पादेप्रसंगादपिचानन्यदुक्तं निदानंतापानामुदि
तमथतापाश्चकथिताःसहांगैरष्टाभिर्विहितमिहयो
गद्वयमपिकृतोमुक्तेरध्वागुणपुरुषभेदःस्फुटतरोवि
विक्तंकैवल्यंपरिगलिततापाचितिरसौ॥ ॥इतिश्रीवा
चस्पतिमिश्रविरचितायांपातंजलभाष्यव्याख्यायांकै
वल्यपादश्चतुर्थःसमाप्तः ४ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

